GELENBEVİ'NİN MANTIK ANLAYIŞI

-DOKTORA TEZİ-

Abdulkuddüs BİNGÖL

"Bu araştırma, Prof.Dr. Necati ÖNER, Prof.Dr.Mübahat KÜYEL ve Prof.Dr. Cavit SUNAR'dan kurulu jüri tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 30 Mart 1978

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

ÖNSÖZ V

GİRİŞ

1) Gelenbevî'nin Hayatı ve Eserleri 1

2) Gelenbevî'ye Kadar İslâmda Mantık Çalışmaları .. 11

GELENBEVÎ'NİN MANTIK ANLAYIŞI

A) GELENBEVÎ MANTIĞININ MUKADDİMESİ

1) İlim ve Mantık Felsefesi..... 21

2) Delâlet 27

3) Müfret ve Mürekkep Lafızlar 30

B) GELENBEVÎ'DE MANTIĞIN ESAS PROBLEMLERİ

I) KAVRAMLARIN İNCELENMESİ

1) Tümel ve Tikel Kavramlar ve Aralarındaki İlişkiler 35

2) Zâtî ve Arazî Kavramlar 44

3) Beş Tümel ve Zâtîlerle Arazîlerin Kısımları .. 47

II) TANIM VE TANIMIN KISIMLARI 55

III) ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ

1) Önermelerin Yapısı ve Taksimi 61

2) Yüklemli Önermelerin Çeşitli Yönlerden Tasnifi 68

3) Modal Önermeler 80

4) Şartlı Önermelerin Tasnifi 104

5) Önermeler Arası İlişkiler 118

IV) AKLÎ DELİLLER VE KIYAS 131

Sayfa

1) İstisnalı Kıyaslar 139

2) İktiranlı Kıyaslar 145

3) Basit ve Mürekkep Kıyaslar 171

4) Muhtaliddt (Kıyasların Modalitesi) 174

V) AKLÎ DELİLLERİN YAPISI VE BEŞ SANAT 179

SONUÇ 187

BİBLİYOGRAFYA 197

Ö N S Ö Z

Düşünceleri ve onlar arasındaki münasebet ve düzeni tâyin eden kanun ve prensiplerin bilgisi olan Mantık,batıda olduğu gibi,doğu skolastikçilerince dahi mantıkçı olduğu şübhe götürmeyen Aristo tarafından,ilk defa M.Ö.IV.asırda müdevven bir şekilde ortaya koyulmuştur.İskenderiye yoluyla Yunanlılardan aldıkları bu mantığı, Süryaniler asırlarca şarh ve tercüme etmek suretiyle M.S.VII.asra kadar incelemişlerdir.Bu sıralarda Müslümanlar fethettikleri Suriye'de,Aristo fikir ve düşüncelerinin, özellikle mantığın çok inkişaf etmiş olduğu bir şekliyle karşılaştılar.

İşte ilk defa VIII.asırda tercüme yoluyla İslâm dünyasına giren Aristo Mantığı,X.asırda yetişen büyük Türk-İslâm Filozofu Farabî'nin elinde çok ilerlemiş ve İbn Sina ile kapalı hiçbir tarafı kalmıyacak şekilde kemâle ermiştir.

Böylece İslâm kültür dünyasında başlayan Mantık çalışmaları,bir ara şiddetli hücumlara maruz kalmışsa da Ebu Hamit al-Gazâlî'nin gayretleriyle bu hücumlardan kurtulmuş ve Mantık İslâm medreselerinde okutulan bilimlerin en önemlilerinden biri olmuştur.

Farabi-İbn Sina geleneğine uygun olarak yapılan mantık çalışmalarında Gelenbevî'nin eserleri önemli bir yer işgâl eder. Mantıkçı olarak Gelenbevî'nin değerlendirilmesini araştırmamızın konusu olarak seçmekle,bir Türk mantıkçısının mantık tarihindeki yerini belirterek fikir tarihimizin bir halkasını aydınlığa

Bibliyografya tesbitinde İstanbul Kütüphaneleri ile,(Gelenbevi'nin Manisalı olması bakımından) Manisa Kitap Sarayı kataloglarından faydalandık.Bazı bibliyografik eserler de bu konuda bize ışık tuttu.

Bütün bu çalışmalarım boyunca kendisinden yakın destek ve yardım gördüğüm yöneticim değerli hocam Prof.Dr.Necati ÖNER'e şükranlarımı sunarım.

A.K.BİNGÖL

GİRİŞ

1)GELENBEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ:

İslam Matematikçilerinin en meşhurlarından ve son devir Osmanlı ilim adamlarından biri olan GELENBEVÎ,1730 M (1143 H) yılında bu gün Manisa ilinin bir kazası olan, o gün Aydın vilayetinin Saruhan sancağına bağlı Gelenbe'de doğmuştur.(1) Asıl adı İSMAİL olmakla beraber, "GELENBEVÎ" diye şöhret bulmuştur.Soyu itibariyle kültürlü bir aileye mensuptur.Babası Gelenbe kasabasında müftülük ve müderrislik yapmış olan Mustafa b Mahmut Efendi'dir.Babasının adı bazı kaynaklarda "Mehmet" olaruk geçmekte ise de,(2) bu yanlıştır.Zira bizzat kendisi eserlerinde adını, "İSMAİL b MUSTAFA b MAHMUT al-GELENBEVÎ" diye kaydetmektedir.(3) Hediyyet Ü'l-Ârifîn sahibi İsmail Bağdâdî ise, "al-GELENBEVÎ,İSMAİL b MUSTAFA al-RUMÎ al-HANEFÎ" künyelerini vermektedir.(4) Diğer taraftan Gelenbevî İsmail Efendi'nin Adâb Risâlesi şarihi Hasan Paşazâde, "İSMAİL b MUSTAFA al-GELENBEVÎ al-arif bi ŞEYHZADE" ifadesiyle "ŞEYHZADE" diye tanındığını söylüyor.(5)

Babasını küçük yaşta kaybeden Gelenbevi,ana elinde yetim kaldı. Henüz 12-13 yaşlarındayda ki,bir gün arkadaşlarıyla sokakta oynarken, babasının dostlarından biri bunu görmüş ve "Hîf (yazık) sana, abâ ve ecdadın fazl ve kemâlât ile mevsuf iken, sen böyle sokaklarda hâib ve hâsir oyun oynayasın." diye kendisini ayıplayınca küçük yaştaki İsmail utanmış ve hemen oyunu terketmiştir.İşte bu olay O'nu ilme sevketmiştir.(6)

---

(1) Salih Zeki,Kamus-u Riyaziyat,C:I,S:318
(2) Türk Ansiklopedisi,C:17,Gelenbevi Md.
(3) Gelenbevi- Risâlet Ü'l-Kable,S:2
(4) İsmail Bağdadi,Hediyyet Ü'l-Ârifin,C:1,S:227
(5) Hasan Paşazâde,Hâşiye alâ risale al-Âdâb li Gelenbevi,S:2
(6) Salih Zeki,ayn eser,C:1,S:318-319; Kemal Zülfü Taneri,Türk Matematikçileri,S:61; Cevdet Paşa,Tarih-i Cevdet,C:4,S:254, Bursalı Mehmet TAHİR,Osmanlı Müellifleri,S:293 vd

İlk öğrenimine Gelenbe'de başlamış,daha sonra İstanbul'a gitmiştir.Arapça ve Din ilimlerini YASİNCİZADE'den, Fizik,Matematik ve Mantığa da "Ayaklı Kütüphane" adıyla bilinen MEHMET EMİN EFENDİ'den tedris etmiştir. Mehmet Emin Efendi, 1785 M (1200 H) yıllarında Şeyh ül-İslamlık makamına getirilmiştir.(7) Bu konuda Cevdet Paşa şöyle diyor: "Sultan Abdulhamit devrinin en büyük alimlerinin başında müftüzâde Mehmet Emin Efendi gelmektedir.Kendisi Antalya müftüsünün oğlu olup ilimde kemâle ve yüksek dereceye ermiştir.Mehmet Emin Efendi'den ders alanların başında Tatarcık Abdullah Efendi ile Gelenbevi İsmail Efendi gelir.Bunlardan Gelenbevi, ilim yolunu seçmiş ve üstün telifatlar yapmıştır."(8)

İsmail Efendi,kısa zamanda mevcut ilimleri okumuş ve 1763 M (1177 H) yılında açılan Rüûs imtihanına katılarak 33 yaşlarında bilfiil müderrislik yapmağa başlamıştır.(9) Buna rağmen Gelenbevi yine de Mehmet Emin Efendi'den,inceleme ve araştırma yaparak, tahsile devam etmiştir.O,Mantıktan BURHAN adlı eserini bu esnada telif etmiştir. Bu eserini Mehmet Emin Efendi'ye takdim ettiğinde Hocası, "Pekâlâ, ancak Mutavvel'i itmam etmiş olsaydık daha iyi olurdu" diyerek,(10) öğrencileri arasında İsmail Efendi'nin müstesna yerini ve imtiyazını itiraf etmiş, bununla beraber geçmiş müelliflerin eserlerini tetkik etmeden risale yazma ve telif sevdasına düşmesine itiraz ettiği de rivayet edilmektedir.(11) Bu gün Gelenbevi'nin asrının en büyük mantıkçısı olduğunda şübhe yoktur.(12)

---

(7) Salih Zeki,Asâr-ı Bakiye,C:2,S:294 vd
(8) Cevdet Paşa,ayn esr,C:4,S:254 vd
(9) Kemal Zülfü Taneri,ayn esr, S:61 vd
(10) Cevdet Paşa,ayn esr,C:4, S:255 vd; Kemal Zülfü Taneri,ayn esr, S:62
(11) Salih Zeki, Kamus-u Riyaziyat,C:1, S:319
(12) Prof.Keklik Nihat,İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı,C:1,S: 68

Gelenbevi, geniş bilgisi,anlayışı ve zekâsına rağmen,hayatta iken iki büyük kutup Mehmet Emin Efendi ile "Palabıyık" diye meşhur olan Muğlalı Mehmet Efendi'nin gölgeleri arasında sıkışıp kalmıştır.Bu hususu Salih Zeki şöyle ifade ediyor: "Ulûm-u hikemiyyedeki şöhretini hocası Mehmet Emin Efendi, Ulûm-u riyaziyyedeki şöhretini de Muğlalı Mehmet Efendi bastırmıştır."(13) Bununla beraber Gelenbevi bıraktığı eserleriyle, ölümünden sonra her iki bilgini gölgede bırakmıştır.Çünkü ne Mehmet Emin Efendi ve ne de Muğlalı Mehmet Efendi, gerçek ilmî güçlerini ortaya koyacak eserler bırakmamışlardır.Cevdet Paşa'ya göre Gelenbevi hoca gelmeseydi, o asrın malumatına dair ortada hiçbir şey olmayacaktı.O'nun bu konudaki sözleri aynen şöyledir: "Halbuki ol asırdan sonra ulemaya inkırazı gelmekle eğer İsmail Efendi'nin telifat ve tahriratı olmasaydı ol asrın malumatına muttali olamazdık.İsmail Efendi telifat-ı kesireye(14) muvaffakiyetle ibka-i nâm eyledi."

Buna rağmen hayatta iken de şu olay nedeniyle ömrünün sonuna kadar matematikte gerçek değerini ve liyakatını izhar etmiştir:Bir Fransız mühendisi Bab-ı Âli'ye logaritma ile ilgili bir risale getirerek bunun çözülmesini ister, "Bunu anlıyacak kimseniz yok mu?" diye de âdeta alay eder.Mühendis Gelenbevi Hoca'ya gönderilir.Evi fazla gösterişli olmadığı için Fransız daha da şımarır ve iltifat etmez. Kısa bir süre içinde Gelenbevi'den cevap ister.İkinci gelişinde Gelenbevi, cevap olarak O'na bir risale takdim eder.Bunun üzerine

---

(13) Salih Zeki,Asâr-ı Bakiye, S:269
(14) Cevdet Paşa,ayn eser,C:4,S:257

zam Halil Paşa'nın himmeti ve Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşanın delâletiyle Mühendishane-i Bahr-i Humayun'a 60 kr aylıkla,matematik öğretmeni olarak tayin edilmiştir.Bunun üzerine Mehmet Emin Efendi,Reis Ü'l-Küttabı giderek, "İsmail Efendi'nin fazı ü kemali müsellemdir.Ancak bu fende benim O'na,tefavvukum vardır..." diye bu tayine itiraz etmiştir.Reis Efendi ise, "Evvela ikinizi imtihan edecek bir mümeyyiz bulunuz da sizi imtihan edelim.Saniyen İsmail Efendi kademadan ve dar gelirli olduğundan ancak medar-ı tayyuş olmak üzere tayin edildi." cevabını verince Mehmet Emin Efendi, "Meğerki böyle cevap verile" diyerek döndü.(19)

III.Selim devrinde Kâğıthane'de Padişah huzurunda yapılan bir talim resminde, birkaç defa top atılarak hiçbirinde hedefe isabet etmemesi,hünkârı kızdırmış, bunun üzerine İsmail Efendi Padişahın huzuruna çağrılarak matematik yoluyla topun vaziyet ve istikametini düzeltmiş, daha sonra yapılan üç atışta üst üste isabet kaydedilmiştir.Padişah bundan çok memnun olmuş ve Gelenbevî'ye yevmiye ½ okka pirinç tahsis etmiştir. Bilahare yine III.Selim'in arzusu ile Yenişehir Fenar Mollalığına tayin edilmiştir.(20)

Padişah III.Selim'in Gelenbevî'ye olan teveccühü,sanki nüfus tesirindenmiş gibi,Şeyh Ü'l-İslam Hamidizâde Mustafa Efendi'de bir kin bırakmış ve Fenar Mollası iken İsmail Efendi'ye tekdir yollu bir mektup göndermiştir.Buna çok üzülen Gelenbevî teessüründen nâzula mübtela olarak 1790 M (1205 H) yılında vefat etmiştir.(21)

---

(19) Kemal Zülfü Taneri,ayn esr,S:63
(20) Bursalı Mehmet Tahir,ayn esr,S:293 vd
(21) Salih Zeki,Asar-ı Bakiye,S:229; Kemal Zülfü Taneri,ayn esr, S:64; Bursalı Mehmet Tahir,ayn esr,S:293 vd

Gelenbevî, yaşadığı müddetçe ihtişama değil, âlâyışsız bir hayata,insanca yaşamağa,ilme ve faziletе âşıktır.Bıraktığı eserleriyle Mantık,Kelam ve Matematikteki liyakatını açıkça ortaya koymuştur

Şurası bir gerçekki Gelenbevî İsmail Efendi, XVIII.yüzyılın kültürünü telif ettiği eserleriyle bize aktaran tek Osmanlı bilginidir.Kendisi aklî ve naklî ilimlerle uğraşmış ve her iki sahada da kıymetli eserler vermiştir.İlmî çalışmaları ile ilgili olarak Celâl Haşiyesi'nin mükaddimesinde "Gençliğinin başlangıcında gücünü fünun-u akliyye ve fünun-u nakliyye uğrunda sarfettiğini,özellikle Mantık ile Adâp fenlerine taalluk eden hususlarda tahriratta bulunduğunu, daha sonra yaşı ilerledikçe mücerret olarak hazırlanmış âletlerden ise mugahhasa yöneldiğini ve bu arada Kelam ilmine ait olan bazı şeyleri gücünün yardım ettiği ölçüde yazmak istediğini...." belirtiyor.(22)

Gelenbevî'nin çeşitli konularda yazdığı eserlerinin sayısını kesin bir rakamla ifade edemiyoruz.Bursalı Mehmet Tahir O'nun (16) kadar eserinin adını zikrederken, bazı kaynaklarda risaleleri ile beraber (30)a yakın eserinin olduğu belirtiliyor.Biz burada bu eserlerin özelliklerinden kısaca bahsedeceğiz:

1) Küsurat-ı Hesap (Hesab al-Küsur)(23): Ömrünün sonlarına doğru yazdığı cebir kitabıdır.Mufassal ve faydalı bir eserdir.Matematik ve Cebir işlemlerinden bahseder.Müellifin bu sahadaki kudretini ispatlar niteliktedir.Kitap beş bölüm (bab) olarak tertip edilmiştir.

---

(22) Bk: Gelenbevî, Haşiye alâ al-Celâl, C:1,S:4
(23) Bk: Salih Zeki, Kamus-u Riyaziyat,S:319; Bursalı Mehmet Tahir, ayn esr, S:296

İlk dört bölüm aritmetik kaidelerini ihtiva eder.En önemli bölümü cebir yoluyla bilinmeyenleri elde etmekten bahseden beşinci bölümdür.Bursalı Mehmet Tahir'in beyanına göre Umumî Kütüphanede bu eserin yazma bir nüshası mevcuttur.

2) Şerh-i Cedâvil-i Ensâb (Şarh Cadâvil al-Ensâb)[24] : Logaritma şerhi olup iki makale üzerine düzenlenmiştir.Birinci makalede Logaritma cetvelleri,ikinci makalede isi bunların nasıl kullanıldıkları açıklanmıştır.

3) Amel bi al-Rub' al-Mucib[25] : Bu eserde murabba tahtasının nasıl kullanılacağı izah edilir.Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Halis Efendi kütüphanesinde bu eserin yazma bir nüshasının bulunduğunu bildiriyor.

4) Adlî-'a Müsellesât[26]: Trikonometrik bir usul ile hazırlanmış üçkenlerin çözümüne ait küçük bir risaledir.Bu eser 1904 M (1220 H) yılında basılmıştır.

5) Usûl-ü Cedâvil-i Ensab-ı Setini[27]: Logaritma cetvellerinin inşa ve kullanılmasından bahseden bir risaledir.

6) Risale fi Sütûh al-munhadifât[28]: Basit matematik işlemlerine ait küçük çaplı bir risaledir.

7) Kitab al-Marâsad li Tebyin al-Hâl fi al-Mebâdi ve al-Makâsad[29]:Birçok eserleri gibi Arapça yazılmış olan bu eser,matematik tarihi açısından önemlidir.Logaritmanın icat edilip kullanılmasından önce, âdetâ bugün avrupalıların kullandıkları "Règle à Calcule"

---

(24) Salih Zeki,Kamus-u Kiyasiyat,S:319
(25) Bursalı Mehmet Tahir,ayn eser, S:296
(26) Kemal Zülfü Taneri,ayn eser,S:65
(27) Salih Zeki,Asar-ı Bakiye,S:297
(28) Salih Zeki,Asar-ı Bakiye,S:297 vd
(29) Kemal Zülfü Taneri,ayn eser,S:296 vd

gibi,rubu' tahtası ile üçgen hatlarının nasıl hesaplandığını bildirmesi bakımından dikkate şayandır.

8) Risalet ü'l-Âdâb: Matbu olan bu eser munazara kurallarından bahseder.Gelenbevi'nin bu eserine Hasan Paşazade, "Feth al-Vehhab fi Şerh-i Risalet ü'l-Âdab" adıyla bir şerh yazmıştır.

9) Haşiye alâ Mir al-Âdâb:Gelenbevi, yine munazara kurallarıyla ilgili olan bu eserini 1189 H yıllarında yazmıştır.Söz konusu eser 1234 H yılında İstanbul'da basılmıştır.

10) Risalet ü'l-Kıble:Dekaik al-beyan fi Kible al-buldan,diyede bilinen bu eser, Çeşitli ülkelerde kıblenin nasıl tayin edileceğini, yön tayinini şekillerle izah etmektedir.Gelenbevi'nin bu eseri de birkaç defa basılmıştır.

11) Resail-i İmtihan: Çeşitli konularda birtakım soru ve cevaplar ihtiva eden kısa makalelerden meydana gelmektedir.İbrahim Nureddin tarafından bir araya getirilmiş ve 1276 H yılında basılmıştır. Bu risaleler arasında İlm-i Beyan,Vücud-u Zihni,Elfaz (Lafızlar), Mümteni'in mahiyeti,Cenab-ı Allah'ın maduma ve eşyaya taalluk eden ilmi,Filozoflarla Kelamcılar arasında tartışma konusu olan âlemin hâdis mi, kadîm mi? olduğu meselesi....vb konulara ait makaleler vardır.

12) Vahdet-i Vücut Risalesi: Bursalı Mehmet Tahir bu eserin basılmamış olduğunu ve Fatih Kütüphanesinde yazma bir nüshasının bulunduğunu bildiriyor.(30)

---

(30) Bk:Bursalı Mehmet Tahir,ayn eser,S:296

13) Haşiye alâ Haşiye al-Lâri alâ Hidayet al-Hikmet: Esir ü'd-Din Ebheri'nin "Hidayet al-Hikmet" adlı eserine haşiyedir.(31)

14) Akâid-i Seyelkuti Üzerine Haşiye: Kelam ilmi ile ilgili olan bu eserin bir nüshası,yazma olarak,Umumi Kütüphanede bulunmaktadır.(32)

15) Haşiye alâ al-calâl al-Devvani: Yine Kelâm ilmine ait bir eserdir.Medrese ulemasınca Gelenbevi'nin ilmine en büyük delil olmuştur.Müteaddit defalar basılmıştır.

16) Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kalâm: Taftazani'nin "Tehzib al-Mantık ve al-Kalâm" adlı eserine, Ebû al-Fath al-Miri tarafından "Tehzib-i Miri" adıyla yapılan haşiye üzerine Gelenbevi'nin yazdığı mufassal bir eserdir.

17) al-Burhan fi İlm al-Mizan: Mantığa ait bir eserdir.XVIII. yüzyılda bu dalda telif edilen hemen hemen tek eserdir.Gelenbevi'nin mantık sahasındaki kudretini ortaya koymağa kâfidir.Nitekim bu eser birkaç defa basıldığı gibi, bir çokları tarafından da şerhedilmiştir.Bu şerhler arasında Hasan Hüsnü Musili'nin "Tenvir al-Burhan"ını,Yusuf Şükrü Kaputi'nin"Namus al-İkan"ını ve Ebû al-Fudaik Mustafa al-Kutup al-Nixevi'nin "Şerh-i Dibace-i Burhan"ını zikredebiliriz. Bunlardan başka Abdulmuti Efendi, "Fenn-i Mantık" adıyla Burhan'a hem şerh ve hem de tercüme etmiştir.Ancak Mehmet Ali Ayni'nin de dediği gibi, arapçası Türkçesinden daha kolay anlaşılmaktadır.(33)

18) Risalet ü'l-İmkân: Gelenbevi'nin matbu olan bu eseri,man-

---

(31) Bk:Brockelmen,Sup.II,S:1015
(32) Bursalı Mehmet Tahir,ayn eser,S:296 vd
(33) Bk:Mehmet Ali Ayni,Türk Mantıkçıları(Makale)-Dar ü'l-Fünun İlâhiyat Fak.dergisi,1928

tiğan Nodalite (Hihveccihat) bölümü ile ilgilidir.

19) Şerh-i İsağuci: Ebheri'nin"İsağuci"sinin şerhi olan bu eser de matbudur.

20) Ta'likat: al-İci'nin Mevakıf adlı eserinin mantık bölümüne Muhammet Tebrizi tarafından yapılan yapılan şerhe ta'likattır. (xx)

Bu kısa incelemeden de anlaşılabileceği gibi, Celebevi'nin bazı eserlerine şerh yapılması ve bir çoğunun basılmış olması, hatta birkaç defa basılması, O'nun ilmi kudretine duyulan itibarı kanıtlamağa kanaatimizce kâfidir.

(xx) Bk:Brockelman,S:II,302

2) GELENEKÇİ'YE KADAR İSLAMDA MANTIK ÇALIŞMALARI:

İslamiyetin ilk yıllarında ilim tamamen dine dayanıyordu.Mekke'de doğan İslamiyet zamanla gelişip fütuhat devri başlayınca,müslümanlar bazı eski medeniyetlerle temasa geçtiler.Bu medeniyetlerin başlıcaları eski Yunan,İran,Hint,Mısır ve Mezopotamya medeniyetleridir.İşte bu temaslar onların yeni yeni bilgiler elde etmesini sağladı.Bu bilgiler başlangıçta Arapçaya tercüme yoluyla nakledildi.Daha sonra bu sahalarda binlerce eseri müslüman alimler telif ettiler. İslamın bu medeniyetlerle teması H I.yüzyılda Emeviler devrinde başlar.

Sözü geçen medeniyetlerle temas neticesinde,İslam dünyasına giren bilgileri iki gruba ayırabiliriz(34): Birincisi Felsefe,Matematik, Astronomi,Tıp gibi rasyonal ve tecrübi bilgilerdir.Bu sahada İslam alemində en çok tesir icra eden medeniyet ise Yunan medeniyetidir. İkincisi ise,eski Mezopotamya medeniyetlerinin tesiriyle giren Tılsım ve Sihir bilgileridir.

Bu cümleden olarak İslam dünyasında MANTIK çalışmaları da Aristo'nun mantık kitaplarının Arapçaya tercüme edilmesiyle başlar.Miladi VIII.yüzyılda başlayan İslam tercüme faaliyetlerinde,Felsefe ve bilhassa Mantık tercümelerinin çok az olduğunu görmekteyiz.Ancak bu asırda bir İranlı mühtedi olan Abdullah b al-Mukaffa',Pehlevi dilinden olmak üzere Aristo'nun Kategorilerini, Peri-ermeneias'ını ve I.Analitika'yı, ayrıca Porphyrius'um"İsagüci"sini Arapçaya

(34) Öner Necati (Prof.), Tanzimattan sonra Türkiye'de İlim ve Mantık anlayışı,S:2,Ank.1967

tercüme etmiştir.(35) Ahmet Ateş Bey, İslam Ansiklopedisi için yazdığı İbn Mukaffa' maddesinde,bu tercümelerin kendisi tarafından değil de oğlu Muhammet b Abdullah tarafından yapıldığının zannedildiğini ileri sürmektedir. İbn al-Nedim ise Fihristinde, İbn Mukaffa'ın meydana getirdiği eserlerin tam bir tercüme olmayıp, birer özet mahiyetinde olduklarını ifade etmektedir.

Daha sonra (809-873 M) yıllarında yaşayan ve İslam dünyasının en büyük mütercimlerinden birisi olan Ebû Zeyd Huneyn b İshak al-İbadi'yi görüyoruz.Bu mütercimin Arapçaya çevirdiği eserler arasında Mantıkla ilgili olarak sadece Kategoriler vardır.Peri-ermeneias ve Analitikleri ise Süryani diline nekletmiştir.

(911 M) Yılında ölen Huneyn b İshak'ın oğlu İshak b Huneyn, al-Dustûr adını verdiği Organon tercümesinde,hemen bütün mantık külliyatını nakletmiş görünmektedir. IX.Asrın diğer mütercimleri arasında, Ebû Osman al-Dımışki, Abdullah b Naima al-Humsi, İbrahim b Bekûs al-İşari, İbn Behriz, Sabit b Kurre, Ebû Yahya al-Mervezi, İbrahim al-Kuveyri, Ebû İshak al-Kindi, Ahmet b al-Tayyip al-Sarahsi, Muhammet b Zekeriya al-Razi ve Kostâ b Lûka al-Ba'lebekki'yi(36) sayabiliriz.

Bunlardan al-Kindi, müslümanlar arasında ilk defa filozof adını alan ilk müstakil mütefekkir olup iki yüze yakın eser vermiştir.(37) Bu eserler arasında mantığa giriş ve îsaguci ile ilgili olarak Kitab fi al-Medhal al-Mantık al-Mustavfi, Kitab fi al-Madhal

---

(35) Keklik Nihat (Prof.), İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı, C:I, S:42 vd

(36) İbn al-Nedim,Fihrist,C:I,S:248 vd

(37) İsmail Hakkı İzmirli,Felsefe-i İslamiyye Tarihi,I.Kitab,S:3 İst.1337,Prof.Dr.W.Bartholt,İslam Medeniyeti Tarihi(Prof.Fuat Köprülü tercümesi), S:32 vd,Ank.1963

al-Muhtasar, Risale fi al-Esma' al-Hams al-Lahika li Küll al-Makulât, Risale fi asel-i âlet Muhriceteün li al-Cevami ile kategorilerin maksat ve gâyesini açıklayan Kitab fi Kasd-i Aristotâlis fi al-Makulât, Risale fi al-Makulât al-Aşar adlı eserlerini sayabiliriz. Ayrıca I.Analitiklerin bir tefsirini yaptı.Bu arada "Risale fi al-ibane'an Kavl Batlamios fi fi Evveli'l-Mecasati Hâkiyen 'an Aristotâlis fi Analotika" adlı bir araştırma meydana getirdi. II.Analitikleri şerhetti.Ayrıca "Kitab fi'l-Burhani'l-Mantıki bi icâzin ve İhtisarin" kitabını yazdı.Sofistiyayı izah etti.Bu konuda da "Risale fi'l-İhtisar 'an Hüdâi's-Sofistaiye" adlı bir eser yazdı.Diğer taraftan Poetika'nın bir muhtasarını da vücuda getirdi.(38) Böylece M.Ö. IV.yüzyılda işlemen Aristo Organon'u önce İskenderiye'de, sonra Miladî V. ve VII. asırlar arasında Süryanilerde ele alınmış ve nihayet Miladî VIII. yüzyılda başlıyan islamî devir tercüme faâliyetleri sayesinde müslüman filozoflar tarafından incelenmiştir.

Onuncu yüzyıla kadar takip ettiğimiz bu mantık çalışmaları,bu yüzyılda FARABİ (870-950) ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır.Son yarım yüzyıllık araştırmalar, islam dünyasında yetişen ilk filozofun Farabî olduğunu gösterir mahiyettedir.Yunan ilim ve felsefesini İslam dünyasına kazandırmış olan bu büyük tercüme faâliyetinden sonra yetişen Farabî'nin İslam dünyasında ilk filozof olarak işgâl etmiş olduğu yer,al-Kindi münasebetiyle tartışma konusu olmuş olsa

(38) İzmirli İsmail Hakkı,aynı eser,S:16

bile, çağdaş araştırmacıların Farabi lehine vermiş oldukları sonuçlar hemen hemen kesinleşmiş gibidir.(39) Bu gün elimizde bir Farabi külliyatı maalesef bulunmamaktadır.Buna rağmen, Sayın Prof. Mubahat KÜYEL'in Dil ve Tarih-Coğrafya Felsefe Araştırmaları Enstitüsü dergisinde Arapça metin ve Türkçe tercümeleri ile birlikte neşretti̇ği Farabi'ye ait eserler ve bu konudaki çalışmalarına,burada şükranla yâdetmek gerekir.

Meşşai felsefesinin sistemli kurucusu olan bu büyük Türk ve Müslüman bilgini,aynı zamanda,İslam dünyasında Mantığı doküs bölüm halinde inceleyen ilk filozofter.O,bu ilmin tamamına teşkil eden dokuz kitabı şöyle isimlendiriyordü:

1) al-Madhal (İSAGOJİ),
2) al-Makulât (KATEGORİLER),
3) Kitab al-İbare (PERİ-ERMENİAS)(40),
4) Tahlil al-Kıyas (I.ANALİTİKLER),
5) Kitab al-Burhan (II.ANALİTİKLER),
6) al-Cedel (TOPİKA),
7) Sofistika,
8) al-Hitabet (RETORİK),
9) al-Şiir (POETİKA).

Buna karşılık Doç.(Prof.) Dr.Mübahat TÜRKER (KÜYEL),Farabi'nin İhsa al-'Ulûm'da İsagoji'yi mantık kitapları meyanında saymadığını, bu bakımdan mantık kitaplarının Farabi'ye göre sekiz kitaptan ibaret olduğunu ve İbn Rüşt'ün de bu hususta Farabi'yi takip ettiğini

(39) KÜYEL Mübahat,Farabi'nin Peri-Hermeneias Muhtasarı,DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,C:IV,S:1,1966
(40) Küyel Mübahat(Prof.Dr.),DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisinin 1966 yılı IV.cildinde Farabi'nin Peri-Hermeneias muhtasarının Arapça metnini Türkçe tercümesiyle birlikte neşretmiştir.

zikretmektedir.(41) Farabi mantık sisteminde,Aristo'da olduğu gibi "Burhan" nazariyesi, bu ilmin bolkemiğini teşkil eder.Burhan (İspat) nazariyesi,bilinenden hareket ederek önceden bilinmeyen başka bir şeyin bilinmesine bizi ulaştıran bir unsurdur.Bu sebeple Farabi,Yunan filozofuna uyarak,önce başlıca mefhumlara gösteren Katagorileri,sonra da bunların nasıl mezcedildiğini anlatan Peri-Ermeneias'ı, daha sonra da önermelerden meydana gelen Kıyası ele alır.Yani kavramlardan önermelere,önermelerden de kıyasa ulaşır. Farabi,ispat nazariyesi için bunları birer medhal olarak kabul eder.Bundan sonra da İspat kitabında felsefe ve ilimlerin zaruri prensiplerini ve kıstaslarını tayin etmek sırası gelmiş olur.(42)

Miladi VIII. yüzyılda Farabi'nin birçok muasırları arasında öğrencisi Yahya b Adiyy, Ebû Ali İbn Zur'a,İbrahim b Abdullah,Ebû Bişr Mattâ, İbn al-Hammar ve bu asrın en son mantıkçısı olan Ebû Bekr b İbrahim al-Kalâbâzî'yi zikredebiliriz.

IX.Yüzyılın ilk ve en büyük mantıkçısı ise Ebû Ali İbn Sina (980-1037 M) dır.İbn Sina,İslam dünyasında tüm mantıkçıların üstünde bir şöhrete sahiptir.Mantığa dair yazmış olduğu birçok risalelerinden başka"Şifa" adlı kitabının ilk bölümünde de bu konuyu tafsilatıyla ele alır.Farabi gibi başta İsagoji olmak üzere,Organon'un altı kitabına ve daha sonra Retorika ve Poetika kitaplarıyla mantığı yine dokuz bölümde incelemiştir.Şu varki,Farabi'de dağınık bir halde bulunan mantık,İbn Sina'da derlenmiş ve ona ilk muntazam şekil

---

(41) Doç.Dr.(Prof.) KÜKEL Mübahat,Farabi'nin Şeraitü'l-Yakin'i,DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,C:1,S:137,1963
(42) KEKLİK Nihat,ayn esr,S:49 vd

verilmiştir.

İbn Sina, mantığı,bir Alet-i kanuniyye olarak kabul eder.O'na göre zihin bir bilgiyi elde ederken iki merhaleden geçer:Biz şeyleri ya tasavvur eder veya da tasdik ederiz.Bu suretle mantık da "TASAVVURAT" ve "TASDİKAT" diye ikiye ayrılır.Bu ayırımı esas alarak bundan sonra İslam kültür dünyasında yazılan mantık kitapları Tasavvurat ve Tasdikat diye iki bölümde incelenmiştir.Birinci bölümde Kavram(elfaz),Tanım(tarif); İkinci bölümde ise Önermeler(kaziyyeler),Kıyas ve ispat şekilleri söz konusu edilmiştir.(43)

Mantık anlayışında tamamen Aristocu olan İbn Sina'dan sonra gelen İslam mantıkçıları,Farabi ve İbn Sina geleneğini izlemişlerdir.Mantık sahasında verilen eserler ise ya öncekilerin şerhi,ya da pedagojik gayeler için kaleme alınan kitaplardır.Bununla beraber bu kitaplarda da çeşitli mantık konularına bazan yeni şeyler de ilave edilmiştir.Zarnuci (öl:1202 M)'nin Mantık kitabı, Nevinci (öl:1288 M)'nin muhtasar Mantığı, Ebheri(öl:1264 M)'nin İsagucisi,Urmevi (öl:1283 M)'nin Metâli' al-Envar'ı ve Kâtibi (öl:1252 M)'nin Şemsiye adlı eserleri hep İbn Sina mantığına dayanan eserlerdir.(44)

XII.Yüzyılda Endülüste yetişen büyük İslam filozofu İbn Rüşt (1126-1198 M) saf Aristoculuğu temsil eder.Yine bu yüzyılın büyük alimi Fahrettin Razi (öl:1209 M) ise Yunan mantığını İslam dünyasında artık klişe haline getirmiştir.Razi'nin Kitab al-Mubeyyin fi'l-Mantık adlı eseri önemlidir.(45)

---

(43) Öner Necati(Prof.),Tanzimattan sonra Türkiye'de İlim ve Mantık anlayışı, S:8-9
(44) Keklik Nihat,ayn eser,S:59
(45) Bu eserin yazma bir nüshası,halen Üniversite Kütüphanesi Ay. 3614 te mevcuttur.

XIII.Yüzyılda İslam aleminde tanınmış mantıkçılar yetişmiştir.Bunlar arasında Sirac ü'd-Din Urmevi (1198-1283 M)'nin Beyan al-Hakk, Kitap al-Menâhic ve Metali ü'l-Envar fi'l-Mantık adlı eserleri zikre değer.Özellikle bu eserlerden sonuncusu çok meşhur olup Kutbu'd-Din Razi al-Tahtani (öl:1364) bu kitaba Levami'-al-Esrar adıyla şerhetmiştir.Yine bu asrın mantıkçılarından Necmü'd-Din Ali b Ömer al-Kazvini al-Katibi,hocası Şemsü'd-Din adına yazdığı al-Şemsiyye fi Kavâid al-Mantıkiyye'si,(ki bu eser başta Taftazani "öl:1389" ve Kutbu'd-Din Razi "öl:1364" olmak üzere birçok alim tarafından şerhedilmiştir.) Camiu'd-Dekaik fi Keşf al-Hakaik'i ve zamanındaki bazı alimlerle yaptığı münakaşaları konu alan Mugaletat ve Muhaverat fi'l-Mantık Beyn Necmü'd-Din al-Kazvini ve Bâzı Ulema-i Asrihi(xx) adlı eserleri ile meşhurdur.Ve nihayet XIII.yüzyılın en büyük mantıkçısı olarak Esiru'd-Din Mufaddal b Ömer al-Ebheri ve O'nun İsağucisi ile Hidayet al-Hikmek, Risaletü'l-Bahire adlı eserlerini zikredebiliriz.

XIV.Asır, al-İci,Kutbu'd-Din Razi,Molla Fenari,Seyyit Şerif Cürcani ve Taftazani gibi meşhur alimlerin mantığa dair verdikleri eserlerle doludur.Bunlardan al-İci (1218-1355 M)'nin al-Mevakıf'ını (Tümüyle mantığa dairdir.),Razi'nin (öl:1364 M) Risale fi'l-Külliyatini,Letaifu'l-Esrar'ını ve Tahrir al-Kavaid al-Mantıkiyye'sini,(46) Molla Fenari'nin Risale-i Esiriyyesini,Seyyit Şerif Curcani'nin Kitab al-Curre'si ile Şemsiyye şerhine yazdığı Ha-

(xx) Bk:Ayasofya Kütüphanesi,4853/1

(46) Bk:Ayasofya Kütüphanesi,4868/3, 2567/3 ve 2546

şiyesi,Taftazani'ni Cilaü'l-Mantık ve Tehzib al-Mantık ve al-Kelam'ını sayabiliriz.

Taftazani,İslami ilimler için yeni bir devir açmıştır.Bu sebeple kendisinden önce gelenlerin "Mütakaddimin",kendisinden sonra gelenlerin de "Müteahhirin" diye adlandırılmalarına sebep olmuştur.(47)

XV. ve XVI. Yüzyıllarda İslam dünyasında mantık çalışmaları eski hareketliliğini kaybeder.Bu devirlerde mantık sahasında birtakım şerh ve haşiyeler yazılmasından daha ileri bir çalışma görülmemektedir.Abdurrahmanı al-Ahteri'nin 1533 yılında yazdığı al-Süllem al-Munavrak adlı manzum mantığı,nev'-i şahsına munhasır klâsik bir eserdir.

XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İslam dünyasında gerileme halinde devam eden mantık adına yapılan şerh ve haşiyeler,bu ilmin esas gayesinden uzaklaştırıldığını göstermektedir. Bu devirde Abd al-Şükr al-Biharî (81:1707 M)'nin Süllem al-Ulûm ve al-Kavl al-Eslem alâ Bahs al-Tasavvurat adlarında iki eser verdiğini görüyoruz.(48) 1790 M yılında vefat eden ve araştırmamıza konu olarak aldığımız İsmail GELENBEVÎ ise bu son devrin en büyük mantıkçısı olarak kalacaktır.

Netice olarak,M.Ö. IV. asırda ortaya çıkan Aristo Mantığı, Aristo'nun şarihleri Süryaniler ve nihayet ilk müslüman müfekkirleri tarafından 14 asır müddetle birçok defa şerh,tefsir ve ter-

(47) Mehmet Ali Ayni,Türk Mantıkçıları,S:32
(48) Max Horten,İslam Ansiklopedisi Felsefe Md.C:4,S:545 b

cüme edilmiş,X.asırda Türk filozofu Farabi'nin elinde çok inkişaf etmiş ve mübhem hiçbir yanı kalmamıştır.İbn Sina bunu sistemleştirmiş ve ona ilk muntazam şeklini vermiştir.Daha sonra gelen islam mantıkçıları bu geleneğe bağlı kalmışlardır.

İbn Baldun'a göre İbn Sina'dan sonra gelen mantıkçılar yazdıkları mantık kitaplarında bazı değişiklikler yaptılar.Tamam bahsini Burhan kısmından çıkarıp Beştühele eklediler.Kategoriler kısmını ise mantığın konulara arasından çıkardılar.Burhan,Cedel,Hitabet, Şiir ve Safsatadan ibaret olan beş kitabı da ihmal ederek,bazıları bu maddelerden pek az bir suretde bahsettiler.İbrahim Madkour'a göre ise bu değişiklik, bu müelliflerin değildir.Gerçekte onlar İbn Sina'yı taklitten başka birşey yapmamışlardır.(49)

Diğer taraftan İslam dünyasında VIII. ve XII. Yüzyıllar arasında Mantık ilminin aleyhine şiddetli bir takım fikirler belirmiştir.İbn Salah ve al-Nevevi,mantıkla uğraşmaya haram kılarken İbn Teymiyye ve İbrahim b Musa al-Şatabi gibi mütekellimler de mantıkla iştigal edenlerin dinsizliklerini (küfrünü) ileri sürerek, bütün ulum-ü dahilenin aleyhinde bulundular.Mütekaddimin ehl-i sünnet alimlerinin mantığı reddetmelerinden,onların ilimlerinin mantığın esas kaidelerine muhalif olduğu zannına gidilmemelidir.Dini ilimlerde ve Kelam bahislerinde, onların da usullerinin aslı,mantığa ait esas kaidelerdir.Onların en büyük itirazları,Organon veya o usule uygun olarak Arap filozofları tarafından telif olunan mon-

---

(49) Bk: Ünver Necati(Prof.),Tanzimattan sonra Türkiye'de İlim ve Mantık anlayışı,S:9

tık kitaplarınadır.(50)

Ancak XII.Yüzyılın başlarında ilk defa Ebû Hamit al-Gazzali (61:1111 M) tarafından dini akidelere aykırı olmadığı gerekçesiyle mantığa lüzumlu bir ilim addetmiştir. "Mantık bilmeyenin ilmine itibar edilemeyeceğini" söyliyen Gazzali'nin gayretleri ile mantık, hiç olmazsa sunniler arasında kabule yarayacak müsbet formüller bulmuş oluyordu.(51) XIII. ve XVIII. asırlar arasında büyük mantıkçılar yetişmiş ise de, asırlar geçtikçe mantık araştırmalara tabi tutulmuş Farabi ve İbn Sina'da olduğu gibi sistemli olarak 9 bölümde tetkik edilmiyordu.Mantık başlıca Tasavvurat ve Tasdikat diye ikiye ayrılmış,bunların tetkiki için de bir takım şerh ve haşiyeler temel teşkil ediyordu.

---

(50) Ali Sedad,Mizan al-Ukul fi'l-Mantık ve al-Usul,S:4
(51) Keklik Nihat (Prof.),ayn eser,S:69

GELENBEVÎ'NİN MANTIK ANLAYIŞI

A) GELENBEVÎ MANTIĞININ MUKADDİMESİ

1) İLİM VE MANTIK FELSEFESİ:

Gelenbevî,mantığın esas problemlerinin kavranmasına yardımcı olması ve onlarla çok yakın bağları bulunması bakımından, "İlim ve Mantık" problemi ile "Delalet ve Lafızların" araştırılıp incelenmesini,mantığın adeta bir bölümü gibi ele alıyor.O'na göre"ilim,akılda birşeyden hasıl olan suretdir."(53) Bir şeyin akılda hasıl olan sureti, o şeyin akılda diğerlerinden ayırt edilmesinin bir gereğidir. Öyleyse İlim,bir şeyden zihinde hasıl olan suret nedeniyle, o şeyin diğerlerinden ayırt edildiği şeydir.Akılda bu imtiyaza sahip olduğu için, hasıl olan anlama (mânâya) "Suret" adının verilmesi bu açıdandır.Nitekim hariçte bir şeyin kendine has şekli, diğer şeylerden onun ayırt edilmesine sebep olan suretidir.Araştırmacılar İlmi,"O zihne ait ilintileriyle beraber,muşahhas bir suretdir."(54) şeklinde daha açık bir ifade ile de tanımlıyorlar.

Gelenbevî'nin bu tanımı tümel bir kavramdır. Bunun "-akılda" ve "-meydana gelen" sözleriyle kayıtlanmış olması,tanımın, sonradan meydana gelen bilgiye tahsis edildiğini ve doğuştan getirdiğimiz akla ait bilgiyi dışarda bıraktığını ortaya çıkarmaktadır.Ayrıca tanımın doğru ve yanlış bilgiyi içerdiğinde şüphe yoktur.Buna göre al-Cahl al-Murekkep tanıma dahil olur.

Gelenbevî'nin ilmi bu şekilde tanımlaması, O'nun,bir şeyin zih-

---

(52) Burada İlim,Bilgi anlamında kullanılmıştır,Matematik,Fizik...ve gibi bir bilgi türü olan ilim kasdedilmemektedir.
(53) Gelenbevi-Burhan,S:3
(54) Gelenbevi,Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelâm,S:175

ne ait varlığını (Vücud-u zihniyi) kabul eden filozoflarla aynı görüşü paylaştığını gösterir.Nitekim vücud-u zihniyi inkâr eden kelamcıların bir çoğuna göre İlim, "Âlim ile mâlum (bilen ile bilinen) arasında bir izafet-i mahsuse (özel bir ilişki kurmak)dir." Burada Âlim, "Zihin",mâlum ise "Suretitir".(55) Ancak kelamcıların vücud-u zihniyi reddetmelerinin anlamı, "Biz bir şeyi tasavvur veya tasdik ettiğimizde,ondan akılda bir suretin meydana gelmemesi" demek değildir. Zira akılda bu durumda bir suretin varlığa apaçıktır.Öyleyse bu reddedişin anlamı ne dir? Bunun anlamı, "Zihinde hasıl olan bu surek, bilinen mahiyetin varlığından başka bir benzeri değildir." Zira mahiyet tektir. Meselâ,"Güneş" gibi.Bunun iki varlığa vardır: 1) Hariçteki varlığı, 2) Zihindeki varlığı.İşte kelamcılar,eşyaların benzerleri olan suretlerinin varlığını inkâr etmiyorlar.Zira bu benzerler hariçte mevcutturlar, aynı zamanda mahlûktırlar.Onlar sadece bu eşyaların zatından vücud-u zihniyi inkâr ediyorlar ve şu delillerini öne sürüyorlar:"Eğer zihinde ateş hasıl olsayda,onun tasavvuruyla zihinler yanardı."Bu delil yanlıştır.Zira görüyoruzki burada ateşin bizzat kendisi inkâr edilmiştir,benzeri (sureti) değil.Yani ateşin kendisinden zihindeki varlığa reddedilmiştir,benzerinin varlığı reddedilmemiştir.Şu bir gerçekki,bilme anında,zihinde,bilinenin kendisine benzer bir suretin meydana çıktığı inkâr edilemeyecek kadar apaçıktır.(56)

Eğer ilim,inanmak ve kabul etmek yoluyla,bir şeyin diğer bir

---

(55) Gelenbevi,Haşiye alâ tehzib al-Mantık ve al-Kelam,S:165
(56) Gelenbevi,Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam,S:164
Gelenbevi,Haşiye alâ Celal al-Din al-Devvani,S:151-152

şeye nisbetinin tam bir idraki olursa bu "TASDİK"tir, yoksa "TASAVVUR"dur.(57) Mantıkçılar da TASAVVURAT ve TASDİKAT diye ayrılmasına esas olan bu tasnif,Farabi ve İbn Sina'dan gelmektedir.Farabi,Kitab al-Burhan'ında "İlim ismi kısaca iki manâya gelir,birincisi tasdik,ikincisi tasavvur..."(58) derken,İbn Sina,İşarat'ında ilmi,"Tasdikten mücerret tasavvur ve Tasdikle beraber tasavvur" diye ikiye ayırıyor.(59) Şifa'da ise "Sadece Tasavvur,Tasdikle beraber Tasavvur" diyor. İlmi,Tasavvur ve Tasdik diye ikiye ayıranlar,tasavvurdan kendisinde hüküm olmayan idraki,tasdikten de hükümle olan idraki kasdetmektedirler.

Tasavvur ve Tasdikten her biri ya "Bedihi" ya da "Nazari"dir. Bedihi,ispata muhtaç olmadan doğrudan doğruya aklın kabul ettiği bilgidir.Nazari ise akıl yürütme yoluyla elde edilen bilgi olup "Bilinmeyenin elde edilmesi için makulün mulahazasından ibarettir." Başka bir ifade ile "Bilinmiyene varmak için bilinen şeyleri tertip etmekten başka birşey değildir."Nazari tasavvura götüren şeye al-Kavl al-Şarih (tanımlayan söz) adı verilir.Kavl-i Şarihin cüzleri Beş tümel (Külliyat-ı Hamse)dir.Beş tümel burada genel bir ifade olarak kullanılmıştır.Aslında Gerçek Tür (Nev-i Hakiki),Kavl-i Şarihten aslâ bir cüz' değildir.(60) Nazari tasdike götüren şeye ise Delil ve Hüccet denir.Bunun cüzleri de bilinen Önermeler(Kaziyyeler)dir.Gelenbevi,bazan nazari yerinde Kasbi,bedihi yerinde Zaruri tabirlerini kullanıyor.(61)

---

(57) Gelenbevi,Burhan,S:3
(58) Farabi,Kitab al-Burhan(Mübahat Türker-Kılyeli Ngr.),DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,1963,S:220
(59) Ebû al-Senâ al-İsfehani,Metalibü'l-Enzar alâ Tavâlibü'l-Envar, S:14
(60) Gelenbevi,Haşiye-i Burhan,S:56
(61) Gelenbevi,Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam,S:190 vd

Kısacası, İlim, önce Tasavvur ve Tasdik olarak ikiye ayrılır, Bu ikisi de Bedihi ve Kisbi kısımlarına ayrılırlar.Mantığın her iki bölümü ancak bununla tamam olur.Yoksa sadece Tasavvur ve Tasdik, veya sadece Bedihi ve Kisbi olarak ayrılmakla tamam olmaz.(62)

Bilginin nazari olan kısmı, fikirle elde edilir.Fikir,bilindiği gibi,bilinmeyeni elde etmek için bilinenlerin tertibidir.Bu tertip sadece zihinde veya sözlü olarak bilfiil gerçekleşir.Tertibin muayyen bir yolu ve kendisine mahsus birtakım şartları vardır.İşte bu yol ve bu şartların varlığı ve sıhhati apaçık olarak bilinmez. Öyleyse gelişi güzel tertip her zaman doğru olmaz.Çok defa hatalı olur.Düşünen fertler, çoğu kez birbirlerine zıt düştükleri gibi, tek bir insan dahi iki ayrı zamanda kendisiyle tenakuza düşebilir. Bu takdirde fikirlerde hiç hata olmayacak veya en az olacak şekilde apaçık olarak bilinenlerden,nazarilerin elde ediliş yollarının bilgisini gösteren ve onun şartlarını ifade eden,aynı zamanda bilinenlerin hallerinden bahseden faydalı bir kanuna ihtiyaç vardır ki, o da MANTIK'tır.(63)

Konusu itibariyle Mantık,"Bilinmeyene sıhhatle varabilmek için bilinen bir takım tasavvur ve tasdiklerin ahvâlinden bahseden"bir ilimdir.Gayesi itibariyle de "Düşüncelerin kendisiyle hatadan korunduğu bir ilim veya bir alet-i kanuniyyedir."(64) Mantıkçılara göre Kanun,kendisinden tikellerin (cüz'îlerin) hükümlerinin çıkarıldığı tümel (küllî) kaidelerdir ki,bu kaideler insan zihnini hatadan korur(65)

(62) Celenbevî,Alâmir al-Tehaib,S:190
(63) Celenbevî-Burhan,S:4
(64) Celenbevî,Burhan,S:4, Celenbevî,Şerh-i İsağuci,S:8(1283 Bak) S:6(1275 Bak)
(65) Taftazani,Tehzib (Devvani Haşiyesi),S:67

Nitekim Mantık,"Gayrat doğruya varan yol veya doğruya ulaşan yolların hallerinden bahseden" bir ilimdir.(66)

Celenbevî'nin mantığın mevzuu hakkındaki görüşü,müteahhirinin görüşüdür.XIV.Yüzyılın büyük bilgini Taftazanî ile başlayan bu okulun temsilcileri arasında Kutbü'd-Din Razi,Molla Fenarî ve Seyyid Şerif Cürcani'yi de zikredebiliriz.Bunlardan Fenarî,mevzuu itibariyle mantığı, "Akıl bilinmeyenlere ulaşmakta faydası yönünden,tasavvur ve tasdiklerin zatî arızalarından bahseden bir ilim" olarak nitelendirirken,(67) Kutbuttin Razî mantığı "iktisap kanunlarının mecmuu" sayıyor.(68)

Mütekaddimin diye adlandırılan önceki mantıkçılara göre ise mantığın konusu,ikinci makullerdir.Bunlar sadece zihne ait olan ve hariçte mevcûdiyeti olmayan mefhumlardır.Halbuki Celenbevî,Vacip,Mümkin,Mütenî... gibi sadece zihne ait olan ikinci makullerin Kelam ve Felsefenin konuları arasında olduğu görüşündedir.

Celenbevî,Mantığı bir yanardağa benzetirken,O'nun diğer ilimlere tuttuğu ışığa kasdetmiş ve Mantığı bütün ilimler için hizmetçi kabul etmiştir.(69) O'na göre Mantık,müstakil bir ilimdir.Bununla beraber bütün ilimlere hakimdir.Nitekim Hz.Adem de bir insandır,fakat bütün insanların da babasıdır.(70) Celenbevî'nin bu iddiaları,"Mantığı diğer ilimlerle mukayese ettiğinde O'nu hepsinin başında gören ve ilimlerin reisi sayan" Farabi ile "İlimlerin tümünü idrâkte mantığı en gıdcl yardımcı kabul eden" İbn Sina'nın görüşlerinden farksızdır.(71)

---

(66) Celenbevî,Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam,S:3
(67) Şemsü'd-Din Ahmet b Hamza Fenarî,Risale-i Tasiriyye,S:4
(68) K.Razî,Şarh metn al-Şemsiyye (Tasavvurat),S:14
(69) Celenbevî,Burhan,S:2
(70) Celenbevî,Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam,S:2
(71) K.Razi,Levamiü'l-Esrar,S:2-3

Nitekim Mantık, "Sıhhat doğruya varan yol veya doğruya ulaşan yolların hallerinden bahseden" bir ilimdir.(66)

Celenbevî'nin mantığın mevzuu hakkındaki görüşü, müteahhirinin görüşüdür. XIV. Yüzyılın büyük bilgini Taftazanî ile başlayan bu okulun temsilcileri arasında Kutbü'd-Din Razi, Molla Fenarîve Seyyid Şerif Cürcani'yi de zikredebiliriz. Bunlardan Fenarî, mevzuu itibariyle mantığı, "Aklın bilinmeyenlere ulaşmakta faydası yönünden, tasavvur ve tasdiklerin zatî arızalarından bahseden bir ilim" olarak nitelendirirken,(67) Kutbuttin Razi mantığı "iktisap kanunlarının mecmuu" sayıyor.(68)

Müteakkidimin diye adlandırılan önceki mantıkçılara göre ise mantığın konusu, ikinci makullerdir. Bunlar sadece zihne ait olan ve haricte mevcûdiyeti olmayan mefhumlardır. Halbuki Celenbevî, Vacip, Mümkin, Müteemmi'... gibi sadece zihne ait olan ikinci makullerin Kelam ve Felsefenin konuları arasında olduğu görüşündedir.

Celenbevî, Mantığı bir yanardağa benzetirken, O'nun diğer ilimlere tuttuğu ışığı kastetmiş ve Mantığa bütün ilimler için hizmetçi kabul etmiştir.(69) O'na göre Mantık, müstakil bir ilimdir. Bununla beraber bütün ilimlere hakimdir. Nitekim Hz. Âdem de bir insandır, fakat bütün insanların da babasıdır.(70) Celenbevî'nin bu iddiaları, "Mantığı diğer ilimlerle mukayese ettiğinde O'nu hepsinin başında gören ve ilimlerin reisi sayan" Farabi ile "İlimlerin tümünü idrâkte mantığı en güzel yardımcı kabul eden" İbn Sina'nın görüşlerinden farklıdır.(71)

---

(66) Celenbevî, Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam, S:3
(67) Şemsü'd-Din Ahmet b Hamza Fenarî, Risale-i Tasiriyye, S:4
(68) K. Razi, Şarh metn al-Şemsiyye (Tasavvurat), S:14
(69) Celenbevî, Burhan, S:2
(70) Celenbevî, Haşiye alâ Tehzib al-Mantık ve al-Kelam, S:2
(71) K. Razi, Levamiü'l-Esrar, S:2-3

2) D E L Â L E T :

Gelenbevî, İbn Sina'nın mantığın bölümleri arasına soktuğu Delâleti "Kendisini anlamaktan başka bir şeyi anlamak hasıl olacak şekilde bir şeyin olmasıdır." diye tanımlıyor.(75) Bu tanım Gelenbevî'den öncekilerde de vardır.Şu varki,bazı farklılıklar göze çarpar.Mesela Razi Delâleti, "Bir şeyin,bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesini gerektiren bir halde olmasıdır." şeklinde tanımlarken O'nun muasırı Fenarî,"Bir şeyin,idrakinden (başka bir şeyin) idraki yahut zannı gerektirir bir halde olmasıdır."(76) diyor.

Birinci şeye Delâlet eden (Dalî), ikinciye de Delâlet olunan (Medlûl) adları verilir.Öyleyse Dalî,onu anlamaktan başka bir şeyi anlamak hasıl olan şey;Medlûl ise,kendisini anlamak başka bir şeyi anlamaktan ortaya çıkan şeydir.(77)

Gelenbevî'ye göre Delalet eden vasıtasiyle Delalet olunanın meydana gelmesi devamlılık ifade eder,bazan olur-bazan olmaz değildir.Bu iki mefhum arasındaki devam,O'na göre karine ile aralarındaki lüzumdan ibarettir.(78)

Delalet'i SÖZLÜ (Lafziyye) ve SÖZSÜZ (Gayr-i Lafziyye) olmak üzere ikiye ayıran Gelenbevî,bunların her birini de VAZ'İYYE,TABİİYYE ve AKLİYYE diye üçe taksim ediyor.(79) Böylece O, sözsüz delâlette Tabiiyyeyi kabul etmiyenlerin görüşünü reddetmektedir.O'na göre meselâ, "Âşıkın maşukunu görünce yüzünün renginin değişmesi" sözsüz Tabiî bir delalettir.(80)

---

(75) Gelenbevî,Burhan,S:4
(76) Bk: K.Razi,Şarh Metn al-Şemsiyye (Tasavvurat),S:19,Şemsü'd-Din Ahmet b Hamza Fenarî,Risale-i Esiriyye,S:7
(77) Gelenbevî,Burhan (Abdunnafi Şerhi),C:1,S:32
(78) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:56
(79) Gelenbevî,Burhan,S:4
(80) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:10(1283Bsk),S:7(1275 Bsk)

Öte yandan diğer ilimlerle olan münasebeti,hissiyatın ölçülerine nisbetle terazi gibidir.Dolayisiyle bu ilme Mantak denildiği gibi İLM-İ MİZAN adı da verilir.(72) Böylece felsefenin nazari bir ilim olmasına karşılık,mantığın tatbiki bir ilim olduğunu söyleyebiliriz.

Mantığın bilinen bir takım tasavvur ve tasdiklerden bahseder olması,iki kısım olması demektir: TASAVVURAT ve TASDİKAT (73)

Temelde Aristocu olan Farabi'nin ilk defa ortaya koyduğu bu ayırıma,Gelenbevî'nin Şerh-i İsağuci'si dışındaki eserlerinde rastlanmamaktadır.O'na göre tasavvurat ve tasdikatın her ikisi için de mebde'ler ve maksatlar vardır.Tasavvurların mebde'leri Beş tümel, maksadı ise Tanımdır.Tasdiklerin mebde'i önermeler,maksadı da Kıyastır.Kıyasın kendine has maddesi (yapısı) ve sureti (şekli) vardır. Maddesi itibariyle Kıyas beş kısımdır.Buna BEŞ SANAT adı verilir. Bu sanatlar: BURHAN,CEDEL,HİTABET,ŞİİR ve MUGALATA'dır.Oyleyse mantığın bölümleri 9 olarak sınırlanmış oluyor. (74)

BÖylece İsmail Gelenbevî,Farabi ve İbn Sina geleneğine uygun olarak mantığı dokuz bölümde mütalaa ediyor.Şu varki O,DELÂLET ve TERİM bahsini mantığın esas bölümleri arasından çıkarıp onlara mantığa bir mukaddime kabul ederken,Aristo mantığının temel ilkelerinden olan Kategorileri hiç söz konusu etmemiştir.Burhan adlı eserinin tertibinden de bu açıkça anlaşılmaktadır.Nitekim mantıkla ilgili diğer eserlerinde de Kategorilere rastlamak mümkin değildir.

---

(72) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:7 (1283 Bsk),S:6 (1275 Bsk)
(73) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:9 (1283 Bsk),S:7 (1275 Bsk)
(74) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:9 (1283 Bsk),S:7 (1275 Bsk)

Mantıkta söz konusu olan Delâlet,SÖZLÜ VAZ'İ DELALET (Delâlet-i Lafziyye-i Vaz'iyye)tir. Vaz',bir şeyin başka bir şeye tâyinidir.O şekildeki,her ne zaman birinci şey söylenir veya hissedilir ise,ikinci şey ondan anlaşılır.(81)

İsmail Gelenbevi,SÖZLÜ Vaz'i Delâleti de MUTABAKAT,TAZAMMUN ve İLTİZAM olmak üzere üçe ayırıyor.Meselâ, "İnsan" sözünün,"Konuşan hayvanın"tümüne delaleti,Mutabakat; sadece "Hayvana" delâleti, Tazammun yoluyladır."Dövmek" lafzının "Döven" ile "Dövülene" delâleti ise İltizam yoluyladır.(82)

Bu tasnif Ebheri,Taftazani,Razi ve diğer bir çok mantıkçılarda aynen vardır.Şu varki Gelenbevi,İltizamî delâlete misal verirken mantıkçılar arasında çok meşhur olan "İnsan sözünün İlme ve Hitabet sanatına kabiliyetli olmağa Delâleti" şeklindeki misalden kaçınmıştır.Bunun sebebi ise,sözkonusu misale olan itirazlardır.Razi'ile Cumhur (bilginlerin çoğunluğu) arasında bu misal üzerinde vaki olan ihtilafta,Razi misalin yerinde olduğunu savunur.(83)

Gelenbevi ise bu konuda şöyle demektedir:"Temsil için farzetmek yeterlidir.Burada ilkten farzetmek üzere bina kılınmıştır. Öyleyse bu misal doğrudur."(84)

Gelenbevi,İltizamî delâlette ZİHNİYYE'yi mütebar sayanlarla aynı görüştedir.O'na göre Ebheri,İltizamî delâleti şayet "...zihinde..." sözüyle değil de "hariçte" sözüyle kayıtlamış olsaydı,bundan, "Hariçte varlığı olmaksızın İltizamî delâletin gerçekleşmiyeceği" anlaşılırdı.(85)

---

(81) Gelenbevi,Şerh-i İsağuci,S:9 (1283 Bsk),S:7 (1275 Bsk)
(82) Gelenbevi,Burhan,S:4
(83) Şemsü'd-din Ahmet b Hamza Fenari,ayn esr,S:12-13
(84) Gelenbevi,Şerh-i İsağuci,S:11 (1283 Bsk),S:9 (1275 Bsk)
(85) Gelenbevi,Şerh-i İsağuci,S:11 (1283 Bsk),S:8 (1275 Bsk)

Gelenbevî'ye göre Mutabakat ile Tazammunî ve İltizamî delaletler arasında Umum ve Husus Mutlak (Tam-girişimlik) vardır.Yâni Tazammunî ve İltizamî delaletlerin gerçekleştiği her yerde Mutabakat da tahakkuk eder,bunun aksi gerekmez.Buna karşılık Tazammunî ile İltizamî delaletler arasında Umum ve Husus Min Vech (Eksik-girişimlik) vardır.Zira İltizamî delalet olmaksızın Tazammunî gerçekleşebilir.(86)

Halbuki Razî,Tazammunî ve İltizamî delaletler arasında da Umum ve Husus Mutlak olduğunu söylemektedir.Çünkü söz ister basit olsun ister bileşik (mürekkep) olsun,örf ve akıl yönünden onun gerekli bir anlamı mutlaka vardır.Öyleyse her ne zaman Tazammunî delâlet tahakkuk eder ise,İltizamî de tahakkuk eder,bunun aksi yoktur.(87) Böylece Gelenbevî bu konuda Razî'ye muhalefet ediyor.

---

(86) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:10 (1283 Bak)
(87) Bk: Muhammet b Hasan Mağnisevî, Muğni't-Tullâb,S:16

3) MÜFRET VE MÜREKKEP LAFIZLAR:

Sözlü vaz'î delâlette esas olan sözdür.(lafızdır.) Bu itibarla Gelenbevî delâletle birlikte lafızlar üzerinde de duruyor ve ağızdan çıkan anlamlı sesleri Farabi'de olduğu gibi önce MÜFRET ve MÜREKKEP diye ikiye ayırıyor.

Ağızdan çıkan anlamlı bir sözün (lafzın) kendisini meydana getiren seslerden her hangi birisi (sözün bir cüz'ü) ile,bu sözün tâyin edildiği anlamın bir kısmı kasdedilmiyorsa bu söz Müfret'tir. Böyle olmaz ise Mürekkep'tir.Yâni Mürekkep,kendisinin cüz'ü mânasının cüz'üne delalet eden söz demektir.(88)

Gelenbevî,bu ikili tasnifte,Farabî'nin Önerme Kitabındaki "...mürekkep olup tek olan şeyleri gösteren sözler..."(89) ayırımını her nekadar zikretmiyor ise de,tanım bunu Müfret'in içinde mutalaa ettiğini açıkça göstermektedir.

Gelenbevî'ye göre Ebherî ve bazılarının kullandıkları"Müellef söz"(90) tabiri,mürekkep ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. O'na göre bu konuda esas olan Müfret'tir.Mürekkep ise bahis dışı kalmaktadır.Dolayisiyle Müfredin önce zikredilmesi gerekir.Halbuki Şemsiyye müellifi Kazvinî Mürekkeb'i önce zikretmiştir.(91)

Gelenbevî Müfredi de İSİM,KELİME ve EDAT (Harf) olmak üzere üçe ayırıyor.Tasnifteki Kelime,Dilbilgisindeki "Fiil" karşılığıdır. Bu ayırım başta Farabî'nin al-Tavdıa fi'l-Mantık ve Önerme Kitabı (Kitab al-İbara - Peri-Hermeneias Muhtırası) adlı eserlerinde olduğu gibi,(92) hemen bütün islam mantıkçılarında vardır.

---

(88) Gelenbevî,Burhan,S:4
(89) Bk: KÜYEL Mübahat (Prof.Dr.),DTCF Felsefe Araştırmaları Ens. Dergisi,Farabi'nin Peri-Hermeneias Muhtasarı,C:IV-Yıl:1966,S:II
(90) Gelenbebi,Şerh-i İsağuci,S:12 (1238 Bsk),S:9-10 (1275 Bsk)
(91) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:13 (1283 Bsk),S:10 (1275 Bsk)
(92) Bk: KÜYEL Mübahat (Prof.Dr.),ayn esr, KEKLİK Nihat (Prof.Dr.) İslam Mantık Tarihi ve Farabî Mantığı,C:2,S:8

Daha sonra Gelenbevî,hangi sözlerin müfret sayılabileceği üzerinde duruyor ve örneklerle izah ediyor.Şu varki,bütün İslam mantıkçılarında olduğu gibi,Gelenbevî'de de bu konu Arap dili ile sıkı sıkıya bağlıdır.Bu nedenle verilen misaller,Türkçeye çevirildiklerinde,hattâ telaffuz edildiklerinde konunun anlaşılmasında tam bir açıklık getirmemektedirler.Buna rağmen Gelenbevî'nin,K.Razi gibi,(93) müfret mütalaâ ettiği şu dört türlü sözü zikretmekte yarar var:

1- Kendisinin asla parçası olmayan (tek heceli) söz, sonu edatı ola (أ hemze) gibi.

2- Kendisinin parçası (birden fazla heceli) olmakla beraber parçalarının anlamı olmayan söz.Bir şahıs adı olan "Zeyd" gibi.Zira burada meselâ "Ze" hecesinin Zeyd'den kasdedilen bir anlama delâleti yoktur.

3- Kendisinin her hangi bir anlama delâlet eden parçaları olmakla beraber,bu parçaların kendisinden kasdedilen anlama delâleti olmayan söz.Özel isim olan "Abd-Allah" gibi.Burada "Abd" ve "Allah" lafızları,kendi anlamlarının dışında tek bir lafız gibi bir şahsın adı olarak kullanılmışlardır.

4- Kendisinden kasdedilen anlama üzerine delâlet eden parçaları olup,ancak o anlam üzerine sözkonusu parçaların delâletleri kasdedilmeyen söz.Bir kişiye özel isim olarak verildiğini farzettiğimizde " الحيوان الناطق Konuşan hayvan" (94) gibi.

---

(93) Bk: K.Razi,Şarh Metn al-Şemsiyye (Tasavvurat),S:23
(94) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:12 (1283 Bak),S:10 (1275 Bak)

Mürekkep sözlere gelince,bunlar da ya TAM olur, ya NÂKIS olur. Dinleyene sükûtu gerektirecek şekilde eksiksiz bir anlam ifade eden söz Tam, etmeyen Nâkıs'tır.Tam olan Mürekkep söz ise HABERİYYE veya İNŞAİYYE olur.Haberiyye tasdik ve inkâra ihtimali olan mürekkep sözdür.(95) Gelenbevî, haberiyye yerine bazan ÖNERME (KAZİYYE) de demektedir.(96)

Böylece,Farabî'nin Önerme Kitabında kullandığı "Cezimli söz" ifadesini (97), Gelenbevî "Haberiyye" veya "Önerme" ile karşılıyor, İnşaiyye'yi ise TENBİH ve İSTİFHAM kısımlarına ayırıyor.İnşaiyye olan mürekkep bir söz, vaz' yönünden bir isteğe delâlet etmiyorsa bu "Tenbih"tir, ÜNLEM-TEMENNÎ-ARZ... gibi.Söz konusu lafız,vaz' yönünden bir isteğe delâlet ediyorsa bu da "İstifham"dır.Bunun SORU, DÜK,EMİR ve NEHY (Olumsuz Emir) kısımları vardır.(98)

Tam olmayan mürekkep lafızları da Gelenbevî yine ikiye ayırmaktadır; TAKYİDİ, İZAFET.Takyidiyi Türkçede Sıfat Tamlaması,İzafeti de İsim Tamlaması ile karşılayabiliriz. O'na göre meselâ "Konuşan insan" takyidi, "Zeyd'in kölesi" sözü ise izafet olan eksik mürekkep birer sözdürler.(99)

Gelenbevî sözleri, ister müfret ister mürekkep olsunlar, dilde vaz' olundukları anlamda kullanılıp kullanılmamaları açısından HAKİKİYYE,KİNAYE,MECAZ ve GALAT diye tasnif ediyor.Mecazı da Mecaz-ı Mürsel ve İstiâreye ayırıyor. Meselâ (اليد el) sözcüğün "nimet" anlamında kullanılması Mecaz-ı Mürsel, geçimsiz adam için "arslan"

---

(95) Gelenbevî,Burhan,S:4
(96) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:13 (1283 Bsk)
(97) Bk:MÜTEL Mübahat (Prof.Dr.),ayn eser,S:15
(98) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:13 (1283 Bsk)
(99) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:13 (1283 Bsk)

demek ve "şiddetli dövmek" hakkında "öldürmek" sözünü kullanmak istiârədir.Ayrıca istiâre mürekkəb sözlərdə olursa TEMSİLİYYE, müfrət sözlərdə olursa ya MUSARRAHA veya MEKNİYYE olur.Camit (bir kökten türəməmiş) isimlərdə və məstərlərdə olan musarrahaya ASLİYYE, müştək (bir kökten türəmiş) isimlərdə və hərflərdə (ədatlarda) olan musarrahaya isə TEBEİYYE adını veriyor.Buna ilaveten İstiâre-i Meknıyyede,sözün rumuz olarak verildiği anlama delâletinin bir karine ile isbatı gerekir ki, buna da TAHYİLİYYE diyor.(100) Bu tasnife daha önce Taftazani ve Razi'de rastlıyorus.(101)

Bununla berabər Gelenbevi,bunların tasnifi ve kısaca tanımayı ile yetinmiş,geniş izahlarına girməmiştir.Bu konuda kendisi,məntıkçıların, sözlərin araştırılmasına yönelmədiklərini beyanla, "Biz hakikiyye ile mecazın tafsiline girmədik,zira məntık kitapları bundan hâlidir..." demektedir.(102)

Diğer tarəftan Gelenbevi,müfrət sözü MÜŞTEREK,MENKUL ve MUHTASS (bir şeye has kalınmış) kısımlarına ayırıyor.Bunların her üçünü de belirlenmiş bir anlama kıyasla CÜZ'-i HAKİKİ,MÜŞEKKEK ve MUTEVATI' diye tasnif ediyor.

Eğer müfrət lafız,tek bir ıstılahta birden fazla anlama vaz' olunursa Müşterek, bir ıstılahtan diğerine nəklədilmək suretiyle iki ayrı ıstılahta birden fazla anlama vaz' olunursa Menkul,sadece bir şt anlama vaz' olunursa Muhtass adını alır.(103)

Məsələ, Güneş ve görücü anlamına gelen (العين) sözü Müşterek, lugatçılar katında Duâ, şəriatçılarda Namaz anlamına kullanılan (الصلوٰة) sözü isə Menkûldür.(104) Ayrıca Özel isim ola Zeyd,işaret ismi

(100) Gelenbevi,Burhan,S:4-5
(101) Bk:Taftazani,Tehzib,S:3,K.Razi,Matâliu'l-Envar şerhi Levamiu'l-Esrar,S:43
(102) Gelenbevi,Haşiye-i Burhan,S:57
(103) Gelenbevi,Burhan,S:5
(104) Gelenbevi,Burhan,(Hasan Hüsnü Musalli şerhi Tenvir al-Burhan) S:39

olan Bu,Şu,O... lafızları Cüz'-i Hakiki, Beyaz,Kırmızı...vb sözler Müşekkek,fertlerine nisbetle vaz'î delâlette farklı olmayan İnsan lafzı da Mütevatı' dır.(105)

Gelenbevî'ye göre farklı olma sadece ilintiler (araziar) ve sıfatlarda olacağından, Özler (zatlar) ve Öze ait olan müfret sözlerde müşekkek olmayacağı açıktır.(106)

Gelenbevî bu tasnifte müşterek sözün zıtta olan MÜTEBADİF'i (eş anlamlı söz) zikretmemiştir.

Bu sınıflamaya biz Farabi'de de rastlıyoruz.Şu varki,Farabi sadece İsmi Müşterek,Menkul ve Muhtass... diye sınıflandırırken,(107) Gelenbevi bu tasnifi "Müfret söz" için yapmıştır.Bundan Kelime (fiil) ve edatın da müşterek,menkul ve muhtassı olduğu ortaya çıkar. Buna karşılık Gelenbevî,Örnekleri hep isimlerden seçmiştir.

---

(105) Gelenbevî,Burhan,S:5
(106) Gelenbevî,Burhan,S:5
(107) Bk:Farabî,Peri-Hermeneias Muhtasarı,Prof.Dr.KÜYEL Mübahat Mgr.,DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,C:IV,Yıl: 1966,S:48

le beraber benzerinin varlığının mümkün olması, "Gezegenler" gibi sayıları belli birkaç tane olması veya "İnsan"gibi sayısız ölçüde bulunması müsavidir,hepsi de tanımın içine girer.Şu varki,"Allah (C.C.)'ın ortağı"gibi,hariçte fertlerinin varlığı mümkün olmayan külliye (tümele),KÜLLİYY-İ FARAZÎ (Farazi Tümel) adını alır, (110)

Bazan daha genel (amm) olana Tümel,bazan da daha özel (ehass) olana Tikel adları verilir.Bunlara Göreli Tümel (Külliyy-i İzafi) ve Göreli Tikel (Cüziyy-i İzafi) denir.Her Cüziyy-i Hakiki,Cüziyy-i İzafidir.Bunun aksi doğru değildir.Külliyy-i Hakiki ile Külliyy-i İzâfi arasındaki nisbet ise bunun aksinedir.Çünkü Külliyy-i İzafi, Külliyy-i Hakikiden kayıtsız olarak ehastır. (111)

Gelenbevî,tümel kavramları hariçte ve zihinde fertlerinin varlığı itibariyle BİRİNCİ MAKULLER ve İKİNCİ MAKULLER diye ikiye ayırıyor.İsterse bu var olma farzedilmiş olsun,müsavidir.

Eğer bir tümel kavramı,sadece hariçte var olan veya hem zihinde ve hem de hariçte var olan fertleri için sabit olursa,bu Birinci Makul'dür.Su için "Soğukluk",ateş için "Sıcaklık" kavramları gibi. (112)
(-Ki, bu ikisi Gelenbevî'ye göre yalnız hariçte ola kavramlardır.)
İnsan,Hayvan,Anka kavramları,dört için "Çiftlik",üç için "Teklik" mefhumları da yine birinci mâkullerdendir.Çünkü bunlar birinci derecede düşünülen (aklolunan) kavramlardır.

GELENBEVÎ'ye göre biz her nezaman harareti vasfı ile ateşi tasavvur edersek,harareti aynı anda zihinde hararet sureti ile var olun

---

(110) Gelenbevî,Burhan,S:5
(111) Gelenbevî,Burhan,S:8,Şerh-i İsağuci,S:14 (1283 Bsk),S:11(1275 Bsk)
(112) Gelenbevî,Burhan,S:5

nda verilir.Çünkü o, yalnız akılda tahakkuk eder." diyor.(115)

Gelenbevî'ye göre bu tümellerden hiç biri hariçte mevcut değildir.Zira muşahhas olmaksızın bir şeyin bizim dışımızda (hariçte) varlığı muhaldir.Her ne kadar bazılara tümellerin hariçte var olduğu,müteahhirinin bir çoğu da Tabiî Tümellerin hariçte var olduğu görüşünde iseler de,Gelenbevî,her iki görüşü de reddediyor.O'na göre Tabiî Tümelin hariçte var olduğunu savunanlar,hariçte onun cüz'ünün varlığına dayanmışlardır.Halbuki o,tümel kavram ile şahıstan mürekkep bir ferttir.Meselâ "Zeyd" gibi.Zira o, tümel bir kavram olan İnsan ile Zeyd'in muşahhas varlığından mürekkeptir.Şu varki o, gerçekte Cüz'-i Akli'dir,(Akla ait tikel kavramdır) Cüz'-i Harici değildir.Öyleyse doğru olan Külliyy-i Tabiî'nin hariçteki varlığının,onun fertlerinin hariçte varlığından ibaret oluşudur, kendisinin hariçteki varlığından değil.

Külliyy-i Mantıkî ve Külliyy-i Akliye gelince,bunlar diğer ikinci makuller gibi umur-u itibariyyeden olduklarından için,hariçte varlıklarının olmadığında şübhe yoktur.(116)

Halbuki Şemsiyye sahibi Ömer Kâtip Kazvinî, "Külliyy-i Tabiînin hariçte mevcut olduğunda şübhe yoktur.Ancak diğer ikisinin hariçteki varlığa hususunda ihtilaf vardır.Bu ise mantığın araştırması dışında kalır." demektedir.(117)

Tümel kavramların bu tasnifine karşılık,Gelenbevî,Tikel(Cüz'î) kavrama "Mantığa ait Cüz'î" adının verilemiyeceğini söylüyor.O'na

---

(115) Bk:Taftazanî,Tehzib,S:4, Celâleddin Devvanî,Şerh-i Tehzib, S:30
(116) Gelenbevî,Burhan,S:6
(117) Bk:Kâtip Kazvînî,Şemsiyye,S:10-11

göre Zeyd,Amr...vb gibi,hariçteki mevcutlarına böyle demesi doğru olmakla beraber,Mantıka ait Cüz'î adı bunlara verilemez.Çünkü bizim dediğimiz şey,onların akıldaki suretleri üzerine doğrudur,zatı itibariyle doğru değildir.Meselâ Zeyd,hariçteki mevcudiyeti itibariyle ne tümel ve ne de tikeldir.Bunun aksine tümel ve tikel,zihindeki varlığa itibariyledir.(118)

Tikel kavramlar,cisim veya cisme ait olmakla MADDÎ olurlar, Zeyd ve O'nun özelliklerine gibi.Böyle olmazsa MÜCERRET olurlar. Kelamcılara göre Vâcip Teâlâ,filozoflara göre On Kategori gibi.(119)

Gelenbevî'ye göre,zihne ait bir tikel kavramın suretî,duyulardan biri veya vicdan ile idrâk edilmedikçe tasavvur yapılamaz.(120)

Gelenbevî, tümel ve tikel kavramların kendi aralarındaki ilişkileri de şöyle açıklıyor:Tek bir varlığa nisbet edildiğinde iki tümel kavramdan her ikisi birden doğru oluyorsa,bunlar arasında EŞİTLİK vardır, "İnsan" ile "Natık" gibi.

Gelenbevî'ye göre İnsan ile Natık kavramları arasındaki eşitlik,filozofların "Melek" ile "Cin"lerin kendilerinden gülmek ve konuşmak,kendilerinden sadır olmayan iki cevher oldukları, görüşü üzerinedir.Ancak kelamcılar bu ikisinin gülen ve konuşan iki latif varlık olduğu görüşündedirler.Şöyleyse onlara göre "gülen ve konuşan" kavramları,"insan" kavramından daha geneldir.(âmmdır.)(121).

Aralarında eşitlik olan kavramların satırları (özleri) arasında da yine eşitlik vardır.

---

(118) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:59
(119) Gelenbevî,Burhan,S:6
(120) Gelenbevî,Burhan,S:6
(121) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:61

Tek bir varlığa nisbet edildiğinde,iki tümel kavram sözkonusu varlıkta tek yönden geçekleşiyorsa, bu iki kavram arasında TAM-GİRİŞİMLİK (Umum ve Husus Mutlak) vardır. "Hayvan" ile "İnsan" kavramlarda gibi.Burada hayvan amm (daha genel) insan ise ehass (daha özel)dir.Bu iki kavramın zatlara bunun aksidir.Zira "İnsan olmayan" kavramı,"hayvan olmayan" kavramından daha geneldir.

Yine tek bir varlığa nisbet edildiğinde iki tümel kavram her iki yönden devamlı aykırılık gösterirlerse bunlar arasında TÜMEL-AYKIRILIK (Mübayenet-i Külli) vardır. "İnsan" ile "At" kavramları gibi.Aralarında eşitlik olan iki tümel kavramdan birinin aynı ile diğerinin zadda arasında da yine Tümel-Aykırılık vardır. "İnsan" ile "Nâtık olmayan" gibi.Aralarında Tam-Girişimlik olan iki kavramdan daha özel olanının aynı ile daha genel olanının zıtta arasındaki nisbette yine aykırılıktır."İnsan" ile "Hayvan olmayan" gibi.

Ayrıca aralarında eşitlik olan iki tümel kavramın zatlara arasında ise TİKEL-AYKIRILIK (Mübayenet-i Cüz'iyye) vardır ki,Bu Tümel-Aykırılıktan daha genel (amm)dır.

Tek bir varlığa nisbetle iki tümel kavram arasında her iki yönden devamlı bir birleşme veya devamlı bir ayrılma olmaz,bu iki tümel kavram varlığın bir bölümünde gerçekleşir,diğer bölümünde gerçekleşmez ise bu ikisi arasında EKSİK-GİRİŞİMLİK (Umum ve Husus Min Vech) vardır."Beyaz" ile "İnsan" gibi.Aralarında Eksik-Girişimlik olan iki tümel kavramın zatlara arasında ise Tikel-Aykırılık vardır.(122)

---

(122) Gelenbevi,Burhan,S:6-7

Bu ayıram Taftazanî ve Kazvinî'de de vardır.Hatta Celenbevî'nin konu ile ilgili zikrettiği misaller,her iki mantıkçı tarafından aynen zikredilmektedir.(123)

Celenbevî'ye göre tümel kavramlar arasındaki bu taksimin çıkış noktası,iki tümelin aynı bir varlığa yüklendiğinde bilfiil doğru olması veya bilfiil doğru olmamasıdır.Bunun hariçte veya zihinde gerçekleşmesi müsavidir.Yani iki tümel kavram hariçteki bir varlıkta veya zihinde var olan bir şeyde aynı anda birden gerçekleşiyor mu,gerçekleşmiyor mu?Esas olan budur,yoksa sadece aklın bunu kabul etmesi yetmez.(124)

Diğer taraftan bazan iki kavramdan birinin kendi zatında veya başka bir varlıkta gerçekleştiği zamanda, diğer kavramın da aynı durum ve zamanda gerçekleşip gerçekleşmediğine bakılarak,buna göre de tümel kavramlar arasında bir nisbet kurulur,Bu nisbet fertleri itibariyle değil,zamanlara ve durumlara itibariyledir.Şöyleki:

İki kavram arasında ikisinin beraberce birleşmeleri mümkin olan bütün durum ve zamanlarda her iki yönden de birinin tahakkuku anında diğeri de tahakkuk ediyor ve iki kavram böylece aynı durum ve aynı zamanda gerçekleşiyorsa,bu ikisi Eşittir ve aralarında TÜMEL-BİRLEŞME (İttisal-i Küllî) vardır."Güneşin doğması" ile "Gündüzün mevcut olması" gibi.

Söz konusu iki kavram arasında tek yönlü bir birleşme olursa, aralarında TAM-GİRİŞİMLİK olur."Güneşin doğması" ile "Mescidin

---

(123) Bk: Taftazani,Tehzib-S:3, K.Kazvinî,Şemsiyye-S:11
(124) Celenbevî,Haşiye-i Burhan,S:60-61

aydınlık olması" gibi.

İki kavram arasında her iki yönden bir ayrılık varsa,yani birinin tahakkuk ettiği bütün zaman ve durumlarda diğeri asla tahakkuk etmiyorsa, bu ikisi arasında AYKIRILIK (Mübayenet) vardır."Güneşin doğması" ile "Gecenin mevcut olması" gibi.

İki kavramdan birinin bulunduğu zaman ve durumlarda diğeri de bazan ve bazı durumlarda bulunmuyorsa,yani iki kavram bazı durum ve zamanlarda bir arada tahakkuk ediyor,bazı durum ve zamanlarda da bir arada tahakkuk etmiyorsa bu ikisi arasında EKSİK-GİRİŞİMLİK vardır."Güneşin doğması" ile "Rüzgârın esmesi" gibi.

Bu anlatılanlar, önermeler arasında geçerli olan nisbettir ki, zikrolunan önermelerin nakizleri arasındaki nisbet de farksız olarak geçen nisbetler gibidir.(125)

Celenbevî,Tikel kavramlar arasındaki nisbeti de şöyle izah ediyor:İki tikel kavram arasında ya AYKIRILIK vardır,"Zeyd" ile "Amr" gibi, ya EŞİTLİK vardır, Zeyd'e işaret edip O'nu kasdederek "İşte kâtip","İşte gülen" dediğimizde Zeyd'e nisbetle bu iki tikel kavram müsavidir.

Tikel kavramların bu şekilde taksimi,biri birlerine nisbet edildiklerinde doğru veya yanlış oluşlarına göre ve fertleri itibariyledir.(126)

Diğer taraftan Celenbevî'ye göre Cüz'iyy-i Hakiki (Gerçek Tikel) kendisi üzerine doğru olan Tümelden kayıtsız olarak daha özeldir (yani hass-ı mutlak ile hasstır),diğer tümellere ise aykırıdır.Meselâ,

---

(125) Celenbevî,Burhan,S:7-8
(126) Celenbevî,Burhan,S:7

"İnsan" kavramına nisbetle "Zeyd" daha özel,yani ehassdır, "Zeyd" "at" kavramına nisbetle aykırıdır.(127)

Gelenbevî'nin bu konuda önemle işaret ettiği bir husus da şudur:İster ikisi birden müfret,ister ikisi birden mürekkep olsun, ister biri müfret diğeri mürekkep olsun,iki kavram arasında sayılanlardan başka,bunların haricteki varlıklarına bakılmaksızın, sâdece özlerine bakılarak aklın kabullenmesi yönünden başka nisbetler de vardır, buna "Kavram Yönünden Nisbetler" adı verilir.

Şöyleki,iki kavramdan birinin diğerinin tümü üzerine doğruluğunu akıl kabul ederse,bu iki kavram arasında EŞİTLİK vardır,"Hadd-i Tam" ile "Onunla tanımlanan" gibi.

İkisinden birinin diğerinin bütün fertleri için doğruluğunu akıl kabul eder ve bunun aksi olmaz ise bu ikisi arasında TAM-GİRİŞİMLİK vardır."Hadd-i Nâkıs" ve "Onunla tanımlanan" gibi.

İkisinden hiç birinin diğerinin fertlerine doğruluğunu akıl kabul etmez ise bu ikisi arasında AYKIRILIK vardır.İki zıt kavram olan "İnsan" ile "İnsan olmayan" gibi.

Bunun dışında,iki kavramdan birinin diğerine yüklenmesi bazan doğru ve bazan doğru olmuyorsa,bu ikisi arasında EKSİK-GİRİŞİMLİK vardır,"İnsan" ile "Gülen" ve "İnsan"ile "Yürüyen" gibi.(128)

---

(127) Gelenbevî-Burhan,S:7
(128) Gelenbevî,Burhan,S:8

2) ZATİ VE ARAZİ KAVRAMLAR (Özsel ve İlintisel Kavramlar) :

Bir şeyin bilgisini kazanmak,kendisini başkalarından temyiz eden ilintilerini ve kendisine has olan şeyleri bilmeğe bağlıdır. Dolayısiyle Farabi dahil, hemen bütün islam mantıkçıları Özsel ve ilintisel kavramların incelenmesini,Beş Tümel ve buna dayanan tanımı bir mukaddime addetmişlerdir.

Gelenbevi, Özsel ve ilintisel kavramlar hakkında şunları söylüyor: "Bir tümel kavram diğer bir tümel veya tikel kavrama yüklendiğinde, yüklenen tümel diğerinin diğerinin mahiyet ve hakikatinden (zatından) hariç olmadıkça,bu onun için ÖZSEL (zati) dir.Bu durumda yüklenen tümel diğerinin hakikatinin ya aynı olur, "İnsan için konuşan hayvan" gibi, yahut onun hakikatinden bir cüz' olur ki, bu cüz' onun hakikatine eşit olur ve onu dışında kalanlardan temyiz eder, "İnsan için konuşan" gibi.Yahut onun daha genel bir cüz'ü olur ve onu dışında kalanların tümünden temyiz etmez de bazılarından temyiz eder, "İnsan için hassas ile nâmi (büyüyen)" gibi.Veya ondan daha genel olur ve onu dışında kalanlardan asla temyiz etmez, "İnsanın nisbetle cevher ve hayvan" gibi."(129)

Mantıkçıların ıstılahında mutebar olan Özsel Mümeyyiz (Mümeyyiz-i Zâtî)dir.Bu da bir şeyin kendisinin üstünde olan cinsinden bizzat temyiz eden şeydir.Öyleyse bu durumda "hayvan",insan için asla mümeyyiz-i zati olamaz.(130)

Bir tümel kavram, diğer bir tümel veya tikel kavramın yüklendi-

---

(129) Gelenbevi,Burhan,S:8
(130) Gelenbevi,Haşiye-i Burhan,S:62-63

ğinde,onun zat ve hakikatinden hariç olursa bu takdirde onun İLİNTİSİ olur.

Bu da ya ilintisi olduğu şeyin eşiti olur, yahut ondan daha özel olur ve onu dışında kalanlaran tümünden temyiz eder."İnsana nisbetle bilkuvve veya bilfiil gülen" gibi.Yahut onun hakikatinden daha genel olur ve onu dışında kalanlaran tümünden olmamakla beraber bazılarından temyiz eder, "İnsana nisbetle şey" gibi.(131)

Celenbevî'ye göre "ŞEY" kelimesinin özelliği, "kendisini bilmek ve ondan haber vermek mümkin olmayan bir kelime" oluşudur. "şey, bu anlamıyla vacip,mümkin ve mümtenî' olan herşey için ilintidir. Öyleyse müşterek cinslerden bir şeyden "şey"in mümeyyiz olmasa tasavvur olunamaz."(132)

Diğer taraftan tikeller arasında müşterek olan bir zatinin dışında, eğer bu tikel kavramlar başka bir tikelde iştirâk ediyorlarsa bu özsel ilmelim o tikeller arasındaki iştiraki nâkıstır.İnsan fertlerine nisbetle "hayvan" gibi,Zirn Zeyd,Amr... gibi insan fertleri, hayvaniyette müşterek oldukları gibi nâtıkiyyette de müşterektirler. "Nâtık (konuşan)" ise hayvan kavramının dışında başka bir özseldir. Nâtık da yine nâkıs-ı müşterektir, bu da hayvanda iştirâk eder.

Tikel kavramlar başka bir özselde iştirâk etmiyorlarsa, veya iştirâk ettikleri özsel,diğer özsel tümellerden hariç değil ise, o zaman İştirâk-i Tamme olur.Fertlerine nisbetle "İnsan",tüm fertlerine nisbetle "hayvan" gibi.(133)

Burada "Tüm fertlerine nisbetle hayvan" denmesinin nedeni,

---

(131) Celenbevî,Burhan,S:8
(132) Celenbevî,Haşiye-i Burhan,S:63
(133) Celenbevî,Burhan,S:8

misali, "bazı fertlerine nisbetle" düşüncesinden çıkarmak içindir. Zira bu takdirde nâkıs olur.(134)

Gelenbevî'ye göre hakikatleri olan kavramlarda özsel olanlarla ilintisel olanların arasını tefrik güçtür.Ancak sadece mahiyetleri olan kavramlarda özsel olanlarla ilintisel olanları tefrik kolaydır.(135)

---

(134) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:63
(135) Bk: Gelenbevî,Burhan,S:9

3) BEŞ TÜMEL (Külliyât-ı Hamse) ve ÖZSELLERLE İLİNTİSELLERİN KISIMLARI:

Gelenbevî,islam mantıkçılarının geleneğine uyarak tümelleri önce ÖZSEL (Zatî) ve İLİNTİSEL (Arazî) diye ikiye ayırıyor. Özsel olan tümelleri, CİNS,TÜR (Nevi') ve AYIRIM (Fasıl),ilintisel olan tümelleri de HASSA ve ARAZ-İ AMM (İlenti) diye taksim ederek Beş Tümeli tanımlıyor.O, bu tasnifi yaparken Ebherî ve Şemsiyye sahibi Kazvinî'nin en güzel taksimi yaptıklarını söyliyerek(136) kendisi de Ömer Kâtip Kazvinî gibi(137) önce Tür'ün tanımıyla işe başlıyor,(138) Cins'i daha sonra zikrediyor.(139) Taftazanî'de ise Tür,beş tümelin ikincisidir.

Özsel tümelde, onun sayısız cüzlerinin hakikatı,özsel tümelin hakikatının aynı olursa veya o cüzlerden birinin kendine has hakikatı özsel tümelin hakikatının aynı olursa, o taktirde bu sayısız ve bu tek cüz'e "Ne dir?" diye sorulduğunda verilen cevabın yüklemi (mahmûl) olan tümele GERÇEK TÜR (Nev'-i Hakiki) denir.

" Arızları muhtelif,hakikatleri bir olan bir çok şeye Ne dir? diye sorulduğunda verilen cevap Gerçek Tür'dür." (140) diye tanımlanır.

Gelenbevî,Gerçek Tür'ü, " Hakikatleri bir sayılara muhtelif bir çok şey hakkında Ne dir? diye sorulduğunda verilen cevaptır." diye de tanımlıyor.(141)

Diğer taraftan bazen kendi mahiyetine nisbetle Tür, başkasına nisbetle Cins olan mahiyetlere de Tür denir ki,bu GÖRELİ TÜR (Nev'i İzafi) adını alır.(142)

---

(136) Bk: Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:24(1283 bsk),S:18(1275 bsk)
(137) Bk: Kazvini,Şemsiyye,S:12
(138) Gelenbevî,Burhan,S:9
(139) Bk: Taftazanî,Tehzib,S:3, C.Devvanî,Şerh-i Tehzib,S:25-26
(140) Gelenbevî,Burhan,S:9
(141) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:20 (1283 bsk),S:15 (1275 bsk)
(142) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:20 vd (1283 bsk),S:15 (1275 bsk)
Gelenbevî,Burhan,S:10

Bazanda kendi hakikatinden daha özel olan tümele Tür adı verilir ki, Gelenbevî'ye göre bu sınıftır. İnsana nisbetle "Rumî" ve "Zencî" gibi.(143) Buna NEV'-İ İTİBARÎ de denir.

Gerçek tür ile görelî tür arasında eksik-girişimlik vardır. Çünkü bunlar Cins ile Ayırımdan meydana gelen "İnsan" gibi gerçek türde ikisi birden doğru olurlar.(144)

Gelenbevî'nin burada tercih ettiği görüş,müteahhirinin görüşüdür.(145) Çünkü O,Taftazanî gibi, mahiyetin mürekkep ve basit olabileceğini savunur.O, bu konuda şöyle diyor:" Mahiyetin ya aklın itibarından kat'-ı nazar ile hariçte bizzat tahakkuku ve sübutu vardır, yahut yoktur,Birincisi MAHİYET-İ HAKİKİYYEdir.Bu eğer mürekkep olursa cüzlerinden bazıları bazısına elbette gereklidir.İkincisi MAHİYET-İ İTİBARİYYEdir,sadece aklın itibarı açısından vardır.Mahiyetin tümünün mürekkep olması gerekmez,bilâkis bazısının basit olması câizdir."(146)

Müteakkidimine gelince, hatta Şeyh İbn Sina bile Şifa'da,görelî türün gerçek türden mutlaka daha genel olduğu görüşüne sahiptirler.(147)

Gelenbevî'ye göre,mahiyet Basit ve Mürekkep olduğu için ondan hali olmayan cinsler ve ayırımlar da mürekkep veya basittirler. Öyleyse Tür, ya basittir, ya da mürekkeptir.Basit türlerin cüzleri yoktur,mücerret kavramların türleri (mesela,RUH) gibi. Mürekkep türler cins ve ayırımdan meydana gelmişlerdir,hayvan ile konuşan-

---

(143) Gelenbevî,Burhan,S:10
(144) Gelenbevî,Burhan,S:10
(145) Bk:Taftazani,Tehzib,S:3
(146) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:29 (1283 Bsk),S:21-22 (1275 Bsk)
(147) Bk:Devvani,Şerh-i Tehzib,S:26,Hasan Hüsnü Mesalli,Tenvir al-Burhan (Burhan Şerhi),S:79

dan meydana gelen "İnsan" gibi.[148]

Gelenbevî,Kazvinî gibi Türün dört derecesini kabul eder.Bunlardan en üstte bulunana NEV-'İ ALÎ, en altta bulunana NEV'UL-ENVA' bu ikisinin ortasında bulunanlara da NEV'UL-MÜTEVASSIT adları verilir."Akıl" gibi üstünde ve altında tür olmayanın derecesi yoktur. Ancak "Cevher" akıl içi cins kabul edilirse o, NEV-'İ MÜFRET olur. Nev-'i sâfil, cinsin bütün derecelerine aykırıdır.Çünkü o,Nev-'i hakiki olmakla cins olması mümkin değildir.Her tür,kendi altında sıralananlardan daha geneldir.[149][150]

Özsel tümelin hakikati,cüzlerine has olan hakikatlerden daha genel olur ise,hakikati daha genel olan tümelin sayısız cüzlerine Bunlar ne dir?, diye sorulduğunda verilen cevap CİNS olur.İnsana göre "Hayvan", hayvana göre "Cevher" gibi.[151]

Gelenbevî,Cinsi önce UZAK CİNS (Cins-i Baîd) ve YAKIN CİNS (Cins-i Karîb) diye ikiye ayırıyor,Cinsin üç dereceli olduğunu kabul ediyor: CİNS-İ SAFİL,CİNS-İ MÜTEVASSIT ve CİNS-İ ALÎ.[152]

Gelenbevî, filozofların üstün cinsleri on kategoriye ayırdıklarını belirtmesine rağmen, kendisi hiç bir kitabında kategorileri ele alıp incelememiştir.[153]

O'na göre Cins ile Göreli Tür arasında Eksik-Girişimlik vardır, Cins-i âli ise Türün bütün derecelerine aykırıdır.Zira üstünde cins yoktur,tür olması mümkin değildir.[154][155] Orta cinsler kendisinden altta olanlara nisbetle daha genel,kendisinden üstte olanlara nisbetle

---

(148) Gelenbevî,Burhan,S:10
(149) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:13
(150) Gelenbevî,Burhan,S:11, Şerh-i İsağuci,S:20 (1283 Bsk),S:15 (1275 Bsk)
(151) Gelenbevî,Burhan,S:9
(152) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:18 (1283 Bsk),S:13 (1275 Bsk),Burhan,S:11
(153) Gelenbevî,Alâ Mîr al-Tehzib,S:297
(154) Gelenbevî,Burhan,S:11
(155) Gelenbevî,Şerh-i İsağucî,S:20 (1283 Bsk),S:15 (1275 Bsk)

daha özeldir.(156)

Gelenbevî,"Bu ne dir?" sorusunun cevabı olarak söylenen sözü üç kısma ayırıyor.Birinci kısım birçok şeyin müşterek ve özel mahiyetlerine cevap olarak söylenmiştir. O Gerçek Tür'dür,"İnsan" gibi. Bir kısmı birçok şeyin sâdece müşterek mahiyetlerine cevap olarak söylenmiştir,özel mahiyetleri dışta kalır, o da Cins'tir, "Hayvan" gibi.Bir kısmı ise bunun aksineözel mahiyetleri gereği verilen verilen cevaptır ki,müşterek mahiyetleri dışta bırakır.O da tamamlanana nisbetle Hadd-i Tam'dır.(157)

Özsel Tümelin hakikati,cüzlerine has olan hakikatinden daha genel bir cüz olmak ve "Bu ne dir?" in cevabında yüklem olmamak kaydıyla diğer tümellerden bileşimle mümeyyiz olursa bu AYIRIM (Fasıl)-dır. İnsanın nisbetle "Konuşan",hayvana nisbetle "Hassas" gibi.(158)

Gelenbevî'ye göre "Konuşan" ile "Hassas",her nekadar insanın ve hayvanın bilkuvve ilintilerinden olsa da,bunların o ikisine nisbetle en yakın ilintiler olduğu ortadadır. "Konuşan",insan hakkında kullanıldığı zaman onu bütün hayvanlardan temyiz eder,"Hassas",hayvan hakkında kullanıldığında,bu da diğer büyüyen cisimlerden hayvanı temyiz eder.Araştırmacılar bunların aslına vakıf olamadıkları için bu ikisinin yerine yakın ilintileri koymuşlardır.Bunları Ayırıma misal vermeyi de doğru bulmamışlardır.(159)

Gelenbevî,cinse paralel olarak Ayırımı da YAKIN AYIRIM (Fasl-ı Karib) ve UZAK AYIRIM (Fasl-ı Baid) diye ikiye ayırıyor ve cinsin

---

(156) Gelenbevî,Burhan,S:11
(157) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:63
(158) Gelenbevî,Burhan,S:10
(159) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:64

dereceleri olması açısından Uzak Ayırımın da dereceleri olduğunu kabul ediyor.(160)

Gelenbevî'nin de belirttiği gibi Ebherî, mütekaddiminin görüşüne uyarak ayırımın sadece cinste müşterek olanlardan temyiz ettiği görüşündedir.Nitekim İbn Sina da Şifa'da aynı şeyi söylemektedir

---

Hatta ehlara göre ayırımı olan şeyin cinsi de vardır.Halbuki mahiyetin mürekkep olduğunu kabul eden müteahhirin, ayırımı,"cinste müşterek olan şeylerden temyiz eden" ile "vücutta müşterek müşterek olanlardan temyiz eden" diye ayırıyorlar.(161) Gelenbevî de, mahiyetin mürekkep olduğunu kabul eden müteahhirinin görüşündedir.

Taftazanî'de rastladığımız ayırımın "MUKAVVİM" ve "MUKASSİM" diye tasnifi Gelenbevî'de yoktur.(162)

İlintisel tümel,muhtelif hakikatlerden sadece birine has olur, ait olduğu hakikati dışında kalanlardan temyiz eder ve onun ilintileri hakkında sorulacak (ای شیء هو) sorusuna cevap vaki olursa bu HASSA'dır.İnsana nisbetle bilfiil veya bilkuvve "Gülen", hayvana nisbetle bilfiil veya bilkuvve "Müteneffis" gibi.(163)

Gelenbevî'ye göre tek bir hakikate has olan bu ilintisel tümelin LAZIM (Ayrılamayan) veya MUFARİK (Ayrılabilen) olması mümkündür.(164)

Yine böylece Hassa, Ya hakikate müsavi olur,yahut ait olduğu hakikatten daha özel olur.

Gelenbevî,bilkuvve olan hassaya AYRILAMAYAN İLİNTİSEL HASSA

---

(160) Bk: Gelenbevî,Burhan,S:10, Şerh-i İsağuci,S:21 (1283 Bsk), S:16 (1275 Bsk)
(161) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:21 (1283 Bsk),S:61 (1275 Bsk)
(162) Bk: Taftazanî,Tehzib,S:3, Devvanî,Şerh-i Tehzib,S:26-27
(163) Gelenbevî,Burhan,S:10
(164) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:23 (1283 Bsk),S:17 (1275 Bsk)

(Araz-ı Lazım Hassa), bilfiil olana da AYRILABİLEN İLİNTİSE HASSA (Araz-ı Müfarık Hassa) diyor.(165)

Diğer taraftan Hassa, ya mahiyetin bütün fertlerine şamildir, İnsana nisbetle bilkuvve "Gülmek" gibi, ya da mahiyetin bütün fertlerine şamil değildir,insana nisbetle bilfiil "Gülmek" gibi.

Aynı şekilde Hassa, ya türün hassasıdır,insana nisbetle "Gülen" gibi.Yahut da cinsin hassasıdır,hayvana nisbetle "Müteneffis" gibi.

Bazan da ilintinin (araz-ı amm) bir kısmına da Hassa adı verilir.O da dışında kalanların bazısından mahiyeti temyiz edendir. İnsan ve hayvana nisbetle "Mütehayyiz" gibi.Buna GÖRELİ HASSA (Hassa-i İzafi) adı verilir.(166) Nitekim Taftazani'de Hassayı, MUTLAK ve GÖRELİ (İzafi) diye ikiye ayırmaktadır.(167)

Eğer ilintisel tümel,çeşitli hakikatlerin tümüne yüklenmiş (mahmul) olursa o, ARAZ-İ AMM'dır,insana nisbetle "Müteneffis", hayvana nisbetle "Mütehayyiz" gibi.(168) Araz-ı Amm (İlinti), AYRILABİLEN (Lazım) ve AYRILAMAYAN (Müfarık) diye ikiye ayrılıyor.Mesela, Habeşli için "Kara" olma Ayrılamayan,insan için "Gençlik" Ayrılabilen ilintilerdir.Gelenbevi,Araz-ı Lazıma da BEYYİN ve GAYR-İ BEYYİN olarak ayırıyor.Beyyin'de,araz-i ammın tasavvuru melzumun tasavvuruyla beraber kifâyet eder.Dört sayısının ikiye taksimi, gibi. Gayr-i Beyyin'de,melzumun tasavvuruyla beraber onun tasavvuru kifayet etmez.Bu da ya Nazari olur,"Eş kenar üçgenin açılarının eşit

---

(165)Bk:Gelenbevi,Şerh-i İsağuci,S:23 (1283 Bsk),S:17 (1275 Bsk)
(166)Gelenbevi,Burhan,S:11
(167)Bk:Taftazani,Tehzib,S:3
(168)Gelenbevi,Burhan,S:10

olması" gibi ki,bu bir geometri delilinin ikamesine muhtaçtır. Ya da Bedihi olur.Bu da his,tecrübe...vb. gibi başka bir şeye muhtaçtır, "Ateş için hararet" gibi.(169)

Gelenbevî'ye göre İlinti'nin Önce,Ayrılamayan ve Ayrılabilen diye ikiye ayrıldıktan sonra Hassa ve Araz-i Amm'a taksimi,her ne kadar görünüşte İlintisel Tümelleri dörde çıkarıyormuş gibi görünse de, bunun neticesi ikiye inhisar ettiğinden,tümellerin yedi olması gerekmez.(170) Yine Gelenbevî'ye göre araz-i amm ile hassadan her birinin, mahiyetin hariçteki varlığından veya zihindeki varlığından, veya da hem hariçteki ve hem de zihindeki varlığından ayrılmaları mümkin değil ise, o mahiyet ayrılamayan ilinti (araz-i lazım) olur.

Birincisine "Lazim al-vücud al-harici" denir."Ateş için hararet" gibi.İkincisi "Lazim al-vücud al-zihni" adını alır,"Anka için Tümellik" gibi.

Hariçte mahiyetlerinin varlığı olan bir şey için tümel olma böyle değildir.Zira mahiyetleri mevcut olanlar zihinlerde hissedildiklerinden cüz'î olarak tanımlanırlar.O zaman onlardan tümel olma ayrılır,bu durumda külliyy-i lazime olmazlar.Hariçte varlığı olmayanlar ve asla hissedilemiyenler zihinlerde cüz'iyyet yönünden tanımlanamazlar.Öyleyse zorunlu olarak zihinde mevcut olduğu sürece külliyyet bundan ayrılmaz.O takdirde onun için "Lazim al-vücud al-zihni" olur.(171)

Üçüncüsü ise "Lazim al-mahiyet" adını alır."Dört sayısı için

---

(169) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:22-23 (1283 Bsk),S:17 (1275 Bsk)
(170) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:23-24 (1283 Bsk),S:18 (1275 Bsk)
(171) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:67

çiftlik" gibi.

Eğer ilinti ile kasdedilen, mahiyetin hariçte, zihinde veya hem hariçte ve hem de zihindeki varlıklarından ayrılabiliyorlarsa buna da o mahiyetin ayrılabilen ilintisi (arez-i müfarıka) denir. Bu ister bilfiil ayrılabilen olsun, ister olmasın müsavidir." İnsan için bilfiil gülmek", "Deniz için tuzlu olmak" gibi. (172)

---

(172) Celenbevî, Burhan, 6:11

II- TANIM VE TANIMIN KISIMLARI:

Gelenbevî, tanımın bütün bölümlerine şamil olduğunu kabul ettiği "al-KAVL al-ŞARİH"i, "Tasavvurundan başka bir şeyin tasavvuru kazanılan söz" diye tanımlıyor.Başka bir şeyin tasavvurunun kazanılması ya künhüyle, ya da dışında kalanlardan temyiz eden yönüyle olur.(173)

Gelenbevî bu hususta müteahhirinin görüşündedir.O'na göre tanımda mutebar olan, bir şeyin tasavvuruna vardırır olmasıdır.Zira bir şeyin,kendisini dışında kalanlardan ayıracak şey olmaksızın, tasavvuru mümkin değildir.(174)

Genellikle islam mantıkçıları, "al-Kavl" kelimesinin burada kullanılmasını, mütekeddimin mantıkçılara göre "tanımın mürekkep olmasından" dolayı olduğunu kabul ediyorlar.Gelenbevî de aynı konudaki görüşünü açıklarken, "al-Kavl"(söz) kelimesinin ister müfret olsun, ister mürekkep olsun "al-Mekul" (söylenen) anlamına olduğunu, mürekkep mânasına olmadığını söylüyor.Burada "al-Kavl" kelimesinin kullanılmasının bu anlamda oluşuyla,ancak müfret tanımın bunun dışında kalmayacağını da ilave ediyor.(175)

Tanım sâdece cins ve ayırımdan meydana gelirse HADD-İ TAM olur, "İnsan konuşan hayvandır." gibi. Tek başının Yakın Ayırım veya Yakın Ayırım ile Uzak Cinsten (yâni özsellerin bazısından) meydana gelen tanıma ise HADD-İ NAKIS adı verilir. "İnsan konuşandır.","Hayvan hassas cevherdir." gibi.

---

(173) Gelenbevî,Burhan,S:12
(174) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:25(1283 Bsk),S:18 (1275 Bsk)
(175) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:68

Tanıma İlintisel olanlar (arazîler) karışırsa bu RESM adını alır.Yakın cins ile beraber hassa, veya özsel olanların tümü ile hassadan meydana gelen tanım, RESM-İ TAM olur."İnsan gülen hayvandır.","İnsan konuşan,gülen hayvandır." gibi.

Gelenbevî'ye göre özsel olanların tümü ile hassadan meydana gelen Resm-i Tam,Hadd-i Tam'dan dahn mükemmeldir.Zira burada özsel olanları irad ettikten sonra hassanın ilavesi, tavzihten başka bir-
şey değildir.(176)

Sadece hassa veya hassa ile ilintidon meydana gelen resm,RES-M-İ NAKIS'tır."İnsan iki ayağı üzerine yürüyen,derisi tüysüz,tırnakları geniş,tabiatiyle gülücüdür." gibi.(177)

Gelenbevî,burada mütekaddiminin görüşünü kabul ediyor.Zira müteahhirin araz-ı amm (ilinti) ile tanımı menetaişlerdir.Kazvinî ve K.Razî de bu görüştedirler.Gelenbevî ise araz-ı amm ile de bazan tam yinin hasıl olduğunu kabul ediyor.Nitekim S.Şerif Cürcanî ve Taftazanî de aynı görüştedirler.(178) Fenarî'ye gelince O,araz-ı ammın ne Had ve ne de Resm'de temyiz ifade etmiyeceği kanaatindedir.(179)(180)

Diğer taraftan Gelenbevî,sadece ayırım veya sadece hassa ile tanımın yapılıp yapılamıyacağı hususundaki ihtilafta,Ebheri'nin aksine,tek başına hassa ve tek başına ayırım ile tanımın olabileceği görüşündedir.(181)

Gelenbevî tanımı, HAKİKÎ ve TENBİHÎ diye ikiye ayırıyor.Hakiki tanım, kendisiyle yeni bir suretin hasıl olması kasdedilendir.

---

(176) Gelenbevî,Burhan,S:13
(177) Gelenbevî,Burhan,S:13
(178) Bk: Razi,Şerhi Metn al-Şemsiyye(Tasavvurat),S:36-37,Kazvini' Şemsiyye,S:15
(179) Seyyit Şerif,Haşiye alâ al-Tasavvurat,S:103,Taftazani,Tehzib, S:4,Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:28 (1283 Bsk),S:21 (1275 Bsk)
(180) Bk:Fenarî,Risale-i Tasiriyye,S:31
(181) Bk:Gelenbevî-Burhan,S:12-13,Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:26(1283 Bsk),S:20 (1275 Bsk),Ebheri,İsağuci,S:5

Tenbihî ise,daha önce zihinde mevcut olan bir şeyin hatırlatılması, izah edilmesi kasdolunan tanımdır.Gelenbevî'ye göre LAFZÎ tanım, Tenbihi türden olan gibidir. Öy, mübhem bir sözün anlamına delalette kendisinden daha açık olana ile tâyin etmektir.(182)

Tanım bir de tanımlananın hariçte varlığının olup olmamasına göre de ikiye ayrılır: Tanım hariçte varlığa bilinen bir şey için olursa, buna HAKİKÎ TANIM denir."İnsanın Had ve Resmlerden biri ile tanımı" gibi.Tanım, hariçte varlığa bilinmeksizin sadece isimden anlaşılan şeyden kâşif olursa o zaman İSMÎ TANIM olur."Ankanın tanımı" gibi.Gelenbevî'ye göre türden daha özel olan Rumî,Zencî..vb sınıfların mahiyeti itibarî olduğundan,"Rumî beyaz insandır." şeklindeki tanımda İsmî Tanım olur.(183)

BÖylece Gelenbevî'de mutlak tanımın "Hakikiyye"-"Tenbihiyye" ve "Hakikiyye"-"İsmiyye" diye ayrılmasıyla,tanım 16 kısma çıkmış oluyor. "al-Kavl al-Şârih",tenbihî türden olan lafzî tanım ile,tenbihî dışında tanımın bütün kısımlarına şamil olur.Tenbihî tanıma ittifakla şamil değildir.Seyyid Şerif'e göre,lafzî tanıma da şamil değildir.Ancak Taftazanî,lafzî tanıma şamil olduğunu kabul eder.(184)

Gelenbevî'ye göre tanımın birtakım şartlara vardır:Bir kerre tanımın tanımlanandan daha açık olması ve ondan önce bilinmesi gereklidir.Zira tanım illet, tanımlanan da mâ'lûldur ki,illetin mâ'lûlden önce olması gerekir.Öyleyse bir şeyin kendi mahiyeti ile tanımlanması doğru olmaz."Lafza lafaz ile tanım" gibi.Bir şeyin ken-

---

(182) Gelenbevî,Burhan,S:13
(183) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:13
(184) Bk:Hasan Hüsnü Musalî,Tenvir al-Burhan (Burhan şerhi),S:96

disinden daha kapalı bir şeyle tanımı da câiz olmaz, "Ateşin lotnfette kendisine benzeyen bir şeyle tanımı" gibi.Yine bunun bir neticesi olarak bilinen ve bilinmeyen yönüyle kendisine eşit olan bir şeyle de tanım doğru olmaz."Fuhum,kendisine his ve hareketin vasıflığı ile tanımı" gibi.Aynı şekilde bir şeyi kendisinden önce bilinmeyen bir şeyle tanım da câiz değildir.(185)

Kazvinî'nin de savunduğu ve müteahhirin mantıkçılarını tanımın bütün kısımları için geçerli saydığı,"Tanım,tanımlanana doğruluk yönünden eşit olmalıdır.Dolayısiyle bir şeyin kendisine aykırı (mübayin) olan bir şeyle veya kendisinden daha genel veya da kendisinden daha özel diğer bir şeyle tanımı doğru değildir."(186) şeklindeki şart, Gelenbevî'de sadece Hadd-i Tam için geçerlidir.Zira O'na göre,yapılan tanımdan güzetilen amaç elde edilen yerlerde,Hadd-i Nakısda tanımın tanımlanmandan daha genel olması, Resm-i Nakısda da tanımın tanımlanmandan daha genel ve daha özel olması câizdir.(187) Hadd-i Tam da ise,tanım tanımlanmanın doğruluk ve mefhum yönünden eşit olmalıdır. Böylece akla sâit mücerret ihtimallerle Hadd-i Tamın yanlış ve geçersiz olduğu ortaya çıkar.Böyleki,meselâ biz Hadd-i Tam ile insanı tanımlamak ister ve "İnsan,cism-i nâtıktır." dersek,bu tanımın büyüme kabiliyeti olmayan ve hassasa olmayan cism-i natıka da şamil olması ortaya çıkar,halbuki bu ikisi insan değildir.Zira "hassasa" ile "Büyüyen","cisim" ve "konuşan" ile beraber insan kavramına dahildir.Her insan,konuşan cisimdir, fakat her konuşan cisim insan

---

(185) Gelenbevî,Burhan,S:13
(186) Bk:Kazvini,Şemsiyye,S:14-15
(187) Gelenbevî,Burhan,S:14

değildir, bu batıl olur,sadece akla ait mücerret bir ihtimaldir.(188)

Tanımda cinsin ayırım üzerine takdimini şart koşan müteahhirinin bu görüşüne Gelenbevî, "Bu basitlerinin tanımının sıhhatinin şartı değil, evleviyyet şartıdır." diye karşılık vermektedir.(189) Nitekim İbn Sina da Şifa'da cinsin fasıl üzerine takdimini gerekli görmez.(190)

Ayrıca tanımların tıkalında karine olmaksızın mecâz ve müşterek lafız kullanmak,Had olan tanımlarda da delalet-i iltizamî ile yetinmekten kaçınmak gerekir.Böylece Gelenbevî,Resm-i Tam ve Resm-i Nâkıs'ta delalet-i iltizamî ile yetinmeği câiz görüyor.(191)

Gelenbevî, tanımlanan şeyin tanımdan önce icmâlen de olsa bilinmesinin gerekli olduğunu söylüyor.Aksihalde zihin,mutlak meçhule yönelir ki, bu doğru olmaz.Böylece tanım,tanımlananın istenen diğer yönüyle ilim ifade eder.(192)

Gelenbevî,tanımı yapılamıyacaklar hakkında da şöyle diyor: "Mahiyetleri basit olanların tanımı mümkin değildir.Bunlar sadece Resm-i Nâkıs ile tanımlanabilirler."(193) Nitekim müteakaddimin de basit mahiyetlerin resm-i nâkıs ile tanımlanacağı görüşündedirler.(194)

Gelenbevî'ye göre tek bir mahiyet için birden fazla Hadd-i Tam mümkin değildir.(195)

Yine Gelenbevî'ye göre bir tikel,tikel olarak alındığında tanımı kabul etmez.Çünkü bir tikel, diğer bir tikel ile tanımlanmaz, zira iki tikel arasında aykırılık vardır, bu durumda tikelin tikel ile tanımlanması gerekir.Tikelin kendisi gibi bir tikele ilâvesi

---

(188) Gelenbevî,Hagiye-i Burhan,S:69
(189) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:14
(190) Bk:Seyyid Ömer İbn Salih(Tokatlı),Dürrünnâsıi(İsağuci şerhi) S:74
(191) Gelenbevî,Burhan,S:14
(192) Gelenbevî,Burhan,S:13
(193) Gelenbevî,Burhan,S:14
(194) Bk:Hasan Hâlidî Musalî,Tenvir al-Burhan (Burhan şerhi),S:103
(195) Gelenbevî,Burhan,S:14

ise tikelin,tikellik suretini ifade etmez.(196)

Bizim için tikelleri idrkte,hissiyattan başka yol yoktur.Gelenbevî diyorki, "Tikelin tanımlanmayacağı hususu, -Tanım mahiyet içindir, fert için değildir.- diyenlere göredir.Şu varki,tanımda esas olan onun tanımlanana eşit ve onun için doğru olmasıdır.Öyleyse hariçte bir ferde inhisar ettirilen tümeli,bu fert için tanım niçin câiz olmasın? Çünkü,gerçek tikel,hadd-i tama kabul etmez.Bunun dışındakilerle tanımlanabilir olması,daha genel olan ile tanıma câiz gören mütekaddimine göredir.Biz burada daha genel olan ile tanıma uygun bulmayan mütaahhirinin görüşünü diğerine tercih ettik."(197)

---

(196) Gelenbevî,Burhan,S:14
(197) BK:Gelenbevî,Hagiye-i Burhan,S:70

III- ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ

1) ÖNERMELERİN YAPISI VE TAKSİMİ:

Celenbevî,önermelerin tanım ve delil gibi ya MÂKULE yahut MELFUZE olduğunu söylüyor.Melfuze, "Zeyd ayaktadır" gibi,vuku' bulan bir şeyden hikâye eden bir haber cümlesidir.Mâkule ise,aralarında nisbetin vuku' bulması veya vuku' bulmaması ile konu ve yüklemden (Mahkûm aleyh ve Mahkûm bih'ten) telif olunan önerme demektir.

Öyleyse Önerme (Kaziyye),melfuze veya mâkule olan bir mürekkep sözdür ki, onu söyliyene bu hususta "doğrudur" veya "yanlıştır" demek doğru olur.(198) Bu tanım hemen bütün islam mantıkçılarında aynıdır.

Böylece önermenin hükümsüz olamıyacağı ortaya çıkar.Hüküm için de "kendisi üzerine hükmolunacak bir şey" ile "kendisiyle hükmolunacak diğer bir şey" in var olması zorunludur.Bu suretle "Mahkûm aleyh" ile "Mahkûm bih" (Konu ile Yüklem) önermenin maddesi,bunları birbirine bağlayan "Hüküm" ise önermenin sureti durumundadır. Tanımdaki,"söyliyene doğrudur veya yanlıştır,demek doğru olur" şeklindeki kayıtla,"Allah kabul etsin","Zeyd kalksın.","Sen otur." gibi inşaiyye (dilek-istek) olan sözlerle, "sarı kalem","Ahmed'in elbisesi"...vb gibi hüküm bakımından eksik olan sözler tanımın dışında bırakılmıştır.(199)

Önermeler ya YÜKLEMLİ (Hamliyye) veya ŞARTLI (Şartiyye) olurlar.

---

(198) Celenbevî,Burhan,S:14
(199) Celenbevî,Burhan-(Abdunnafi şerhi Fenn-i Mantık),C:2,S:4

Eğer önermede bir şeyin diğer bir şeye vukuu veya bu vukuun selbi (olumsuz kılınması) ile hükmolunursa,buna Yüklemli önerme adı verilir. "Zeyd,ayaktadır.","Zeyd,ayakta değildir." gibi.

Eğer önermede,bir önermenin hükmünün diğer bir önermenin hükmü ile ittisal veya infisaline (birleşmesine veya ayrılmasına) hükmolunursa, bu önerme şartlı önerme adını alır.Burada mahkûm aleyhe (konuya) Mukaddem,mahkûm bihe (yükleme) de Tâli denir."Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur.","Bu sayı ya tektir ya çifttir." (200) gibi.

Celenbevî İsağuci şerhinde Yüklemli ve şartlı önermeler için şu tanımı yapıyor:"Önermenin iki tarafı bilfiil veya bilkuvve iki müfrede inhilâl ederse o Yüklemlidir,iki mürekkebe inhilâl ederse o da şartlı önermedir.İnhilâlin anlamı şudur:Kendisiyle önermenin önerme olduğu hüküm üzerine delâlet eden edatların kaldırılmasına inhilâl denir." (201)

Şartlı önermeler BİTİŞİK ŞARTLI (Muttasıla) ve AYRIK ŞARTLI (Munfasıla) diye ikiye ayrılır. (xxx)

Yüklemli önermelerle Bitişik ve Ayrık şartlı olan önermeler Olumlu (Mucibe) veya Olumsuz (Sâlibe) olurlar.İster olumlu,ister olumsuz olsun her önermenin Celenbevî'ye göre üç parçası olduğu açıktır:

1) al-Mahkûm aleyh(Konu),

2) al-Mahkûm bih (Yüklem)

---

(200) Celenbevî,Burhan,S:14
(201) Bk:Celenbevî,Şerh-i İsağuci,S:32 (1283 Bak),S:24 (1275 Bak)
(xxx) Bu önermelerin tasnifi daha sonraki konularda ele alınacaktır

3) Nisbet-i Tamme-i Haberiyye (Nisbet),-Ki olumlularda nisbetin vukuu, olumsuzlarda ise nisbetin vuku' bulmamasa, demektir.-

Mütekaddiminden olan araştırmacılar "Nisbet beyne beyne" adını verdikleri bizatihi nisbet ile ittisal (birleşme) ve infisali (ayrılmayı) yukarıdaki üç cüz'ün dışında saydılar.(202) Bununla beraber Gelenbevî,İsağuci şerhinde,önermelerin cüzlerinin dört olduğunu iddia edenlere göre "hüküm"ü önermenin dördüncü cüz'ü olarak zikrettiklerini söylüyor ve onu,"Nisbetin vukuunu veya vuku' bulmadığını idrâktir."(203) diye tanımlıyor. Gelenbevî, Alâ Mîr al-Tehzib'de ise,müteahhirine göre önermenin dört cüz'ü olduğunu ve "Nisbet-i Tamme-i Haberiyye"ye müteahhirinin "Hüküm" adını verdiklerini beyan ediyor. Halbuki,mütekaddimine göre icap (olumluluk) ve selbin (olumsuzluğun çıkış noktası olan nisbetin tasavvuru yoktur.Müteahhirine göre ise konu ile yüklem arasında sabit olan nisbetin idraki hükümdür ve bu önermenin bir cüz'üdür.Bunun ispatı ise müteahhirinin tetkikleri arasındadır.(204) Bu suretle Gelenbevî,müteahhirinin görüşünü kabul ederken,"Nisbet beyne beyne"yi inkâr eden mütekaddiminin bu iddiasının batıl olduğunu söylüyor.(205) Ömer Kazvini,makule önermelerin üç cüz'ü olduğunu söyliyen İbn Sina ile aynı görüşü paylaşmaktadır.(206) Kutbuddin Razi ise müteahhirinin görüşüyle önermelerin dört cüz'ü olduğunu kabul etmektedir.(207)

Gelenbevî'ye göre bu hususta mütekaddimin ile müteahhirin arasındaki ihtilaf,sadece icap ve selbin çıkış noktası olan nisbetin

---

(202) Gelenbevî-Burhan,S:15
(203) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:34-35 (1283 Bsk),S:26 (1275 Bsk)
(204) Bk:Gelenbevî,Alâ Mîr al-Tehzib,S:202-203
(205) Bk: Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:70
(206) Bk:Devvani,Şerh-i Tehzib,S:36
(207) Bk:Kazvini,Şemsiyye,S:16-17
(208) Bk:Razi,Şarh Metn al-Şemsiyye(Tasdikat),S:18

isbatında değildir.Bilâkis başka ihtilaflar da vardır."Nisbet beyne beyne",kendisine hükme ait idrakin taalluk ettiği nisbetin mânâsıdır.Bu da vaki' olma,veya vaki' olmamadan ibarettir.Bu ikisi müteakkidimine göre yüklemin iki sıfatıdır.O ikisinin anlamı,konu ile yüklemin birleşmesi (ittihadı) veya birleşmemesi (adem-i ittihadı) dir.Öyleyse "Zeyd ayaktadır." sözünün anlamı,"ayakta olma"nın "Zeyd" ile birleşmesidir.Yine aynı şekilde "Zeyd ayakta değildir." sözünün anlamı ise,"ayakta olma"nın "Zeyd" ile birleşmemesidir.

Müteahhirinin görüşüne göre ise,o ikisi nisbet beyne beyne'nin iki sıfatıdır.Nisbet beyne beine,konu ile yüklemin birleşmesinden ibarettir.O halde bu ikisinin anlamı,bizzat özünde uygun olması veya uygun olmamasıdır.Öyleyse "Zeyd ayaktadır." sözünün anlamı,"Zeyd" ile "ayakta olma"nın uygun olmasıdır."Zeyd ayakta değildir." sözünün anlamı ise,"Zeyd" ile "ayakta olmanın" uygun olmamasıdır.(209)

Celenbevî'ye göre önermenin yukarıda söz konusu edilen cüzlerine aşağıdaki dört idrâk taalluk etmedikçe,önerme akdolunamaz:

1) Mahkûm aleyh (Konu veya Muknddem)'i mahiyetinin tamamı,veya onun mahkûm aleyh olmasına sahih kılacak herhangi bir yönüyle tasavvur etmek.Zira zihnin tevecculh ve iltifatı olmadan bir şey üzerine hüküm doğru olmaz.

2) Mahkûm bih (Yüklem veya Tâli)'i aynı şekilde tasavvur etmek.

3) Nisbet-i Tamme-i Haberiyye'yi tasavvur etmek.Bununla Celenbevî,nisbetin tasavvurunu tarafeynin tasavvuruna tabi kılanları reddediyor.(210)

---

(209) Bk:Celenbevî,Alâ Mir al-Tehzib,S:203
(210) Bk:Celenbevî,Budhan,(Abdunnafi şerhi Fenn- Mantık),C:2,S:11

4) İz'ân: Mahkûm bih ile Mahkûm aleyh arasındaki ilişkinin (nisbetin) vuku' bulmasını veya vuku' bulmamasını idrakine kalben inanmak ve buna yakîn olmaktır.(211)

Ayrıca her önermede delâlet-i iltizamî ile dahi olsa olumluluk veya olumsuzluğa delâlet eden bir lafız (söz) vardır ki buna RABITA denir.

Gelenbevî, Rabıtanın açıklanmasında Arapça dil kurallarına dayanarak şöyle diyor: Bu rabıta (bağ), ya bizatihi yüklemde olur, (زيد قائم) (Zeyd ayaktadır.) gibi.Ya onun bir cüz'ü olur, (زيد قائم ابوه) (Zeyd'in babası ayaktadır.) gibi.Yahut yüklemin dışında olur,(زيد هو الجسم) (Zeyd ki O cisimdir) gibi.Veya olumsuzluk edatı olur,(لم يقم زيد) (Zeyd kalkmadı.) ve (ليس زيد قائما) (Zeyd ayakta değildir.) gibi. Veyahut da rabıta zamaniyye olur, (كان زيد قائما) (Zeyd ayakta idi.) gibi.Şartlı önermelerde ise ittisal (birleşme) ve infisal (ayrılma) edatları ile onların aslî rabıtadır.

Önerme hâriçte bir rabıtaya sahip olursa ona SÜLASİYYE adı verilir.Hâriçte önermenin bir rabıtası olmak ise ona da SÜNAİYYE denir, (زيد جسم) (Zeyd cisimdir.) gibi.(212)

Önermenin Sülasiyye ve Sünaiyye diye taksimi,Kazvini'de de vardır.O'na göre bazan zihin rabıtanın anlamını idrâk ettiği için o, lafızdan kaldırılır,bu takdirde önerme Sünaiyye adını alır.(213)

Yüklemli önermenin cüzlerinden olan Konu, ya Zikrî ya da Hakikî

---

(211) Gelenbevî,Burhan,S:15
(212) Gelenbevî,Burhan,S:15
(213) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:17

olur.Zikri olan ister tümel ister tikel olsun,konunun lafzından anlaşılan şeydir.Buna Tümellerde UNVAN al-MEVZU ve VASF al-MEVZU adları verilir.Bu tümellerin altında sıralanan fertlerine de ZÂT al-MEVZU adı verilir.Önermede asâleten üzerine hüküm kasdedilen şey de MEVZU-U HAKİKÎ (Gerçek Konu)'dir.(214)

Unvan al-Mevzu,Zât al-Mevzuun mülahazasına âlet olduğu halde, Zât al-Mevzu üzerine hüküm kasdedilen önermelerde çok defa Mevzu-u Hakiki ile Mevzu-u Zikri muhalif olurlar."Her insan hayvandır." ve "Bazı insanlar hayvandır." önermelerinde olduğu gibi.Bunun dışında konunun cüz'iyy-i hakiki veya kendisi üzerine hüküm kasdolunan tümel olduğu yerlerde Mevzu-u Zikri ile Mevzu-u Hakiki birleşirler. "Zeyd âlimdir." ve "İnsan kümeldir." önermeleri gibi.(215)

Zât al-Mevzu'dan kasdolunan şey,Unvan al-Mevzu altında sıralanan fertlerdir.Öyleyse Zât al-Mevzu,üzerine Unvan al-Mevzuun bilfiil veya bilimkân sadık olduğu şeydir.Bilfiil sadık olma,İbn Sina'ya göredir ve üç zamanın birinde dahi olsa yeterlidir.Bilimkân sadık olma Fârâbi'ye göredir.Bu iki görüş açısından "Sultanın bütün bindikleri attır." önermesi İbn Sina'ya göre doğru,Farabi'ye göre ise yanlıştır.Zira bazan sultanın bindikleri arasında meselâ,merkebin de bulunma imkânı vardır.(216) Bu önermenin İbn Sina'ya göre doğru,Farabi'ye göre yanlış olması,önermenin Hâriciyye olması itibariyledir.Önerme Hakikiyye itibar edilirse her iki görüşe göre de yanlış olur.(217)

Konunun mefhumunun fertleri üzerine doğruluğu (yâni unvan al-mevzuun zât al-mevzu üzerine sadkı) ve zamanlardan birinde dahi olsa

(214) Gelenbevî,Burhan,S:15
(215) Gelenbevî,Burhan,S:15
(216) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:15-16
(217) Bk:Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:72

onlarla ittisafı,AKD al-VAZ' , Müveccihat (Modalite)'da olduğu gibi cihetlerden (modlardan) birinde veya üç zamanın birinde Zât al-Mevzuum yüklem ile ittisaf ederek,yüklemin Zât al-Mevzu üzerine sadkı da AKD al-HAML adıyla adlandırılırlar.(218) Meselâ,"Her insan hayvandır." önermemizde,Unvan al-Mevzu olan "insan"ın,Zât al-Mevzu olan Zeyd,Amr....ve ye sadkı,yâni bu fertlerin insan kavramıyla muttasıf olmaları, Akd al-Vaz',bu fertler üzerine yüklenmiş olan hayvanın sadkı ve sübutu ise Akd al-Haml'dir.(219)

---

(218) Gelenbevi,Burhan,S:16
(219) Gelenbevi,Burhan,(Abdunnafi şerhi Fenn-i Mantık),C:2,S:21

2) YÜKLEMLİ ÖNERMELERİN ÇEŞİTLİ YÖNLERDEN TASNİFİ :

Gelenbevî mutlak olarak yüklemli önermeleri konunun keyfiyetine göre şu kısımlara ayırıyor:

Yüklemli önermelerin zikredilen konusu (Mevzu-u zikrîsi) gerçek tikel olursa bu önerme ŞAHSİYYE ve MAHSUSE adını alır. Bu alimdir. Bu alim değildir. Zeyd alimdir. Zeyd alim değildir, gibi.

Yüklemli önermelerde zikredilen konu tümel olup hüküm - Her ne kadar kendi zatında sirayeti mümkün olsa da zat-ı mevzua sirayeti kastedilmeksizin - unvan al-mevzu üzerine verilirse veya konu "umum" ile kayıtlanırsa (xxx) buna TABİİYYE adı verilir. İnsan küllidir, İnsan konuşan hayvandır, İnsan cins değildir gibi.

Gelenbevî İsaguci şerhinde Tabiiyye için şu misalleri veriyor: (الانسان من حيث عمومه نوع) (İnsan heyet-i umumiyesi açısından nevidir.) (الانسان من حيث عمومه جنس) (İnsan heyet-i umumiyesi açısından cinsdir.) (الانسان حيوان ناطق) (İnsan konuşan hayvandır.) (220)

Yüklemli olan önermelerde hüküm, altında sıralanan şahsiyye veya neviyye olan fertlerine sirayeti de kastolunarak unvan al-mevzu üzerine verilir ve eğer bu fertlerin kemiyetleri küllen veya bazan o önermede açıklanmaz ise bu tür önermelere MUHMELE adı verilir.

(xxx) Bu kayıt Gelenbevî'nin İsaguci şerhinde vardır (Bk:Gelenbevi, İsaguci şerhi, S:37-1283 Bsk,-s:27-1275 Bsk.-)

(220) Bak:Gelenbevi Şerh-i İsaguci, s.37 (1283 Bsk) S:27 (1275 Bsk)

İnsan hüsrandadır, İnsan hüsrandə değildir gibi.

Gelenbevi İsaguci şerhinde Nöhmele için "İnsan katiptir, İnsan katip değildir." misallerini veriyor.(221)

Yüklemli önermelerde hüküm,altında sıralanan şahsiyye veya neviyye olan fertlerine sirayeti de kastolunmaruk unvan al-mevzu üzerine verilirse ve eğer bu fertlerin kemiyetleri de küllen veya bazan beyan olunursa bu tür önermelere de MAHSURE veya MUSAVVERE adı verilir.

Bu önermelerde kemiyet üzerine delâlet eden lâfza SUR adı verilir, bu ya "külliye" olur, ya "cüz'iyye" olur.

Önermede konunun bütün fertleri üzerine hükmolunursa Tümel (külliye), bazı fertleri üzerine hükmolunursa Tikel (cüziyye) olur.(222)

Mahsur olan önermeler (4) tür. Gelenbevi'ye göre bunların en şereflisi Mucibe-i külliye (Tümel olumlu) dir.Bunun Suru (كل / Bütün) kelimesidir. Gelenbevi İsaguci şerhinde "Sur" kelimesinin beldelerin surundan alındığını beyandan sonra, "bütün" anlamını ifade eden şu Arapça kelimeleri de Tümel olumlunun surları arasında zikrediyor : جميع - قاطبة - كافة - عامة ayrıca, "كل بمعنى الاستغراق" طرّا - اجمعون (223)

Tümel olumlu önermeler,sadece yüklemin zikredilen konuya müsavi,yahut ondan daha şümul olan yerlerde tasdik olunur.

---

(221) Bk:Gelenbevi, Şerhi İsaguci,S:36,1283 Bsk.,S:27,1275 Bsk.
(222) Bk:Gelenbevi, Burhan S:16,Gelenbevi,Risale-i İmtihan İbrahim Nurettin tahriri, S:19.
(223) Bk: Gelenbevi, Şerhi İsaguci S:35, 1283 Bsk.S:26,1275 Bsk.

Bütün insanlar konuşandır, Bütün insanlar hayvandır gibi.

Musavvere önermelerin ikincisi Salibe-i Külliye (Tümel olumsuz) dur. Bunun suru da "لاشئ/hiç bir şey" sözüdür.Gelenbevî İsaguci şerhinde "لاواحد" sözünü de aynı şekilde Tümel olumsuzun suru olarak beyan ediyor.(224)

Bu önerme konu ile yüklemin tamamen aykırı olduğu yerlerde tasdik olunur."Hiç bir insan at değildir" gibi.

Üçüncü derecede mucibe-i cüz'iyye (Tikel olumlu) olan önerme vardır. Bunun suru "بعض/bâzı) kelimesidir. Bu önerme konu ile yüklemin tamamen aykırı olmadıkları yerlerde tasdik olunur. "Bâzı hayvanlar insandır" gibi.

Musavvere önermelerin dördüncüsü, Salibe-i cüz'iyye (Tikel olumsuz) dir. Bunun suru " بعض ليس و كل ليس/ bazı..... değildir" sözüdür. Bu konunun yükleme müsavi olduğu veya ondan mutlak olarak daha genel olmadığı yerlerde tasdik olunur. "Bazı hayvanlar insan değildir" gibi.(225)

Gelenbevî, Musavvere önermeler arasındaki nisbeti de şöyle özetliyor: Tümel olumlu,Tikel olumludan; Tümel olumsuz da Tikel olumsuzdan mutlâka daha özeldir (ehass-ı mutlâk ile ehasstır.) Tümel olumlu, Tikel olumsuzu; Tümel olumsuz,Tikel olumluyu aykırıdır. Tümel olumlu ile Tümel olumsuz arasında da tam bir aykırılık vardır. Tikel olumlu ile Tikel olumsuz ara-

---

(224) Gelenbevî, Şerh-i İsaguci S:35, 1283 Bsk.S:26,1275 Bsk.
(225) Gelenbevî, Burhan, S:16.

sındaki nisbet ise oksik girişimlikkir.(226) Gelenbevi'ye göre Mühmele önerme Tikeli kuvvesindedir. Şahsiyye ise Tümel hükmündedir. Var olanların hariçteki hallerinden bahseden ulum-u hikemiyyede Tabiiyye olan önermeler kullanılmaz.(227)

Böylece Gelenbevi, konunun keyfiyetine göre önermelerin tasnifinde mütekaddimin ile ayna görüştedir. Nitekim Taftazani, Kazvini ve Razi'de de ayna taksim mevcuttur.(228) Halbuki bu hususta Ebheri mütekaddiminin görüşü ile iktifa etmiş "Tabiiyye"yi terketmiştir.(229) Konu ile ilgili olarak Razi şöyle diyor: "Tabiiyye ilimlerde mutebar olmayan önermedir. Zira önermelerde hüküm konunun "ma sadaka aleyh"i üzerinedir, onlar da fertlerdir. Halbuki Tabiiyye böyle değildir. Öyleyse onun taksimden çıkarılması zarar vermez.", Razi, "İbn Sina'nın da Şifa'da bu konuda önermeleri üçe taksim ederek tabiiyyeyi zikretmediğini" ilâve ediyor.(230)

Gelenbevi'ye göre mutekaddiminin bu görüşe gitmeleri tabiiyyenin,ya ilimde az kullanılması,ya az olması,ya da şahsiyyeye dahil edilmesidir. Şahsiyyeye dahil edilmesi "mahiyetin zatının zihinde Tikel olarak suretinin hasıl olmasından" dır. Yahut da tabiiyyenin mühmeleye dahil edilmesidir.Çünkü hüküm, fertlerin kemiyeti beyan edilmeksizin Tümel üzerine verilmektedir.

---

(226) Bk: Gelenbevi,Burhan, S:16.

(227) Bk: Gelenbevi,Burhan,S:16.

(228) Bk: Taftazani,Tehzip,S:4.Razi,Şarh Metn al-Şemsiyye (Tasdikat,S:68,Kazvini,Şemsiyye s.17,18.

(229) Bk:Ebheri,İsaguci,S:6.

(230) Bk:Razi,Şarh Metn al-Şemsiyye (Tasdikat,S:68.

Müteahhirin ise bunlara geçitli açılardan itiraz ederek, taksimi dörde çıkarmıştır ve tabiiyyeyi bu taksime ilâve etmiş-(231)
lerdir.

Gelenbevi, yüklemli önermeleri konunun varlık sahasına itibarı ile de HARİCİYYE, HAKİKİYYE ve ZİHNİYYE olarak üçe ayırıyor.

Yüklemli olan önermelerde hüküm, konunun hariçte (zamanların birinde dahi olsa) gerçekten var olan fertleri üzerine verilirse, buna hariciyye denir. "Her ateş sıcaktır" gibi.

Hüküm konunun fertlerinin hariçteki varlığının imkânına takdir edilerek bu fertler üzerine verilirse bu da hakikiyye adını alır. "Her anka uçucudur" gibi.

Yüklemli önermede hüküm, (zamanlardan birinde dahi gerçekleştiği veya takdir edildiği halde) eğer konunun zihinde varlığa itibar edilen fertlerine yine zihne ait olan yüklemin vukuu veya vukubulmaması ile hükmolunursa bu tür önermelere KAZİYYE-İ ZİHNİYYE adı verilir. Bu iki yönden olur:

1) Önermenin konusu, farz ve takdire muhtaç olmadan zihinde mevcut olan mümkün bir şey olur. Bu takdirde ZİHNİYYE-İ HAKİKİYYE adını alır. "Zeyd mütekkindir" sözü bu tür bir önermedir.

2) Önermenin konusu farz kılınmağa muhtaç olan mümkün olmayan bir şey olur. Bu durumda ZİHNİYYE-İ FARAZİYYE adı verilir. Muhal olan şeyler üzerine hüküm bu türdendir. "Beşin (232)
çift oluşu tasavvur olunmuştur" gibi.

---

(231) Gelenbevi, Şerhi İsaguci, S:37, 1289 Usk. S:27, 1275 Usk.
(232) Gelenbevi, Burhan S:17,

Gelenbevi'ye göre bu önermelerin olumlularında geçerli olan konunun varlık sahası, olumsuzların da da geçerlidir. Bu nedenle olumluları ile olumsuzlara arasında zıtlık meydana gelir. (233)

Hariciyye, Hakikiyye ve Zihniyye olan önermeler arasındaki nisbeti de Gelenbevî şöyle izah ediyor : "Hariciyye olan önerme, Hakikiyye ve Zihniyyeden Mucibe-i Külliye olanların (Tümel olumlu) her biri ile diğer ikisi arasında eksik girişimlik vardır. Zira konunun hariçte ve zihinde var olup yüklemin her iki varlık sahasında konu için sabit olduğu Tümel olumluda sözü geçen önermelerden her biri doğru olur. "Her insan hayvandır ve Her dört çifttir" önermeleri gibi.

Gerek unvan al-mevzu, gerekse tarifte bazı fertleri mümkin olan konuda hüküm münhasır olan yerlerde hariciyye doğru, hakikiyye ile zihniyye yanlış olur. Zira unvan al-mevzu üzerine hükmedildiğinde konudan her birinin hariçte bazı fertleri mümkün olanların inhisarı, hakikiyye ve zihniyyenin doğruluğuna manidir. "At" a münhasır kalındığı zaman, "Sultanın bütün binekleri at'tır" önermesi gibi.

Bu misalde gerek unvan al-mevzu olan "Sultanın bineği" ve gerekse "Atlık" ile hüküm, hariçte binegin mümkün olan fertlerinden sadece "at"a has kılındığı zaman hariciyye olup hakikiyye ve zihniyye olmaz. Kısacası, "Sultanın bineği", binek olan "at" ve "eşek" ten daha genel ise de hariçte "at"a hasredilmesi ve

---

(233) Gelenbevî, Burhan, S:18.

Hariciyye ile hakikiyyeden her biri,zihniyyeden bir yönlü daha geneldir (e'ammin vecih ile e'amdir). Şöyleki, Meselâ "Bazı insanlar hayvandır" önermesi, hem hakikiyye hem zihniyye ve hem de hariciyye için doğru, "Bazı ateş hararetlidir" önermesi ise hariciyye ve hakikiyye için doğru,zihniyye için yanlıştır. "Bazı insan mülkündür" önermesine gelince sadece zihniyye için doğru, diğer ikisi için yanlıştır.

Yine böylece hakikiyye ve hariciyye olan Tikel olumlu önermelerin zıtlarx olan Tümel olumsuz hakikiyye ve hariciyye önermeler ile, Tikel olumlu zihniyyenin zıddı olan Tümel olumsuz zihniyye arasında eksik çirişimlik vardır."(234)

Golenbevi,konu ve yüklemin müsbet ve menfi oluşuna göre de yükleme önermeleri MAHULE ve MUHASSALA olarak ayırıyor. Yüklemli önermede eğer iki taraf (konu-yüklem) lafzın ve anlam yönünden mevcut olursa bu tür önermelere Muhassala adı verilir. "İnsan hayvandır" olumlu muhassala, "İnsan at değildir" önermesi ise olumsuz muhassaladır.

Eğer yüklemli önermenin konusu ile yüklemi lafız ve anlam yönünden mevcut olmaz ise bu tür önermelere Mahule adı verilir. Bu da üçe ayrılır:

1) Mahuletü'l-Mevzu: Yüklemli olan önermede sadece konunun varlığı yoktur. "Canlı olmayan cemattır." gibi.

2) Mahuletü'l-Mahmul: Önermede sadece yüklemin varlığı yoktur. "Anka alim değildir" "Akrep körtür" gibi. Bu önermede

---

(234) Bkz: Golenbevî,Burhan,S:18.

"Kör" anlamı itibariyle görmenin ademi olduğuna delâlet eder ki, Gelenbevi'ye göre bu önermede maduletü'l-mahmuldür.

Razi, maduletü'l-mahmule şu misali veriyor: "Canasız alim olmayandır."(235)

3) Maduletü't-Tarafeyn: Yüklemli önermede her iki tarafında varlığa yoktur, ademidir.(236) Gelenbevi bu üçüncüye misal vermiyor. Burhan Şarihi Abdunnafi'nin misali ise Razi'nin verdiği misalle aynıdır : "Canlı olmayan alim olmayandır."(237)

Gelenbevi'ye göre muhassala, bazan sadece olumlu olan önermelere has kalanır. Olumsuz olanlarına ise "Basite" adı verilir.(238)

O'na göre olumlu maduletü'l-mahmul olan önerme ile Basite olan önerme arasında da lafız ve anlam yönünden bir takım farklar vardır. O, lafız yönünden olan farkları şöyle izah ediyor:

"Maduletü'l-mahmul olan önermelerde (لا ve غير) olumsuz edatları, Basite'de ise (ليس) ve benzerleri kullanılır. Meselâ "زيد غير كاتب" ve "زيد لا كاتب" önermeleri madule, "زيد ليس بكاتب" önermesi ise Basitedir. (Ki, her üçünün münâsa da Zeyd katip değildir, demektir.)

Maduletü'l-mahmulde olumluluk bildiren rabıta, olumsuz edat üzerine takdim edilir, basitede ise olumsuz edatından sonraya kalır. Meselâ "زيد هو ليس بقائم" önermesi madule "زيد ليس هو بقائم" önermesi ise basitedir.(239) (Zeyd ayakta değildir, anlamındadır.)

---

(235) Bk: Razi, Şerhi Metnü'l-Şemsiyye, (Tasdikat), s.75.
(236) Gelenbevi, Burhan, S:19.
(237) Bk: Gelenbevi, Burhan, Abdunnafi Şerhi Fenni Mantık, cilt:2, S:51, Razi, aynı eser, S:75.
(238) Bk: Gelenbevi, Burhan, S:19.
(239) Gelenbevi, Burhan, S:19.

Görülüyorki,burada ileri sürülen farklar, Arapça dil yapısı ile sıkı sıkıya bağlı,hattâ onunla kaimdir.

Gölenbevî,söz konusu iki önerme arasında anlam yönünden olan farkları da özetle şu şekilde sıralıyor:

" Maduleti'l-Mahmul, anlam yönünden varlığa olmayan yüklemin konu için vukuunun sübutuyla olur.Bu suretle önerme olumlu olur.Basitede ise varlığa olan yüklemin konu için vuku bulmamasının sübutuyla hükmedilmiştir.Bu suretle önerme olumsuz olur. Meselâ,"Zeyd ayakta değildir." önermesinde hüküm, "ayakta olma"nın "Zeyd" ile birleşmesiyledir.Bu S.İ.B-İ RABT'tır.Zira burada olumsuzluk takısının vazifesi,"ayakta olma"yı "Zeyd"den kaldırmaktır.Bu nedenle önerme olumsuzdur.

Bir diğer anlam farkı da basite, Hariciyye,Hakikiyye ve Zihniyye olan önermelerde, Mucibe Maduleti'l-Mahmul olandan mutlaka daha geneldir.(Kamm-a mutlak ile eşanlamdır.)Zira,Hakikiyye Hariciyye ve Zihniyyede olumlunun doğruluğu,konu ile mutabık olan varlık sahasının vuku bulmasının gerçekleşmesine dayanır. Fakat basitede bu şart aranmaz.Öyleyse konu,gerçekten hariçte var olup da yüklem hariçte konudan ayrılmış olan yerlerde basite de olumlu Maduleti'l-Mahmul da doğru olur.Meselâ," كل انسان ليس بفرس " (Her insan at değildir.)önermesi basite," كل انسان لا فرس " (Her insan at olmayandır." önermesi de olumlu maduleti'l-Mahmul olarak doğrudur.

Konusu hariçte gerçekten var olmayan yerlerde ise hariciyye olan basite doğru,olumlu maduleti'l-mahmul doğru değildir.

Olumsuz Basite olan"Muhal olan hiçbir şey zihinde görücü değildir. Muhal olan hiçbir şey kendi zatında mevcut değildir."Önermeleri gibi.

Golombevi'ye göre,yukarıda anlatılan şekillerden dolayı konumu mevcut olan yerlerde biri diğerinden ayrılmadığı için,mantıkçılar, Basite ile Mudulettî'l-Mahmul'ün birbirlerinin mütelâzımi olduklarına kail olmuşlardır.(240)

---

(240)Bk:Golombevi,Burhan,S:19-20

3) MODAL ÖNERMELER (MÜVECCEHAT):

Modal Önermeler,Gelenbevî'nin ençok üzerinde durduğu konulardan birisidir.O'na göre mantığın bu bölümü,bahislerin en kapalısı ve anlaşılması en güç olanıdır.Bu nedenle bu bölüme bir anahtar olmak üzere "İmkân Risalesini" telif ettiğini belirtiyor.(241)

O, bu konuda müteahhirinin görüşündedir.Gelenbevî'ye göre mutlak olarak Yüklemli Önermelerde olumluluk ve olumsuzluk nisbeti için şu dört keyfiyetten birisi elbette gereklidir:

1-Zaruret

2-Devam

3-Fiil

4-İmkân

Gelenbevî,"Lâ Zaruret" ve "Lâ Devam" diye birinci ve ikinci sıradakilerinin olumsuzlarını da ayrıca zikretmektedir.

Diğer taraftan İbn Sinâ geleneğine uygun olarak yapılan ayırım,mütekaddiminin görüşü olârak ortaya çıkmıştır ki,onlara göre gerekli olan keyfiyet İmkân,İmtinâ ve Vücup'tan ibarettir.(242) Fârabî'de ise durum daha değişiktir.O,ilk cihetlerin yine üç olduğunu kabul eder.O'na göre bunlar Zaruret,Mümkin ve Mutlaktır.(243)

Gelenbevî'ye göre bu keyfiyetlere önermenin maddesi adı verilir.

Yüklemli olan önermelerde eğer nisbetin zarureti açıklanmaz ise, bu önermeye MUTLAKA denir.Önermede keyfiyetlerden her hangi

---

(241) Bk:Gelenbevî,Risaletü'l-İmkân,S:2
(242) BK:Öner Necati (Prof.Dr.),Klâsik Mantık,I.Bsk,S:83 vd
(243) Bk:Farabi,Peri-Hermeneias Muhtasarı,(Prof.Dr.KÜYEL (TÜRKER) Mübahat Neşr) DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Yıl:1966,C:IV,S:29

birisi açıklanırsa,mukayyet bulunduğu Mod'a (Cihet'e) şâmil olmasından dolayı MODAL (MUVECCEHE) adı verilir.

Kendiyle önermenin keyfiyeti beyan olunan şey yani önerme lafziyye ise, keyfiyyet üzerine delâlet eden lâfzlar (zaruret,devam... vb.), önerme akliyye ise "Filan keyfiyyetle" diye akıllan hükmü,ister önerme maddesine uygun olsun ister olmasın "Mod" (cihet) adını alır.

Modalönermenin yanlış olması,nisbetin hakikate uygun olmamasıyla olduğu gibi,önermenin modunun önermenin maddesine uygun olmamasıyla da olur.(244)

Gelenbevi'ye göre önermelerin modlarından biri olan ZARURET,mutlâk olarak,olumlu veya olumsuz olan bile üle nisbetin konudan ayrılmasının mümkin olmamasından ibarettir. Nitekim, yüklemli önermelerin nisbetinin zarureti,bir hükmün diğer hükme lüzumu da böyledir.(245) Öyleyse her ne zaman konu bulunursa nisbet de bulunur,ondan ayrılmaz. Nisbetin konudan ayrılmasının mümkin olmaması,var olan konuda icabın ve selbin zarûretinde gerçekleşir. Meselâ: İster hakikiyye,ister zihniyye ve isterse hariciyye itibar edilsin "zarurî olarak hiç bir insan taş değildir" önermesinde olduğu gibi. Zira her ne zaman konu olan "İnsan" bulunursa,onun taş olmaması gereklidir.

Yahut o,kendisi için icap müsteni' olan varlığa olmayan konudan selbin zarûretinde gerçekleşir.Meselâ: İster hariciyye ister hakikiyye isterse zihniyye itibar edilsin "Hiç bir anka zarurî olarak taş değildir" önermesinde olduğu gibi.

---

(244) Gelenbevi,Burhan,S:20-21.
(245) Gelenbevi,Risaletü'l-imkân,S:2

Fakat O,mümkinattan olmayan'da selbin zaruretinde gerçekleşmez. Eğer gerçekleşirse, icap tahakkuk eder ki, batıldır. Meselâ: İster hariciyye ister hakikiyye itibar edilsin "Cenab-ı Allah'ın ortağı zarurî olarak alim değildir" önermesinde olduğu gibi.

Gelenbevî "Zaruretin امتناع الانفكاك (nisbetin konudan çözülmesinin mümkin olmaması) şeklinde tarif edilmesi,devri gerektirir" dedikten sonra şöyle devam ediyor:"Buna,bundan maksat onun bedihi olmasıyla beraber,zaruret mefhumu üzerine tembihdir. şeklinde cevap verildi. Bu noktada durmak gerekir,zira امتناع الانفكاك ile eğer,zaruretin mefhumu bedihidir,kastedilirse O, tembihe muhtaç değildir. Eğer onunla,zaruretin mefhumu gizli bir bedihiliğe sahiptir,kastedilirse devri tanım ile onun gizliliği giderilemez. Zira zaruret,imkân ve imtina'dan her biri,diğer ikisinin anlamına alındığı zaman,o ikisinden hiçbir gizlilik giderilmiş olmaz. O halde, bu tanım da hakikiyye ve tembihiyye olamaz. Bunun için Mevakıf sahibi "Abdurrahman b Ahmet el-İci) bunların tanımların bedihi olduğu görüşüne gitmiştir. O,bu konuda şöyle demektedir: Vücup,imkân ve imtina'nın tasavvuru bedihidir. Her kim bunların tanımına yönelirse onlardan birini diğer ikisinden biriyle veya selbi ile bilir. Zira, vacip yokluğu mümkin olmayan şeydir, dönmesine birşey aynda etmiş olamaz. El-İci'ye mümteni' ve mümkin nedir?diye sorulduğunda,mümteni' yokluğu vacip olan veya varlığı mümkin olmayandır; mümkin ise varlığı ve yokluğu vacip olmayandır, yahut varlığı ve yokluğu mümteni' olmayandır,diye cevap verdi.

(246)

---

(246) Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:3.

Öyleyse bu üçünden her biri diğerinin tanımından alınır. O da apaçık bir devirdir. O halde bu tanımların tek bir şahsa kıyasla Tembihiyye veya Hakikiyye olması caiz olmaz. Şu var ki, onların en bedihi olanı vücuptur,zira o,varlığa en yakın olandır."(247)

Gelenbevî,mantıkçıların istıâlâtında zaruretin müteaddit anlamda kullanıldığını beyanla özetle şöyle diyor: "Zaruret konunun özünden ortaya çıkan zarurete itlak olunur,yani zaruretin menşei zat-ı mevzu'dur. Bu mânâda zaruret VUCUB-U ZATÎ'dir ki,nisbetin zat-ı mevzu ile bir araya gelmesi mümkün olan bütün durumlarda konunun özünün nisbetinden ayrılmasını gayri mümkin kılan zarurettir. Öyle ki,zat-ı mevzuun nisbetten ayrılığı farzedilirse,zat, başka bir mahiyete inkılâb eder. Meselâ: Allah Teâlâ diridir,Allah Teâlâ alimdir,önermelerindeki zaruret,zaruret-i zat-iyedir ve bu zaruret-i icab,vücub-u zatîdir".(248)

Gelenbevî'nin beyanına göre "diri" ve "alim" sıfatlarının sübutunun zattan intifası farz olunsa,bu sıfatların gerekli kıldığı mevcudun da intifası lâzım gelir ki, bu da Vacip Teâlânın mümkin mahiyete inkılâbını gerektirir. Halbuki Cenab-ı Allah'ın zikrolunan sıfatlardan herhangi birinden ayrılması mümkün olmayıp,bu sıfatların Vacip Teâlâ için sübutu bizzat gereklidir.(249)

"Bazan da zaruret,vaki olan yüklemin şartıyla zaruret anlamına itlâk olunur. Bu da olumluda yüklemin vücudu olumsuzda da yüklemin mevcut olmaması şartıyla zaruret demek olur.

---

(247) Bk:Gelenbevî,Risâletü'l-imkân,S:4,Abdurrahman El-îci, Mevakıf,Seyyid Şerif Şerhi,S:286 vd.
(248) Gelenbevî,Burhan,S:23.
(249) Bk:Gelenbevî,Haşiye-i Birhan,S:81,vd,Risaletü'l-imkân,S:6

Meselâ: Bilfiil ayakta olmasa veya oturur olması şartıyla, "Zeyd bizarure ayaktadır" dediğinizde buradaki zaruret vaki olan yüklemin şartıyladır. Yoksa Zeyd'in yarın ayakta olmasa veya herhangi bir zamanda ayakta olmasının mümkin olmasa gibi durumları da içine alan bir şart değildir. Buna da "Zaruret bi şart el-mahsul" adı verilir. Bu "Kuvve"nin zıddı olan "fiil"e eşittir. Yani,konumun yükleme yüklenmesinin bilfiil doğru olduğu yerlerde,zaruret bi şart el-mahsul de doğru olur, aksi de böyledir."(250)

Celenbevî 6 çeşit zaruretin olduğunu söylüyor:

1) VÜCUB-U ZÂTÎ: Daha önce geçtiği gibi,zat el-mevzu'dan neşet eden zaruret olup mucibelerde olumlu nisbetin,salibelerde olumsuz nisbetin konunun mutlak mahiyetinden çözülmesinin mümkin olmamasıdır -ki bunun ayrılığa düşünülürse mahiyetin başka bir mahiyete dönüşmesi gerekir.-

Olumlu nisbetlerde vücub-u zatî,sadece var olan konunun mahiyetini gerekli kıldığı yerlerde tahakkuk eder. O şekildeki konu ne ise mahiyet de odur. Çünkü,olumluluk konunun varlığı üzerine tevakkuf eder. Öyleyse mümkin ve müstesni olanlardan hiçbir şeye şirşeyin sübutu bizzat vacip olmaz. Bilakis mümkin ve müstesnî' olanlarda zaruretin bütün maddelerinde (çeşitlerinde) "Vacip bi'l-Gayr" olur. İsterse bu "Ateş için yakmanın ve ışığın sübutu" gibi sadece hariçte olsun,isterse "mücerret olarak zihinde mevcut olan insan için külliğin sübutu" gibi yalnızca zihinde olsun,isterse "zaruri olan fertleri için var olan mahiyetlerin ve yüklem olan cüzlerinin sübutu" gibi

---

(250) Celenbevî,Burhan,S:23.

hem hariçte ve hem de zihinde birada olsun,müsavidir. Meselâ: İnsanın hariçte mevcut olan fertleri "hariçte insan",zihinde mevcut olan fertleri ise "zihinde insan" dır. Görülmez mi ki, biz, "Anka" yı bir kuş olarak tasarruf edersek,böylece zihinde de o, anka'dır,diye bir suret resmedersek hariçte de bulunmadığı takdirde, o hariçte anka olmaz,zihinde anka olur. Bu tasavvur bizzat anka sureti olmaz ise batıldır. Mümkin ve mümteni' mahiyetler hakkında da bundan başka söylenecek bir şey yoktur. (251)

Olumsuz nisbetlerde ise, Vuvub-u zatî,ister bizzat vacipten, ister mümkinden,ister mümteniden olsun tahakkuk eder. Meselâ: bizzat vacipten "Allah Teâlâ zarurî olarak cisim değildir", mümkinden "Hiç bir insan zarurî olarak at değildir" ve mümteni'den "İki zıttın bir araya gelmesi zarurî olarak men edilmiş değildir" önermelerinde olduğu gibi.

Birinci ve üçüncü misâli açıktır. Zira, "cisim" ve "men etmek" varlık ve yokluktan hiç bir şeyi gerekli kılmayan mümkin mahiyetlerdendir. İkinciye gelince,meselâ: İnsan her ne zaman hariçte mevcut olursa,onun hariçte insan olması gerekir,her ne zaman zihinde mevcut olursa, zihinde insan olması lâzım gelir. Her ne zaman hariçte ve zihinde insan mevcut olursa zarurî olarak "At"olmaz. Sözün kısası,vücub-u zatî bizzat vacip için birşeyin icabında gerçekleşir. O şekildeki, akıl ondan çözülmesini kabul etmez. Mümkin ve mümteni'den birşeyin diğer bir şeye icabında tahakkuk etmez. Birşeyin diğer bir şeyden selbinde ise,şartsız olarak gerçekleşir. İster mümkinden,ister mümteni'den,ister vacipten

---

(251) Gelenbevî, Risaletü'l-imkân,S:7-8.

olsun mümkündür.(252)

Gelenbevi Vücub'u ve onun çeligiği olan Mümteni'i (imkânsızlığı) BİZZAT ve Bİ'L-GAYR diye ikiye ayırıyor. Zira,eğer olumlu veya olumsuzdan nisbetin iki tarafından birisi zat-ı mevzuu gerekli kılarsa,işte bu taraf"vacip bizzat" diğer taraf "mümteni' bizzat" tır. Eğer zorunluluk konunun özünden gelmiyor ise,bu da "Vacip bi'l-gayr" olur. Bunun karşısında ise "Mümteni' bi'l-gayr" vardır.(253)

2) ZARURET-İ ZATİYYE: Zat ol-mevzuun bütün vakitlerinde nisbetin zaruretidir. Yani,olumlu veya olumsuz olan nisbetin zat ol-mevzudan onun var olduğu bütün vakitlerde ayrılmasının imkânsızlığının zorunlu olmasıdır. Bu olumlu veya olumsuz olan hüküm,varlığa olan mevcut üzerine olursa böyledir. Eğer olumsuz olan hüküm,varlığa olmayan mâdum üzerine olursa o zaman tanımın "....onun yok olduğu bütün vakitlerde...." şeklinde olması gerekir.(254)

Zaruret-i zatiye mutlak olarak vücub-u zatiden daha genel-dir. Vücub-u zati diğerlerinin tümünden daha özeldir.(255)

3) ZARURET-İ VASFİYYE: Zat ol-mevzuun vasf ol-mevzu ile vasıflandırılması şartıyla olan zaruretdir. Yani zaruret-i vasfiyye,vasıf şartıyle olumlu veya olumsuz olan nisbetin ayrılmasının mümteni' olmasıdır. Vasıf şartından kastedilen "Vasfı mevzuun devam ettiği sürece" demektir. Yahut zaruret-i vasfiyye,vasıf vaktinde olumlu veya olumsuz olan nisbetin ayrılmasının mümkün olmamasıdır. Öyleyse zaruret-i vasfiyye iki anlama gelir. Birisi "Bi şart ol-vasf" diğeri "fi vakt

---

(252) Bk: Gelenbevi,Risaletü'l-imkân,S:8.
(253) Bk: Gelenbevi,Risaletü'l-imkân,S:37.
(254) Gelenbevi,Risaletü'l-imkân,S:22.
(255) Gelenbevi,Risaletü'l-imkân,S:28.

el-vasf" tır. Meselâ: "Her bilkuvve katip,bilkuvve katip olduğu müddetçe zarurî olarak bilkuvve gülücüdür." önermesi vakt el-vasf, "Her bilfiil katip kitabet şartıyla parmakları hareket edendir" önermesi de bi şart el-vasf ile doğrudur.

Gelenbevî'ye göre zaruret-i vasfiyenin bu iki anlamı arasında eksik girişimlik vardır. Böylece Gelenbevî,zaruret-i-vakt el-vasftan o'amm-a mutlâk ile zaruret bi şart el vasftan daha genel olduğunu ileri sürenlerden ayrılıyor.

O'na göre, zaruret-i şart el-vasf zaruret-i zatiyeden min veçh e'emmdir. Zira, her ikisi birden zaruret-i zatiyede gerçekleştikleri gibi, zaruret-i zatiye olmaksızın vasfiye tahakkuk edebilir. Meselâ: "Her insan bizarure hayvandır" önermesinde ikisi birden gerçekleşmiş, "Her katip parmakları hareket edendir" önermesinde ise sadece vasfiyye gerçekleşmiştir. Aynı şekilde zaruret-i vasfiyye,zaruret-i esliyyeden min veçh e'emmdir. Meselâ: "Her gemi zarurî olarak cisimdir veya her gemi gemi olmasa şartıyla cisimdir" önermelerinde ikisi birden gerçekleşmiş, "Her katip parmakları hareket edendir" önermesinde ise sadece vasfiyye gerçekleşmiştir.(256)

4) ZARURET-İ VAKTİYYE-İ MUAYYENE (Zaruret-i vaktiyye-i mutlâka): Zat için nisbetin belirlenmiş vakitlerdeki zaruretidir.

5) ZARURET-İ VAKTİYYE-İ GAYRİ MUAYYENE (Zaruret-i mümteşire-i mutlaka): Tayin edilmemiş herhangi bir vaktte zat için nisbetin zaruretidir.

---

(256) Gelenbevî,Burhan,S:23, Risaletü'l-imkân,S:28 vd.

Tayin edilmiş vakitten murad,zatın diğer vakitleri arasında önermede hükmedenin,onu,muayyen bir hadiseye izafe etmek suretiyle, belirttiği vakittir. "Her tutulan güneş tutulma anında zorunlu olarak karanlıktır" önermesinde olduğu gibi.

Tayin edilmemiş,gayri muayyen vakitten murad ise,önermede hüküm edenin açıktan açığa veya ima ile belirtmediği ve onu diğer vakitlerden ayırtedebilecek bir şeyle kayıtlamadığı vakittir. "Her hayvan zorunlu olarak teneffüs edendir" gibi.

Bu iki zaruretten mümtegire-i mutlaka e'amma mutlak ile vaktiyye-i mutlaktan daha geneldir.(257)

6) ZARURET Bİ ŞART EL-MAHMUL:Vaki olan mahmulün (yüklemin) şarta ile olan zarurettir. Gelenbevî'ye göre bu zaruretlerin her biri karşılığında imkân vardır.(258)

Gelenbevî, imkân risalesinde ayrıca ZARURET-İ EZELİYYE'den bahseder ki, bu nisbetin konudan ayrılmasının ezelî ve ebedî olarak mümkün olmaması demektir.(259)

Gelenbevî'ye göre "Sonradan yaratılan şeylerden hariçteki varlığın selbinde" olduğu gibi sadece ezelî olarak nisbetin konudan ayrılmasının imkânsızlığı,veya "İnsan ruhlarına ebedî olarak hariçteki mevcudiyetin varlığına isbat" gibi sadece ebedî olması da zaruret-i ezeliyye için yetmez.

Bu iki misâl,bedenlerin sonradan yaratılmış olması ile beraber,ruhların da sonradan yaratıldığını ve onların ebedî olarak fani olmadıklarını söyleyenlere göredir. Ancak,Eflatun ve O'na tabi olanlara göre doğru değildir. Zira onlar ruhların

---

(257) Bk: Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:35-36.
(258) Bütün bu zaruretler için bk:Gelenbevî,Burhan,S:23.
(259) Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:3.

kadim olduğunu iddia ederler. (260)

Gelenbevî'ye göre, zaruret-i emeliyye zaruret-i zatiyyeden min veche e'amdır. Zira her ikisi de Allah Teâlâ'nın kemâl sıfatlarında ve O'ndan noksanlıkların selbinde beraberce tahakkuk ederler. Diğer taraftan zaruret-i emeliyye, zaruret-i zatiye olmaksızın mümkin mahiyetlerin fertlerinde vücut şartıyla tahakkuk eder. "Kitabet şartıyla beraber katibe parmaklarının hareket etmesinin isbatı" gibi. (261)

Gelenbevî'ye göre mutlak vücup mutlak zaruret gibidir. Ve yukardaki kaziyelerin tümüne şamildir. Vücub-u zati, sadece birinciye, vücup bi'l-gayr ise, birincinin dışında olanlara şamildir. (262)

O'na göre, "Konuya nisbetin zarureti....." ifadesinin anlamı, nisbetin konudan ayrılmasının mümkin olmamasıdır. Bu, diğeri ol maksızın onlardan birinin bizzat tahakkukunun mümkin olmaması anlamında değildir. Bilakis bunun anlamı, o nisbetin konu hakkında doğru olmasıdır. O şekildeki nisbet yanlış olarak farzedilse muhal lâzım gelir. (263)

Gelenbevî, mutlak devamı, "nisbetin konudan çözülmemesidir (Adem-i infikâktan ibarettir)" (264) O da, zaruret gibi emelî, zatî ve vasfî.....kısımlarına ayrılır.

Devamı emelî, emelî ve ebedî olarak konudan nisbetin çözülmemesidir.

Devam-ı zatî, var olan veya ma'dum olan (varlığa olmayan) konu var olduğu müddetçe nisbetin çözülmemesidir.

---

(260) Gelenbevî, Risâletü'l-imkân, S:18.
(261) Gelenbevî, Risâletü'l -imkân, S:21.
(262) Gelenbevî, Burhan, S:23.
(263) Gelenbevî, Risâletü'l-imkân, S:3.
(264) Gelenbevî, Risâletü'l-imkân, S:38.

Devam-ı vasfî ise,vasfa mevzu var olduğu müddetçe nisbetin çözülmemesidir.

Gelenbevî'ye göre,"muayyen bir vakitte nisbetin çözülmemesi" demek olan devam-ı vaktiyyeye itibar olunmamıştır. Gayr-ı muayyen bir vakitte devamın ise hiçbir anlamı yoktur.

Mutlak zaruret,mutlak devamdan ehass-ı mutlak ile ehasstır. Devam-ı ezelî, zaruret-i ezeliyyeden e'amm-ı mutlak ile e'ammdır. Devam-ı zatî,zaruret-i ezeliyyeden; Devam-ı vasfiyye ise, zaruret-i vasfiyyeden yine e'ammdır. (265)

FİİL,nisbet-i icabiyye veya selbiyyenin bilfiil (bizzat nefs-i emirde) tahakkukundan ibarettir. "Allah Teâlâ bilfiil âlimdir, Allah Teâlâ bilfiil cisim değildir." gibi.

Fiilin hakikati,nisbetin yokluktan bilfiil tahakkuk etmesidir,o,zamân içindedir. Fiil,sadece ortaya çıktığı anda vardır. Ondan önce ve ondan sonra var değildir. Eğer böyle olmasaydı, çocuk bilkuvve değil, bilfiil katip olurdu. (266)

Bilkuvve,bilfiil gibi değildir. Kuvve ve istidadın anlamı, bir şeyin diğer bir şeye,birinci şey için ikinci hâsıl olmaksızın kabiliyetli olmasından (diğer bir şeye istidadının olmasından) ibarettir. "Nutfe'nin insan şekline kabiliyetli olması" gibi. Zira O,rahime yerleştiğinde nutfe olan özelliğinden çıkarak insan suretini giyer. Fakat o, nutfe olarak devam ettiği müddetçe, ona insaniyet hâsıl olmaz,zorunlu olarak o da insan olmaz. Öyleyse nutfe mevcut olduğu müddetçe bilkuvve insandır, fakat bilfiil insan değildir. (267)

---

(265) Bk: Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:38.
(266) Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:41.
(267) Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:42.

Gelenbevî kuvve ile imkân arasındaki nisbetin eksik girişimlik olduğunu kabul ederken Razi ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Zira kuvve olan şey, bilfiil hasıl olduğunda zat ve bazan da sıfat değişir. Meselâ "Su bilkuvve havadır", "Ümmî bilkuvve katiptir." gibi.(268)

Gelenbevî'ye göre imkân, "Lafz-ı müşterek sebebiyle müteferrik anlamlar üzerine itlak olunan şeydir."(269) O, bir şeyin kendi kendine varlığı ile yokluğunu iktıza etmesidir. Başka bir ifade ile bir şeyin kendi zatında varlığının ve yokluğunun müsavi olmasıdır.

Gelenbevî, imkâna, imkân-ı amm ve imkânı hass diye ikiye ayırıyor. İmkânı amm, muhalif taraftan zaruretin selbi, imkân-ı hass ise hem var olma hem de yok olma yönünden zarureti selbidir.(270)

Gelenbevî, Risaletü'l-İmkân'da, imkânın şu kısımlarından bahsediyor:

1) İmkân bi mânâ ol-kuvve (buna bazan imkân-ı istidadî de denir): "Kuvve" nin mânâsı üzerine "İmkân" itlak olunduğu gibi "imkân" ın mânâsı üzerine de "kuvve" itlak olunur.

2) İmkân-ı Zatî: Vücub-u zatî'nin muhalif yönden selbinden ibarettir. (Dört'ün çift olmasının selbinin imkânı) gibi.

3) İmkân-ı mantıkî : Modalite bahsinde geçerli olan imkân budur. O da, zaruret-i zatiyyeden muhalif tarafın boş olması suretiyle olumlu veya olumsuz olan nisbetin vücut bulmasıdır. "Hiç bir ay (imkân-ı amm ile) tutulmuş değildir."

---

(268) Bk: Gelenbevî, Risaletü'l-İmkân, S:46. K.Razi, Levamiü'l-esrar fi şerh Metali'u'l-envar, S:150,

(269) Gelenbevî, Rusaletü'l-imkân, S:48.

(270) Gelenbevî, Burhan, S:24.

(Yâni bu tutulma onun mevcut olduğu bütün zamanlarda onun için zorunlu değildir) gibi.

Gelenbevî bu hususta şuna da işaret ediyor: "Şu bilinmelidir ki, bu imkân imkân-ı canibi'l-muvafıktır ve o, zaruret-i canibi'l muhalife munakızdır."(271)

4) İmkân-ı vukuî: Buna Seyyid Şerif Tarifatında "imkân-ı istidadî" adını da veriyor.(272) Bazan da bu imkân "bi hasebi nefs el-emr" diye de adlandırılır. O,zaruret bi şart el-mahmul olmaksızın muklât zaruretten muhalif tarafın boş olması suretiyle olumlu veya olumsuz olan nisbetin vücut bulmasıdır.

Gelenbevî imkân-ı zatî, mantıkî ve vukuî'den imkân-ı amm'ın şu iki kısma ayrıldığını söylüyor: "Biliyoruz ki, imkân-ı amm muhalif taraftan (yani iki tarafın birinden) zaruretin selbidir:

a) Zaruret eğer yokluk yönünden selb edilirse, "İmkân-ı amm mukayyed bi Canib el-vucut" olur. "Muhal olmayan her şey mümkin el-vücuttur" önermesi gibi.

b) Zaruret eğer varlık yönünden selb edilirse "İmkân-ı amm mukayyed bi canib el-ademe " olur. "Vacip olmayan her şey mümkin el-ademdir."(273) önermesi gibi".

5) İmkân-ı hass: İmkân-ı zatî, mantıkî ve vukuî'den tümü imkân-ı amm oldukları gibi, imkân-ı hass da olurlar. İmkân-ı hass olumlu ya da olumsuz taraftan (yani muvafık ve muhalif taraftan" zaruretin selbidir. Öyleyse zatî olan imkân-ı hass, nisbetin iki tarafından vücubu zatînin selbidir.

---

(271) Bk: Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:48 vd.
(272) Bk: Seyyid Şerif, Tarifat,S:24.
(273) Bk: Gelenbevî,Risaletü'l-imkân,S:63.

Meselâ, (Bu anlamda) "Hiç bir insan hayvan değildir" önermesi gibi.

Mantıkî olan imkân-ı hass ise, nisbetin iki tarafından zaruret-i zatiyyenin selbidir. Meselâ (bu anlamda) "Her ay tutulandır, Her ay tutulan değildir" önermelerinde olduğu gibi.

Vukuî olan imkân-ı hass'a gelince, o da, nisbetin iki tarafından zaruret-i zatiyye, zaruret-i vaktiyye ve zaruret-i vasfiyyenin selbidir. Meselâ (Bu anlamda, İnsan katipdir, İnsan katip değildir) önermelerinde olduğu gibi.

6) İmkân-ı Hiniyye: Vasf-ı mevzuun bazı vakitlerinde muhalif yönden zaruretin selbidir. Bu keyfiyetle önerme, mezmûn-ı armenin nakizi olan Hiniyye-i mümkinedir.

7) İmkân-ı Vaktiyye: Mevzuun vakitlerinden muayyen bir vakitte muhalif yönden zaruretin selbidir. Bu keyfiyetle önerme, vaktiyye-i mutlâkanın nakizi olan mümkine-i vaktiyyedir.

8) İmkân-ı Devamî: Vakitlerden herhangi bir vakitte muhalif yönden zaruretin selbidir. Bu keyfiyetli önerme, müntegire-i mutlâkanın nakizi olan mümkine-i daimedir.

9) İmkân-ı İstikbalî: Bu sadece imkân-ı hass olur. Yani nisbetin iki tarafından zaruretin selbiyle olur. Bu, imkânın diğer anlamlarının tümünden daha özeldir.

Golenbevî'ye göre, geçmişte veya şimdiki halde vukubulan bir şey için bizim "Vukuû mümkin olur veya vaki olmamasa mümkin olur" demeye hakkımız yoktur. Zira, bir şey vukubulduktan sonra vukubulmaması ihtimali ortadan kalkar. Yine aynı şekilde geçmişte ve şimdiki zamanda vukubulmayan da böyledir. Zira, geçmişte ve şimdiki zamanda vukubulmayan yine o iki zamanda vuku bulmasa

iki zıttın birarayа gelmesi demek olduğundan mümkin değildir. Ancak, gelecеğe ait iş bunun aksinedir. Zira, vukubulmasa veyа vukubulmaması gerçekleşmeyen şey, gelecekte gerçekleşebilir.(274)

10) İmkân-ı Akli: Bu akla ait bir ihtimaldir. İster uyğun olmayan bir vehim olsun. İmkân-ı akli ile yukarıda sıralanan imkânların tümü arasında aksik girişimlik vardır. Zira, bizzat muhal olan şey, bazan akla göre mümkin olabilir, bazan da akla göre muhal olan şey bizzat mümkin olabilir.(275)

İşte yukarıda tafsilatıyla izahına çalıştığımız bu dört modu (cihеti) esas alan Celenbevi'nin modal önermeler (Mütvecceh kazıyeler) hakkındaki görüşü şudur: Ona göre modal önermelerin sayısı sınırlı değildir. Halbuki İslâm mantıkçılarından birçoğu bunları "On üç" ile sınırlamışlardır.(276) Taftazani ise "On beş" modal önermeden bahseder.(277) Celenbevi ise, Taftazani'nin söz konusu ettiği bu On beş önermeden başka, kendilerine daha çok Tenakuz ve Aks bahislerinde ihtiyaç duyulan diğer bir takım modal önermelerden de bahsediyor.

Mod sayısına göre modal önermeler BASİT ve MÜREKKEP olarak ikiye ayrılır. Bunlardan basit olanların meşhurları şöyle kadardır:

1) Zaruriyye-i Mutlaka: Zat-ı mevzu mevcut oldukça, yüklemin konuya nisbetinin zorunluluğu ile hükmolunan önermedir. Zat-ı mevzu, hariciyye olan önermede gerçekten, hakikiyye olanda hariçte takdir edilerek, zihniyye önermede ise zihinde mevcut olduğu müddetçe yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile

---

(274) Bk: Celenbevi, Risaletü'l-imkân, S:70-71.

(275) Bütün imkân çeşitleri için Bk. Celenbevi, Risaletü'l-imkân S:48-70.

(276) Bk: Kazvini, Şemsiyye, S:20, Rumi, Şerh Metn eş-Şemsiyye (Tasdikat), S:82 vd.

(277) Bk: Taftazani, Tehzib, S:4-5.

hükmolunursa işte bu önerme Zaruriyye-i mutlâkadır. "Her insan mevcut olduğu müddetçe zorunlu olarak hayvandır,Her insan mevcut olduğu müddetçe zorunlu olarak at değildir. Mariçte yok olduğu müddetçe mukal olan hiçbir şey zorunlu olarak hariçte gören değildir."(278)

2) Meşruta-i Âmme: Vasf-ı mevzu varolduğu müddetçe yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan kaziyedir. Bu da ya "Zaruret bi şart el-vasf" ile olur. Mesela "Her katip yazıcı olduğu müddetçe zorunlu olaruk parmaklara hareket edendir." "Her katip yazıcı olduğu müddetçe zorunlu olarak parmaklara sakin değildir." önermeleri gibi. Ya da "Zaruret madamet'l-vasf" ile olur. "Her katip katip olduğu müddetçe zorunlu olarak hayvandır." önermesi gibi.

Gelenbevî'ye göre bu iki anlam arasında eksik girişimlik vardır. Zira, bazan her ikisi birden doğru olurlar. "Her insan hayvandır" "Her tutulma ay karanlıktır" önermelerinde olduğu gibi. Böylece Gelenbevî, bu ikisi arasında umum ve husus mutlak (tam girişimlik) olduğunu iddia edenleri reddediyor.(279)

3) Vaktiyye-i Mutlâka: Konunun vakitleri arasında hüküm verenin tâyin ettiği belirlenmiş bir vakitte yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hüküm olunan önermedir. "Tâyin edilen vakit"den murat, mevzuun var olduğu veya yokolduğu vakitlerden birini,önermede hükmeden kimsenin tâyinettiği vakittir"Her ay zorunlu olarak dünyanın güneş ile ay arasına

---

(278) Gelenbevî,Burhan,S:21.

(279) Bkz: Gelenbevî,Burhan,S:21,Gelenbevî,Burhan,Abdülhakîm Şerhi Fenni Mantık,cilt:2,S:77.

girdiği vakitte tutulmuştur" "Her ay zorunlu olarak dünyanın güneş ile ay arasına girdiği vakitte aydınlatıcı değildir" (280) gibi.

4) Hegrute-i Mutlâkat: Her ne kadar kendi zatında bâzı konusu vakit tâyin edilmiş olsa da,konunun vakitleri arasında hiçbir edenin tâyin etmediği herhangi bir vakitte yüklemin konuya nisbetinin zorunluluğu ile hükmolunan önermedir. "Her ay zorunlu olarak günün birinde tutulur,Her ay zorunlu olarak günün birinde aydınlatıcı değildir" gibi. Vaktiyye-i mutlâka ile mûntegire-i mutlâkanın ikisine birden "VAKTİYYETEYN" adı (281) verilir.

5) Dâime-i Mutlâkat: Zat-ı mevzu mevcut olduğu müddetçe nisbetin devamı ile hükmolunan önermedir. "Her insan mevcut olduğu müddetçe hayvandır, Her insan mevcut olduğu müddetçe (282) at değildir" gibi.

6) Örfiye-i amme: Vasfı mevzu devamlıolduğu müddetçe yüklemin konuya yüklenmesinin devamı ile hükmolunan önermedir. "Her katip yazıcı olduğu müddetçe parmaklara hareket edendir, Her katip yazıcı olduğu müddetçe parmakları sakin değildir" (283) gibi.

7) Mutlâka-i âmme: Yüklemli olan önermede yüklemin konuya yüklenmesinin olumlu ya da olumsuzunda nisbetin fiiliyyeti ile yani bu nisbetin ezelî ve ebedî olarak veya bir defa da olsa, herhangi bir zamanda kuvveden fiile çıkmasıyla hükmolunan

---

(280) Gölenbevî,Burhan,S:21.
(281) Gölenbevî,Burhan,S:21.
(282) Gölenbevî,Burhan,S:21.
(283) Gölenbevî,Burhan,S:21.

Önermedir. "Her hayvan bilfiil teneffüs edendir."(284)

Tanımdaki "ezelî ve ebedî olarak" kaydıyla zamanı olmayan hükümlerin mevzuu içerisine çıkarılmıştır. "Allah Teâlâ bilfiil âlimdir, Allah Teâlâ bilfiil diridir" gibi. Zira, burada ezelî ve ebedî olarak Cenab-ı Allah'ın Âlim ve Hayy sıfatlarının sürekliliğiyle hükmolunmuştur. "Zamanlardan birinde bir defa da olsa....." kaydıyla da belli bir zamanda ortaya çıkan hükümlerin mevzuu işaret vardır. Meselâ,"Zeyd bilfiil oturandır,Zeyd bilfiil ayakta olandır"(285) gibi.

3) Mümkine-i Âmme: Yüklemli önermede konunun yüklemle yüklenmesinin olumlu veya olumsuzunda nisbetin imkânı ile yani yüklemin konuya yüklenmesinin muhalif yönden zorunluluğunun imkânsız kılınmasıyla hükmolunan önermedir"(İmkân-ı âmm ile) Her insan katiptir"(286) gibi.

Gelenbevî'ye göre bu ve benzeri önermelerde olan imkân kaydı,nisbet için kayıt itibar edilirse, önerme "mümkine" olur. Eğer yüklem için kayıt itibar edilirse, önerme "Mutlâka" olup,zaruriyye-i Mutlâka zamanında gerçekleşmesi mümkün olur. Zira,her ne kadar insan için bilfiil kitabet zorunlu değil ise de insanın kitabetinin mümkün olması bütün zamanlarda zorunludur.(287)

Gelenbevî,basit modal önermelerin mevzuları arasından tümelden daha genel olanının "İmkân-ı âmm",daha özel olanının ise "zaruret" olduğunu söylüyor. O'na göre, "zaruret-i vasfiyye"

---

(284) Gelenbevî,Burhan,S:21.
(285) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:80.
(286) Gelenbevî,Burhan,S:21.
(287) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:80.

"Devam el-vasıf"'tan mutlak olarak daha özeldir,devam-ı zatiden tek yönlü daha geneldir. "Her insan hayvandır." önermesinde ikisi birden gerçekleştiği halde, "Her felek hareket edendir" önermesinde yalnız daime doğru,mıntegire-i amme yanlıştır. "Her katip parmaklara hareket edendir." önermesinde ise mıntegire doğru,daime yanlıştır.(288)

Mürekkep modal önermelerin meşhurlara da yedi kadardır:

1) Meşrute-i Hasse: Vasf-ı mevzu mevcut olduğu müddetçe yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hüküm olunan ve meşrute-i amme adını alan önerme eğer "Özün devamsızlığa" (lâ devam-ı zatî) kayda ile kayıtlanırsa, meşrute-i hasse adını alır. Bu önermenin mod yönünden mürekkep oluşu,zorunluluk ve devamsızlığa aynı anda birarada bulundurmasındandır. "Her katip zarurî olarak yazdığı müddetçe parmaklara hareket edendir, ancak bu zat açısından devamlı değildir." önermesi gibi.(289)

2) Örfiyye-i Hasse: Vasf-ı mevzu devamlı oldukça yüklemin konuya nisbetinin devamı ile hükmolunan ve örfiyye-i amme adını alan basit modal önerme eğer, "Özün devamsızlığa (la devam-ı zatî)" ile kayıtlanırsa örfiyye-i hasse adını alır. "Her katip yazıcı olduğu müddetçe daima parmaklara hareket edendir,ancak bu öz açısından devamlı değildir" önermesi gibi.(290) Bunun olumsuzu için Burhan Şarihi Hasan Hüsnü Musulî,şu misâli veriyor: "Hiç bir katip yazdığı vakitlerin birinde aslâ parmaklara sakin olan değildir,ancak bu devamlı değildir".(291)

---

(288) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:21-22.
(289) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(290) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(291) Bk: Hasan Hüsnü Musulî,Tenvir el-Burhan (Burhan Şerhi), S:151.

3) Vaktiyye-i lâ dâime: vaktiyye-i mutlâka olan basit modal önerme,"Özün devamsızlığı" ile kayıtlanırsa, vaktiyye-i lâ dâime olur. "Her ay dünyanın güneşle ay arasına girdiği vaktitte zorunlu olarak tutulandır, ancak bu devamlı değildir" (292) gibi.

4) Müntefire-i lâ dâime: Basit modal önermelerden olan müntefire-i mutlâka (Özün devamsızlığı)kaydıyla kayıtlanırsa bu önerme, müntefire-i lâ dâime adını alır. "Herhangi bir vakitte ay tutulandır,ancak bu devamlı değildir" önermesi (293) gibi.

5) Vücudiyye-i lâ dâime: Nisbetin fiiliyata ile hüküm olunan ve mutlâ-i amme adını alan basit modal önerme, "devamsızlık (lâ devam)" kaydıyla kayıtlanırsa vücudiyye-i lâ dâime adını alır. "Her ay bilfiil tutulandır,ancak bu devamlı değildir" (294) önermesi gibi.

6) Vücudiyye-i lâ zaruriyye: Mutlâka-i amme adını alan basit modal önerme "Özün zorunlu olmaması (lâ zaruret-i zatiyye)" ile kayıtlanırsa , vücudiyye-i lâ zaruriyye adını alır.Mutlâka-i amme'nin "zorunsuzluk (lâ zaruret)" kaydıyla kayıtlanması olumluluk ve olumsuzlukta nisbete uygun olan yönden olmalıdır. "Her insan bilfiil tenefffüs edendir,ancak bu zorunlu değildir" (295) önermesi gibi.

7) Mümkine-i Hasse: Basit modal önermelerden olan mümkine-i amme "Özün zorunlu olmaması" ile kayıtlanırsa,mümkine-i hasse

---

(292) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(293) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(294) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(295) Gelenbevî,Burhan,22.

anını alır. Bu kayıt, "Vücudiyye-i lâ zaruriyyede olduğu gibi" nisbete uygun yönde olmalıdır. "İmkân-ı amm ile her insan hareket edendir, ancak bu özün zorunluluğu ile değildir gibi.

Çok defa kısaltmak için mümkine-i hasse'de başka bir kayıtla yetinilir. Bundan aynen birinci anlam kastedilir. Meselâ: "Her insan imkân-ı amm ile hareket edendir, ancak bu özün zorunluluğu ile değildir" yerine, "Her insan imkân-ı hass ile hareket edendir." denir ve bunun anlamı diğeriyle aynıdır. Zira, imkân-ı hass özün zaruretini olumlu ve olumsuz yönden beraberce sellheder. (296)

İşte bütün mürekkep modal önermelerden her biri iki basit modal hükümden meydana gelmiştir. Bu iki basit hüküm, gerçek konu,yüklem ve kemiyet (külli-tikel) açısından birbirlerine muvafık oldukları halde, keyfiyet (olumlu-olumsuz) yönden biri diğerine muhaliftir,çünkü "lâ devam" modu "Mutlâka-i âmme"ye ve "Lâ zaruret" modu "mümkine-i âmme"ye işaretttir. Bu ikisi kendileriyle kayıtlanan basit modal önermeleree konu,yüklem ve kemiyetten muvafık,keyfiyette ise onlara muhaliftir. (297)

Sayılan bu modal önermeler dışında meşhur olmadıkları için birçokları tarafından terkedilmesine rağmen Gelenbevî'nin eserlerinde yer verdiği ve fakat misâl vermediği diğer modal önermeler ise şunlardır:

1) Basit olanlar:

---

(296) Gelenbevî,Burhan,S:22.
(297) Gelenbevî,Burhan,S:22.

a) Mutlâka-i vaktiyye: Eğer yüklemli olan önermede konunun yüklemesinin belli bir zamanda bilfiil gerçekleşmesiyle hükmolunursa buna mutlâka-i vaktiyye adı verilir.(298) Gelenbevî şarihlerinden Abdunnafi ile Hasan Hüsnü Musulî bunun için şu misali veriyorlar: "Her ay dünyanın güneş ile ay arasına girdiği vakitte bilfiil tutulandır, her ay dünyanın güneş ile ay arasına girdiği vakitte bilfiil aydınlatıcı değildir".(299)

b) Mutlâka-i münteşire: Yüklemli önermede yüklemin konuya yüklenmesinin tâyin edilmemiş herhangi bir zamanda bilfiil gerçekleşmesiyle hükmolunursa, buna mutlâka-i münteşire adı verilir.(300) Musulî ve Abdunnafi'nin misalleri şöyle: Her ay ayın nevsut olduğu vakitlerin birinde bilfiil tutulandır, Her ay, nevsut olduğu vakitlerin birinde bilfiil aydınlatıcı değildir.(301)

c) Hîniyye-i mutlâka: Yüklemli olan önermede hükmün, vasf-ı nevsunun zamanlarının bazısında nisbetin bilfiil gerçekleşmesi üzerine verilirse, hîniyye-i mutlâka adını alır.(302) Musulî, buna şu misali veriyor: Her insan insan olarak var olduğu vakitlerin bazısında bilfiil uyuyandır. Her insan insan olarak varolduğu vakitlerin bazısında bilfiil uyuyan değildir.(303) Abdunnafi'nin konuyla ilgili misâli ise şöyledir: Her katilcemp hastalığına tutulan, bu hastalığın varolduğu vakitlerin bazısında bilfiil öksürendir.(304)

---

(298) Gelenbevî, Burhan, S:22.
(299) Bk:Gelenbevî, Burhan, Abdunnafi Şerhi, Fenni Mantık cilt:2, S:95, Hasan Hüsnü Musulî, Burhan Şerhi Tenvir alyBurhan, S:15
(300) Gelenbevî, Burhan, S:22.
(301) Gelenbevî, Burhan, Abdunnafi Şerhi ayn.eser, S:95, Hasan Hüsnü Musulî ayn.eser, S:157.
(302) Gelenbevî, Burhan, S:22.
(303) Gelenbevî, Burhan, Hasan Hüsnü Musulî Şerhi, ayn.eser, S:157.
(304) Gelenbevî Burhan, Abdunnafi Şerhi, ayn.eser, cilt:2, S:95.

d) Hiniyye-i Mümkine: Yüklemli olan önermede zaruret-i vasfiyyenin zat yönden selbi ile hükmolunursa, hiniyye-i mümkine olur.(305) Zorunluluğun zat yönden selbi demek, önerme olumlu ise, olumsuz, olumsuz ise, olumlu yönlerinden zorunluluğun olumsuz kılınması demektir. Ada geçen her iki garib bu konuda aynı misalleri zikrediyorlar: "Her zatûncemipli imkân-ı amm ile bu hastalığının olduğu zamanlarının bazısında öksürür. Her zatûncemipli imkân-ı amm ile bu hastalığın olduğu zamanların bazısında öksüren değildir".(306)

e) Mümkine-i Vaktiyye: Yüklemli önermede konunun var olduğu zamanlardan tâyin edilmiş bir zamanda zat yönden zorunluluğun selbi ile hükmolunur ise, mümkine-i vaktiyye adını alır.(307) Abdunnafi ve Musilî'nin bununla ilgili misalleri ise şudur: "Bilimkân her ay dünyanın güneşle ay arasına girdiği vakitte tutulur."(308)

f) Mümkine-i Daime: Yüklemli önermede konunun var olduğu zamanlardan tâyin edilmemiş herhangi bir zamanda zat yönden zaruretin selbi ile hükmolunur ise, Mümkine-i Daime olur.(309) Abdunnafi'nin misâli şöyledir: "Her ay (İmkân-ı amm ile) mevcut olduğu vakitlerinin herhangi birinde tutulur," Hasan Hüsnü Musulî'nin misâli ise şöyle: "Her hayvan mevcut olduğu vakitlerin birinde (imkân-ı amm ile) konuşandır."(310)

---

(305) Gelenbevî, Burhan, S:22,
(306) Gelenbevî, Burhan, Musulî Şerhi, ayn.eser, S:157, Abdunnafi Şerhi, ayn.eser, Cilt:2, S:95.
(307) Gelenbevî, Burhan, S:22.
(308) Gelenbevî, Burhan, Abdunnafi Şerhi, ayn.eser, cilt:2, S:95, Hasan Hüsnü Musulî Şerhi, ayn.eser, S:157.
(309) Gelenbevî, Burhan, S:22.
(310) Bk: Gelenbevî, Burhan, Abdunnafi Şerhi, ayn.eser:cilt:2, S:95, Hasan Hüsnü Musulî Şerhi, ayn.eser, S:157.

2) Mürekkep Olanlar:

Hiniyye-i lâ dâime: Hiniyye-i Mutlâka olan bir basit modal önerme "Özün devamsızlığı (lâ devam-ı zatî)" kaydıyle kayıtlanırsa, hiniyye-i lâ dâime adını alır.(311) Hasan Hilmî'nin Burhan Şerhi,Tenvir el-Burhan'da bunun olumlu ve olumsuzu için verdiği misâller şunlardır: "Her zatîlicemplî zatîlicembinin olduğu vakitlerin bazısında öksürür, ancak bu devamlı değildir,Hiç bir zatîlicemplî bu hastalığının olduğu vakitlerin bazısında öksüren değildir. Ancak bu devamlı değildir."(312)

Gelenbevî'ye göre başka bir takım modal önermeler mümkündür. Bunun için bir sınır da yoktur. Zira,modu zorunluluk olmayan basit modal önermeleri "Lâ zaruret",modu devam olmayan zaruriyye-i mutlâka ile dâime-i mutlâka dışında diğer basit modal önermeleri de"lâ devam" kaydıyla kayıtlamak mümkündür. Ancak, bunlara mantıkçılar itibar etmemişlerdir.(313)

---

(311) Gelenbevî,Burhan,S:32.
(312) Bk:Gelenbevî,Burhan,Hasan Hilmî Husulî Şerhi, ayn.eser, S:157.
(313) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:23.

4) ŞARTLI ÖNERMELERİN TASNİFİ:

Önermede bir mânânın diğer bir mânâ ile ittisal veya infisalinin (birleşme ve ayrılma) vukuu veya vukubulmamasi ile hükmolunursa bu tür önermelere şartlı önerme (ŞARTİYYE) adı verilir.

Şartlı olan önermelerde mahkûm aleyh'e MUKADDEM, mahkûm bih yerine TALİ kullanılır.

Şartlı önermelerde Mukaddem ve tâli olan önermelerden birinin ifade ettiği anlam ile diğerinin ifade ettiği anlamın birleşmesinin vukuu veya vukubulmamasıyla hükmolunursa buna MUTTASILA adı verilir. (Bitişik şartlı önerme). "Her ne zaman güneş doğarsa, gündüz mevcut olur, Her ne zaman güneş doğarsa, gece olur değildir" önermeleri gibi.

Şartlı önermede mukaddem ve tâliden birinin ifade ettiği anlamın diğerinin ifade ettiği anlam ile ayrılmasının vukuu veya vukubulmaması ile hükmolunursa, buna da MUNFASILA (ayrık şartlı) adı verilir. "Bu sayı ya toktir, ya çifttir ve ya güneş doğar, veya gündüz mevcut olur değildir" önermeleri (314) gibi.

Gelenbevî, muttasıla önermeleri LÂZIMİYYE ve İTTİFAKİYYE, munfasıla olan önermeleri de İNADİYYE ve İTTİFAKİYYE (315) isimlerine ayırıyor.

Eğer ayrık şartlı bir önermede, tâlinin mukaddeme ittisalini gerektiren bilinen bir alâkadan dolayı ittisalin gerçeği ile veya bu ittisalin selbinin gerçeği ile hükmolunursa bu önermeye

---

(314) Gelenbevî, Burhan, S:14.
(315) Bk: Gelenbevî, Burhan, S:24.

Lüzumiyye adı verilir. Burada bilinen bir alâkadan kastedilen, ya mukaddem tâlinin illeti, ya da tâli mukaddemin illeti veyahutda mukaddem de, tâli de aynı bir illetin eseri olmasıdır. "Her ne zaman güneş doğarsa, gündüzün mevcut olması gerekir, Her ne zaman güneş doğarsa gecenin mevcut olması gerekmez" önermeleri gibi.

Gelenbevî'nin izahına göre, birbirlerinin karşılıklı illeti olan * المتضايفين * (göreli iki varlık)in burada ayrıca zikredilmemesi bu iki şeyin aynı bir illetin sebebi olmasındandır. Meselâ, Eğer Zeyd Amr'ın babası ise, Amr'da Zeyd'in oğludur." önermesindeki babalık ve oğulluk birbirlerine izafetendir,ancak burada her ikisi de aynı bir illetin eseridir. Zira babalık ve oğulluğun illeti insanın diğer bir insanın Mâtfesinden ortaya çıkmasıdır. (316) Nitekim, Gelenbevî, İsaguci şerhinde bunu ayrıca zikretmektedir. (317)

Eğer bitişik şartlı önermede mukaddem ile tâli'nin bitişmesinde bilinen bir alâka yoksa,bu bitişme veya onun olmaması kalmaması/tesadüfen gerçekleşmesi ile hükmolunursa buna ittifakkiyye adı verilir. "Her ne zaman insan konuşan olursa, at kişneyendir" önermesi gibi. İsaguci şerhinde ise, şu misali vermiştir: "Her ne zaman insan konuşursa eşek de anırandır,Her ne zaman insan konuşursa, eşek anıran değildir" (318)

---

(316) Bkı Gelenbevî,Haşiye-i Tunhan,s:82.

(317) Bkı Gelenbevî,Şerhi İsaguci,s:38, (1283 Bsk.),s:28,1275 Bsk.

(318) Bkı Gelenbevî,Şerhi İsaguci,s:38, 1283 Bsk,s:28,1275 Bsk.

Bu anlamda ittifakkiyye olan bitişik şartlı önerme, kendinde talinin mukaddeme bilfiil gerçekleşmiş sadık-a ittifaka veya Selb-i ittifakayla hükmolunan önermedir ki, buna İTTİFAKİYYE-İ HASSE adı verilir.

Bazan da ittifakkiyye olan bitişik şartlı önerme bundan daha geniş bir anlamda kullanılır. Bu da kendinde talinin sadık, mukaddemin farz ve takdiren sadıkına ittifakiyle veya bu ittifakın selbiyle hükmolunan önermedir ki, buna da İTTİFAKİYYE-İ AMME denir. "Her ne zaman at katip olursa, insan konuşandır." önermesi gibi.

Ayrık şartlı önermede tali'nin nakisinin mukaddemden ayrılmasını gerektiren bilinen bir alâkadan dolayı ayrılmanın gerçeği ile veya bu gerçeğin olumsuz kılınmasıyla hükmolunursa, bu önermeye İnadiyye adı verilir. "Şüphesiz bu sayı ya tektir, ya çifttir. Şüphesiz bu sayı ya çift veya eşit olarak bölünen değildir" önermeleri gibi. Gelenbevi İnşaat şerhinde şu misali de ilâve ediyor: "Bu insan katip veya Türkiye'li değildir" (319).

Eğer ayrık şartlı olan bir önermede mukaddem ile talinin ayrılması arasında bilinen bir alâka yok da önermede bu ayrılmaya veya bu ayrılmanın olumsuz kılınmasının tesadüfen hükmolunuyor ise, bu tür önermelere İttifakiyye adı verilir. "Ya insan mevcut olur, veya derhal mevcut olur" önermesi gibi.

---

(319) Bk:Gelenbevi,Şerhi İnşaat,s:38,1283 Bak.s:28,1275 Bak.

İster inadiyye,ister ittifakiyye olsun,Gelenbevî,ayrık şartlı önermeleri mukaddem ile tâlî arasında doğru ve yanlış değer çiftine göre Hakikiyye,Mania'tü'l-Cem' ve Mania'tü'l-hulû olarak üçe ayırıyor. O'na göre mesela, Bu sayı ya tektir ya çifttir, ayrık şartlı önermesi Hakikiyye,"Bu şey ya taştır, ya ağaçtır" ayrık şartlı önermesi Mania'tü'l-Cem, Bu şey ya taş olmayan, ya da ağaç olmayandır,ayrık şartlı önermesi de mania'tü'l-hulûdur.(320) Gelenbevî, mania'tü'l-hulû için şu misâlleri de zikrediyor:"Zeyd ya denizdedir, ya da boğulmamıştır,Zeyd ya denizde olmayan değildir, ya da boğulmuştur".(321)

İster hakikiyye ister mania'tü'l-cem, isterse mania'tü'l-hulû olsun, Gelenbevî'ye göre bunların her üçü yüklemli önermelerden olan Müreddede'tü'l-mahmul'de ve hatta kayıtsız olarak mutlak tertibte cereyan eder. Çünkü tereddüte düşmek önermeler arasında olduğu gibi, başka bir şeye yüklem olan müfredler arasında da olur. Nitekim, yüklemde tereddüte düşülen yüklemli önerme böyledir. İşte bu önermede olan tereddüdün tümü genellikle bu üç kısmın birinden vareste olmak. Yani ya hakikiyye ya mania'tü'l-cem, ya da mania'tü'l-hulû olur.(322)

Gelenbevî'nin bu konuda önemle üzerinde durduğu bir husus da şudur: "Şu bilinmelidir ki, kendisinde infisâl edatları zikrolunan her önermenin ayrık şartlı önerme olması gerekmez.

---

(320) Bk:Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:38. 1283 Bak.S:28,1275 Bak. Gelenbevî,Burhan,S:24-25.

(321) Bk:Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:40,1283 Bak.S:29,1275 Bak.

(322) Gelenbevî,Burhan,S:25.

Meselâ biz, "Bir şey ya tektir, ya çoktur" dediğimizde eğer,Bu şey tektir ve bu çoktur önermeleri arasında birbirlerini nefyetmelerini kastederek hüküm verirsek önerme ayrık şartlı olur. Ama biz bu hususta yüklemli önermede "Tek" ve "çok" kavramlarının arasında birbirlerini nefyetmelerini kastedersek, önerme ayrık şartlı önermeye benziyen yüklemli önerme olur, -ki yüklemi müreddeb tek bir konudan mürekkep ayrık şartlıya benziyen yüklemli bir önermedir- Nitekim,Allâme Seyyid de bunuş tafsilatıyla izah etmiştir" (323)

Gelenbevî,ayrık şartlı önermelerin tümünün ekseriya iki cüzden meydana geldiği gibi, bazan üç veya daha çok cüzden de meydana geldiklerini söylüyor. "Sayı ya zait, ya nakıs, ya da müsavidir" önermesi gibi. (324) Böylece Gelenbevî, "Ayrık şartlı önerme iki cüzden fazlasından meydana gelmez. Eğer böyle olursa, önermenin doğru-yanlış değer çiftine göre gerçekleşmesinin şartı ortadan kalkar" görüşünü reddetmektedir. Zira bu önermede iki cüz arasında gerçek ayrılığın vücudu gerekmez. Bilhassa yukarıdaki misâlde olduğu gibi üç cüzünün tümünde veya daha artık cüzlerinin tümü arasında gerçek ayrılığın bulunması yeterlidir. Zira, çift olan sayılar olsa bile tek olan sayılar o üç kısmın tümünden hâli olamaz. (325) Nitekim, Fenarî "İki veya daha çok cüzden terekküb eder sözünden murat önermenin görünüşteki dilsemi itibariyledir,Hakikat yönüyle değildir,yoksa Sayı ya zait,ya nakıs ya da müsavidir,misâlinde gerçek ayrılık iki şey arasındadır.

---

(323) Bk:Gelenbevî,Şerhu İsaguci S:42,1203 Bak.S:31,1275,Bak.
(324) Gelenbevî,Burhan,S:25.
(325) Gelenbevî,Haşiyesi Burhan,S:83.

O da,Sayı ya zaittir,ya zait değildir,hükmüdür. Bu takdir üzerine zait olmaz ise, Ya nakıs ya da müsavidir,hükmü çıkar" demektedir.(326)

Gelenbevî misaldeki sayıdan kastedilen şeyin "Tek bir sayının diğer sayılara nisbetle ya onun üzerine zaît,ya ondan eksik veya da ona müsavi olmazı" demek olmadığını,burada matematikçilerin istilâhından gaflet olmarak böyle zannedildiğini beyan ederek,bu önermede hükmün şunu dayanmakta olduğunu söylemektedir: Bir sayı dekem'e kadar olan ve kendisinin tam olarak bölündüğü 1/2,1/3,1/4,1/5,1/6,1/7,1/8,1/9 gibi kesirlerinin toplamına nisbetledir. Bu anlamda meselâ (4) nakıs,(6) müsavi, (12) de zaittir. Zira 4'ün yarısı 2, 1/4 ü (1) dir. (İşte 2'nin toplamı 3'tür). 3 ise 4'den azdır. 6'nın 1/2 si (3),1/3 ü (2) ve 1/6 sı (1) dir. (3,2,1'in toplamı 6'dır.) Bu da kendisidir. (12)'nin 1/2 si 6,1/3 ü 4, 1/4 ü 3, 1/6 sı 2'dir. (6,4,3,2 ise 15 olup) bu da 12'den büyüktür.(327) Öyleyse bu sayı da zaittir.

Ancak bitişik şartlı önerme bunun aksine ikiden çok cümleden oluşturulamaz.(328)

Şartlı önerme ister bitişik şartlı, ister ayrık şartlı olsun,hükmün mukaddem ile talinin birarayа gelmeleri mümkün olan bütün zaman ve bütün durumlar üzerine verilirse (her ne kadar haddizatında mümkün olmasa da) bu önerme tümel olur. Tümel olan şartlı önermeler olumlu veya olumsuz olurlar.Tümel olumlunun bitişik şartlılarda suru * مَهْمَا - مَتَى - كُلَّمَا * (Her

---

(326) Bk: Fenarî,Risale-i Esîriyye,S:40-41 vd.

(327) Bk:Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:83-84,Şemsi İsaguci,S:41, 128B Bak,S:30,127B Bak.

(328) Gelenbevî,Burhan,S:25.

ne zaman) sözü, ayrık şartlı da ise, " دائما " ve " البتة " (Daima ve elbette) sözleridir. Tikel olumsuzun şartlı önermelerdeki suru ise, " دائما ليس " ve " ليس البتة " (daima..... değildir) sözleridir. "Her ne zaman Zeyd insan ise o hayvandır" "Daima sayı yn tektir yn çifttir", "Daima güneş doğduğu zaman gece mevcut değildir" ve "Daima yn güneş doğmuş olur, yn gündüz mevcut olur değildir" önermelerinde olduğu gibi. (329)

Şartlı önermelerde hüküm, belirlenmemiş bazı zamanlar üzerine verilirse, bu önerme tikel olur. Bu tanım "bazı zaman" kaydıyla tümelden, "tâyin edilmemiş zaman" kaydıyla da şahsiyeden ayrılır. Şartlı önermelerin tikel olumlularında sur " قد يكون " (bazan olur), tikel olumsuzlarında ise " قد لا يكون " (bazan olmaz) sözleridir. "Bazan bir şey hayvan olduğu zaman insan olur", "Bazan bir şey yn bilyüyen olur, yn canlı olur", "Bazan güneş doğduğu zaman gece mevcut değildir" ve "Bazan yn güneş doğmuş olur, yn gündüz mevcut olur değildir" önermeleri gibi. (330) Eğer şartlı önermede hüküm belirlenmiş bazı zamanlar üzerine verilirse bu önerme ŞAHSİYE adını alır. Bu zamanın belirlenmesi içi zihinde veya hariçte olabilir. "Güneş, gelecek yıl koç burcunda bulunduğu zaman şöyle şöyle olur (Mesela savaş olur)" önermesi gibi. (331)

Bunların dışında eğer şartlı önermelerde hüküm hiç bir zaman kaydına bağlı olmaksızın ve iki tarafın durumu tâyin edilmeksizin verilirse, bu MÜHMİL olur. Başında " لو - إن " ve

---

(329) Gelenbevi, Burhan, S:25.
(330) Gelenbevi, Burhan, S:25.
(331) Gelenbevi, Burhan, S:25.

(xxx)
(eğer) ve "إذا" (vakitte,vaktaki) sözlerinden biri bulunan önermeler böyledir.Zira bu sözler burada ihmâl içindir. (332)

Gelenbevî bu sonuncu için misal vermemektedir.O'nun şârihlerinden Hasan Hilmî Musulî,"Güneş doğduğu zaman gündüz mevcut olur" önermesini, Abdülmunâfi ise "Eğer birşey insan olursa o hayvandır." önermesini mühmelenin misâli olarak zikrediyorlar. (333)

Şartlı önermeler de yüklemli önermelerde olduğu gibi Tümel Olumlu,Tümel Olumsuz,Tikel Olumlu ve Tikel Olumsuz olabilirler. Şu farklıki bu,şartlı önermelerde mahkûm aleyh'in zaman ve durumları itibariyle,yüklemli önermelerde ise mahkûm aleyh'in (Konunun) (334)
fertleri itibariyledir.

Gelenbevî,çeşitli şartlı önermelerin mukaddem ve tâlileri arasındaki nisbet yönünden hangi durumlarda doğru olacaklarını hususunda da şunları ileri sürüyor:

a) Bitişik şartlı olan tümel olumlu,tâlinin mukaddeme eşit veya onden daha genel olduğu yerlerde doğru olur,

b) Mâniatü'l-Cem' olan tümel olumlu mukaddem ile tâli arasında tambir zıtlık olan yerlerde doğru olur,

c) Mâniatü'l-Hulû olan tümel olumlu,mukaddem ile tâlinin nakizleri arasında tambir zıtlık olan yerlerde doğru olur.

d) Bitişik şartlı mâniatü'l-cem' ve mâniatü'l-hulûdan tikel olumsuz,tümel olumlunun doğru olmadığı yerlerde gerçekleşir.

e) Bitişik şartlı olan tümel olumsuz mukaddem ile tâli arasında tam bir zıtlık olan yerde doğru olur.

(xxx) Gelenbevî,ayrık şartlı önermelerden mühmelenin suru olan "إما - او" (ya....ya,yahut) sözlerini burada zikretmiyor, Halbuki,Kazvinî,bunları ayrıca saymaktadır.(Bk:Kazvinî, Şemsiyye,S:27)

(332) Gelenbevî,Burhan,S:25

(333) Bk:Gelenbevî,Burhan,Musulî şerhi,ayn eser,S:175,Abdunnafi şerhi,ayn eser,C:2,S:120

(334) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:25

f) Maniatü'l-Cem'den tikel olumsuz, mukaddem ile tâli arasında eşitlik olan yerlerde doğru olur.

g) Maniatü'l-Hulûdan tikel olumsuz,mukaddem ile tâlinin nakizleri arasında eşitlik olan yerlerde doğru olur.

h) Bitişik şartlı maniatü'l-cem' ve maniatü'l-hulûnun tikel olumluları ise tikel olumsuzun doğru olmadığı yerlerde tasdik olunur. (335)

i) Gerçekte asla bir araya gelmemelerine rağmen,bir araya gelmelerinin farz edilmesi mühal olmayan iki hükûm arasında mümkin olan bazı durumlarda LÜZUM-U CÜZ'î vardır."Bazı durum" dan kasdedilen,"Hükümlerden birinin varlığının vaz'ının diğeri ile beraber olmasıdır." "İnsanın varlığı ile nutkunun varlığı" gibi. İşte bu durumda önerme her nekadar ittifakiyyede doğru olsa bile lüzumiyye olan tikel olumsuzda doğru olmaz.

j) Diğer taraftan birinin diğerinden ayrılmaması farzedildiğinde muhal olmayan iki hükûm arasında da LÜZUM-U KÜLLÎ yoktur. Her nekadar bunlardan biri diğerinden devamlı olarak asla ayrılmasa bile," İnsanın konuşması ile eşeğin anırması" gibi.Zira bazı mümkin durumlarda bunlar birbirlerinden ayrılabilirler, yâni biri diğeri olmaksızın vaz' edilebilir.Öyleyse bu durumda da ittifakiyyede doğru olsa bile önermenin lüzumiyye olan tikel olumlu olması doğru olmaz.

Gelenbevî bu madde ile ilgili olarak,"İnadiyyeden tikel ve tikel önermeler hususunda söylenecek söz de bundan ibarettir." dedikten sonra şöyle devam ediyor:"Kâtibî(Ömer Kazvinî)'nin,

---

(335) Bkz:Gelenbevî,Burhan,S:25

"Her iki şey arasında,hattâ iki nakiz arasında lüzum-u cüz'î vardır." deyip, -Her ne zaman iki zıt tahakkuk ederse onlardan biri de tahakkuk eder, Her ne zaman iki zıt tahakkuk ederse diğeri de tahakkuk eder, Öyleyse nakizlerden biri tamakkuk ederse diğeri de tahakkuk eder.- diye üçüncü şekilden bir kıyasla da delil getirmesine gelince bu safsatadır.Zira küçük önerme (suğra) ile, büyük önerme (kübra) -tek başına- kaydıyla kayıtlanıp, -İki zıt tahakkuk ettiğinde ikisinden biri de tek başına tahakkuk eder, İki zıt tahakkuk ettiği zaman diğeri de tek başına tahakkuk eder.- demek olursa, öncüller (mukaddemler) fasit olur.Eğer öncüller,- diğeri ile beraber- kaydıyla kayıtlanırsa, yâni - İki zıt tahakkuk ettiği zaman onlardan biri diğeri ile beraber tahakkuk eder.... - şeklinde olursa, ozaman öncüller fasit olmaktan kurtulup netice de doğru olsa bile, istenen netice değildir.Zira bu takdirde neticenin şöyle olması gerekir: - Bazan iki nakizden biri diğeri ile beraber tahakkuk ettiği zaman diğeri de onunla beraber tahakkuk eder.- Halbuki bu da istenen değildir.Eğer öncüller herhangi bir kayıtla kayıtlanmaz ise durum yine böyledir. Zira bu takdirde iki öncül anlam yönünden sâdece ikinci kayıtla kayıtlanmış gibidir.Eğer böyle olmaz ise Lüzumiyye olan tümel olumlu önermenin, yine Lüzumiyye olan tikel olumlu önermeye döndürülmesi (aksedilmesi) şübhesiz batıl olurdu."(336)

k) Gerçekte birinin diğerinden ayrılması mümkin olan iki hüküm arasında, mümkin olan bazı durumlarda İNAD-I CÜZ'î vardır. Bazı durumlardan maksat,her nekadar aralarında ayrılığın olma-

---

(336) Bk: Celenbevi,Burhan,S:26-27

nası devam etse de diğeri olmaksızın birinin tahakkukunun var' edilmesidir." İnsanın konuşması ile atın kişnemesi " gibi.İşte bu durumda İttifakiyye'de doğru olsa bile,Maniatü'l-Cem' den İnadiyye olan tümel olumsuz önerme doğru olmaz.

1) Yine birinin diğerinden ayrılmaması mümkün olan iki hükmün arasında,her nekadar aralarında ayrılma devam etse de, gerçekte İNAD-I KÜLLİ yoktur."İnsanın var olması ile Ankanın var olması" gibi.Öyleyse bu durumda İttifakiyye'de doğru olsa da,Maniatü'l-Cem'den İnadiyye olan tümel olumlu önerme doğru olmaz. (337)

Gelenbevi,diğer islam mantıkçıları gibi,şartlı önermelerin mukaddem ile tâlilerinin yapısına göre altı kısmından bahsediyor. Zira Mukaddem ile Tâli:

a) İkisi birden yüklemli önerme olurlar."Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur, Bu sayı ya tektir ya çifttir." önermelerinde olduğu gibi.

b) İkisi birden bitişik şartlı önerme olurlar."Her ne zaman güneş doğduğunda gündüzün mevcut olduğu sabit olursa, her ne zaman gündüz mevcut değil ise güneşin doğmamış olması lazım gelir." önermesi gibi.

c) Yahut ikisi birden ayrık şartlı önerme olur."Her ne zaman sayı ya tektir ya çifttir sabit olursa,onun daima ya iki eşit kısma bölünmesi ya da bölünmemesi lazım gelir." önermesi gibi.

d) Ya da Mukaddem ile Tâli olan iki önerme muhtelif olurlar.

Gelenbevi,"ya da bu ikisi muhtelif olurlar." dedikten sonra, "Öyleyse bu taksimin neticesi altıdır." kaydıyla,bitişik şartlı

---

(337)Bk:Gelenbevi,Hâşiye-i Burhan,S:85

önermelerin bu açıdan altı kısım olduğunu söylüyor. Buna göre (338)
Gelenbevî,"muhtelif olma"dan şu üç şekli kasdediyor:

1) İki taraftan biri yüklemli,diğeri bitişik şartlı önerme olur.

2) İki taraftan biri yüklemli,diğeri ayrık şartlı önerme olur.

3) İki taraftan biri bitişik şartlı,diğeri ayrık şartlı önerme olur.

Halbuki,bu son üç şekilde iki ihtimâlin olduğu muhakkaktır. Söyleki:

1) Mukaddemi yüklemli,tâlisi bitişik şartlı,

2) Mukaddemi bitişik şartlı,tâlisi yüklemli,

3) Mukaddemi ayrık şartlı,tâlisi yüklemli,

4) Mukaddemi yüklemli,tâlisi ayrık şartlı,

5) Mukaddemi bitişik şartlı,tâlisi ayrık şartlı,

6) Mukaddemi ayrık şartlı,tâlisi bitişik şartlı.

O halde, bu ihtimâllerde gözönüne alınırsa,mukaddem ile tâlinin yapılarına açısından,şartlı önermelerin sayısının Gelenbevî'nin de iddiâ ettiği gibi altı değil, dokuz olduğu ortaya çıkar.Nitekim Kâtip Kazvinî,şartlı önermenin oluştuğu iki tarafın durumlarına göre,bitişik şartlı önermeleri altı, ayrık şartlı (339)
ları önermeleri de dokuza ayırmaktadır.

Gelenbevî'ye göre "ittisal" ve "infisal" edatları,mukaddem ile tâliyi bilfiil önerme önerme olmaktan ve önermenin tanımın- (340)
dan çıkarmıştır. (341)

---

(338) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:26

(339) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:25-26-27.

(340) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:26

Gelenbevî,olumluluk ve olumsuzluk yönünden mukaddem ile tâlinin yapılarını da şöyle açıklıyor:

1) Mukaddem ile tâlinin ikisi birden olumlu olur."Güneş doğarsa gündüz mevcut olur." önermesi gibi.

2) Mukaddem ile tâlinin ikisi birden olumsuz olur."Her ne zaman güneş doğmaz ise gündüz mevcut olmaz." gibi.

3) Muhtelif (yâni mukaddemi olumlu-tâlisi olumsuz veya mukaddemi olumsuz-tâlisi olumlu) olurlar."Her ne zaman güneş doğarsa gece mevcut olmaz, Her ne zaman güneş doğmazsa gece mevcut olur." önermelerinde olduğu gibi.

Ancak şartlı önermelerin olumlu veya olumsuz olmalarına hususunda, tarafeynin olumlu veya olumsuz olmasına itibar olunmaz. Binâkis, mukaddem ile tâli arasında olan birleşme veya ayrılmanın gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi muteberdir.Bazan,olumsuz olan şartlı önermede, olumsuzluk edatının şart edatından önce getirilmesi ile bu duruma işaret edilir; "ليس ان كانت الشمس طالعة فالليل موجود" (Güneş doğarsa gündüz mevcut olan değildir) önermesi (342) gibi.

---

(342) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:26

5) ÖNERMELER ARASI İLİŞKİLER

a) T E N A K U Z (Biri diğerinin çelişiği olan önermeler):

Tenakuz, iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk yönünden muhtelif olmalarıdır, o şekildeki, bu ihtilaf, özü itibariyle ikisinin birden doğru olmasına veya ikisinin birden yanlış olmasını imkânsız kılar.(343)

Gelenbevî'ye göre Tenakuz'un tahakkuku için gerekli olan şartlar şunlardır:

1) Biri diğerinin çelişiği olan iki önermede zikrolunan Mahkûm aleyh'in bir olması,

2) Her iki önermede zikrolunan Mahkûm bih'in bir olması,

3) Başka başına mülahaza olunan bütün kayıtlarda iki önermenin aynı olmaması,

4) İki önermenin keyfiyet yönünden muhtelif olmaları,

5) İki önermenin modal (cihet) yönden muhtelif olmaları.

Gelenbevî, bu genel şartlar yanında sâdece Sur'lu önermelerde geçerli olmak üzere,"Keyfiyet ve cihet yönünden muhtelif olmakla beraber, iki önermenin mahkûm aleyhin kemiyetinde de muhtelif olmaları şarttır." diyor.(344) Zira yüklemli olan önermelerde konunun ve şartlı olan önermelerde mukaddemin daha genel (aamm) olduğu durumlarda, iki tümel önerme bir arada yanlış, veya iki tikel önerme bir arada doğru olabilir.Böylece aralarında tenakuz tahakkuk etmez.Şöyleki, meselâ, "Her hayvan insandır ve Hiç bir hayvan insan değildir." önermeleri, söz konusu şartın yokluğu ile ikisi birden yanlıştır.Yine aynı şekilde,"Bazı hayvan insandır ve

---

(343) Gelenbevî,Burhan,S:27

(344) Gelenbevî,Burhan,S:27

Bazı hayvan insan değildir." önermeleri bu şartın yokluğu ile ikisi birden doğrudur ve aralarında tenakuz yoktur.Şartlı önermelerde de durum bundan farksızdır.Meselâ,"Her ne zaman yeryüzü aydınlık olursa güneş doğar ve Daima yer yüzü aydınlık olduğu zaman güneş doğar." önermeleri,aynı şartın yokluğu ile ikisi bir arada yanlıştır.Zira bâzan güneş doğmadığı halde yeryüzü aydınlık olabilir.Aynı şekilde,"Bâzan yeryüzü aydınlık olduğu zaman güneş doğar ve Bâzan yeryüzü aydınlandığı zaman güneş doğar değildir." önermeleri de bu şartın yokluğu ile ikisi bir arada doğru olup aralarında çelişki yoktur.(345)

Gelenbevî, "Bağlı başına mülâhaza edilen bütün kayıtlarda iki önerme de aynı olmalı" derken, aralarında tenakuz olan iki önermenin Zamanda,Mekânda,İzafette (görelikte),Fiil ve Kuvvede, Şartta ve diğer kayıtlarda her iki önermenin aynı kayıtla kayıtlanmaış olmasını kasdetmektedir.Nitekim O,İsnâdın şartlarını sayarken bunları ayrıca zikretmektedir.Öyleyse:

a) İki önermenin çelişik olması için yukarıdaki şartlara ilâveten, zamanda ittifak etmeleri gerekir.Meselâ,"Zeyt gündüz ayakta değildir ve Zeyt gece ayaktadır." önermeleri arasında çelişki yoktur.

b) Mekân'da ittifak da şarttır.Meselâ,"Zeyd çarşıda ayakta değildir ve Zeyt mescitte ayaktadır." önermeleri de çelişik değildir.

c) Tenakuz babında izafette ittifak da esastır.Meselâ,"Zeyt Bekr'in babası değildir ve Zeyt Amr'ın babasıdır." önermeleri

---

(345) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:27

bu şartın yokluğu ile birbirlerine çelişik değillerdir.

d) Bu konuda fiil ve kuvvede ittifak da şarttır.Meselâ, bu şartın yokluğu ile şu iki önerme arasında tenakuz tahakkuk etmez: "Şarap kûpte bilkuvve sarhoş edendir ve Şarap kûpte bilfiil sarhoş eden değildir."

e)"Tümel ve Tikel" kayıtlarında da ittifak esastır.Öyleyse, "Bâzı zenciler karadır ve Bütün zenciler kara değildir." önermeleri arasında da tenakuz yoktur.

f) Ve nihayet iki önerme arasında tenakuzun tahakkuk edebilmesi için bu iki önermenin şartta ittifakları da gereklidir.Meselâ,bu şartın yokluğu ile,"Cisim,parlaklık ve ışık şartıyla,göz kamaştırıcıdır ve Cisim,mat ve karanlık şartıyla,göz kamaştırıcı değildir." önermeleri arasında da tenakuz yoktur.(346)

Böylece Celenbevî,bu hususta mütekaddimin mantıkçıların görüşünü paylaşmaktadır.Müteahhirin ise bu şartları "Mahkûm bih ve Mahkûm aleyh"te ittifak"a bağlıyarak,diğerlerini bu ikisi içinde mütalaâ etmişlerdir.(347) Bazıları bu ikisine "Zaman birliği" şartını da ilâve ettiler.Ebû Nasr Farabî ise,bunların hepsine şâmil olduğunu kabul ettiği tek bir şartı bu konuda yeterli görür ki, bu şart "Mahkûm bih ile Mahkûm aleyh arasındaki Nisbet-i Hükmiy-ye'dir.(348) Taftazanî de Farabi'nin görüşünü tercih etmiştir.(349)

Celenbevî, biri birinin nakizi olan önermeleri de şöyle tesbit ediyor:

1) Olumlu olan şahsiyye önermenin nakizi, olumsuz şahsiyye bir önermedir.Bunun aksine olumsuz olan şahsiyye önermenin nakizi,

---

(346) Bk:Celenbevî,Şerh-i İsağuci,S:44-45 (1283 Bak),S:22-23 (1275 Bak)
(347) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:28
(348) Celenbevî,Şerh-i İsağuci,S:45 (1283 Bak),S:33 (1275 Bak)
(349) Bk:Taftazani,Tehzib,S:5, Celenbevî,Şerh-i İsağuci,S:45 (1283 Bak),S:33 (1275 Bak)

Olumlu şahsiyye bir önermedir."Zeyt insandır, Zeyt insan değildir." önermeleri gibi.

2) Tümel olumlunun nakizi tikel olumsuz bir önermedir.(350) "Bütün insanlar hayvandır, Bâzı insanlar hayvan değildir." önermelerinde olduğu gibi.

3) Tümel olumsuzun nakizi,tikel olumlu bir önermedir."Hiç bir insan hayvan değildir ve Bâzı insanlar hayvandır." gibi.

4) Basit modal önermelerden Zaruriyyenin nakizi,keyfiyette muhalifi olan Mümkine-i Amme'dir.

5) Dâime olan önermenin nakizi Mutlaka-i Amme'dir.

6) Meşrute-i Amme'nin nakizi,Hîniyye-i Mümkine'dir.

7) Örfiyye-i Amme'nin nakizi,Hîniyye-i Mutlaka'dır.

8) Vaktiyye-i Mutlaka'nın nakizi,Mümkine-i Vaktiyye'dir.

9) Müntegire-i Mutlaka'nın nakizi,Mümkine-i Dâime'dir.(351)

Mürekkep olan modal önermelerin nakizlerine gelince,o mürekkep önermenin iki cüz'ünün nakizleri arasında tereddüt edilen anlamdır.Yâni mürekkep önermenin cüzlerinden herbirinin nakizleri alınır ve bu nakizler arasında "Ya böyledir ya da böyledir..." şeklinde mürekkep önermenin nakizi elde edilir.Öyleyse meselâ: "Her kâtip kâtip olduğu müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket edendir,ancak bu devamlı değildir." önermesinin nakizi,"Bâzı zamanlarda mümkin olmakla ya bâzı kâtip parmakları hareket eden değildir, ya da ünün devamlılığı ile bâzı kâtip parmakları hareket edendir."(352) önermesidir.Şu var ki, tikel olan mürekkep önermelerin nakizlerendeki tereddüt,kanunun şartlarına nispetledir.Yâni,

---

(350) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,s886 (1283 Bak)

(351) Bunların misalleri için Bk:Gelenbevî,Burhan,Abdunnafi şerhi Fenni Mantık,C:2,S:138-139

(352) Gelenbevî,Burhan,S:28

konunun hiçbir ferdi, bu iki nakizin hükmünden vâreste olmaz.(353)

Hâriciyye,Nakikiyye ve Zihniyye olan önermelerin nakizleri türde kendilerine uygun, nicelik ve nitelikte kendilerine muhalif olan önermelerdir. Mitekim şartlı önermelerin nakizleri de cins (bitişik şartlı-ayrık şartlı) ile tür (Lüzumiyye-İnadiyye-İttifakiyye) de kendilerine uygun, nicelik ve nitelikte kendilerine muhalif olan önermelerdir.(354)

b) DÜZ DÖNDÜRME (AKS-İ MÜSTEVİ):

"Aks", asıl önermenin keyfiyet yönünden baki kalması ve asıl ile aksinin bilfiil her durumda doğru olması ile beraber,önermenin zikredilmeyen cüzlerinden birini diğeri ile değiştirmekten ibarettir. Çok defa Aks, tanımda belirtildiği gibi,bizzat cüzlerin tebdili işine ad verildiği gibi, bâzan da bu işlemle ortaya çıkan ve asıl için gerekli olan önermelerin daha özel (ehass) olanına da ad olarak verilir.Yâni,cüzlerin değiştirilme işi Aks'tır, ancak bu işlemle ortaya çıkan önermeye de mecâzen"Aks" denir.(355)

Bu tanımdan Düz Döndürme'nin iki şarta bağlı olduğu ortaya çıkar:

1) Asıl önermenin keyfiyet yönünden baki kalması,

2) Asıl ile aksinin bilfiil doğru olmaları.

Gelenbevî'ye göre önermenin aslı doğru ise aksi de doğrudur. Ancak eğer aksi yanlış ise aslının da yanlış olması gerekmez.Bilâkis, aksinin doğru olması ile beraber aslının yanlış olması câiz olur.Zira meselâ,"Her hayvan insandır." önermesi yanlış olduğu halde,"Bâzı insan hayvandır." önermesi doğrudur.(356)

---

(353) Gelenbevî,Burhan,S:28

(354) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:28

(355) Gelenbevî,Burhan,S:28-29

(356) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:48-49 (1283 Bsk),S:35-36 (1275 Bsk

O'na göre,ayrık şartlı önermelerin aksi (döndürülmesi) her nekadar geçerli olsa da,bunların aksine itibar edilmemiştir. Çünkü onun cüzlerinden birinin diğerine tabiatiyle ittiyazı yoktur.

Diğer taraftan İttifakiyye olan önermelerin mukaddemi ile tâlisi arasında belli bir alaka olmadığı için döndürülmesinde bir fayda yoktur.Öyleyse mutebar ve faydalı olan yalnız yüklemli önermeler ile bitişik şartlı lüzumiyye olan önermelerin döndürülmesidir. (357)

Çelenbevî,çeşitli önermelerin düz döndürmesi olan önermeler hakkında da şu bilgileri veriyor:

1) Yüklemli ve bitişik şartlı önermelerden tümel ve tikel olumlu olanları, tümel olumlu olarak döndürülemezler.Zira yüklemli önermede yüklemin konudan,şartlı önermede tâlinin mukaddemden daha genel (amm) olduğu yerlerde aslın doğru olmasıyla beraber,aksi olan tümel olumlu doğru olmaz.(Her nekadar daha özel olan yerlerde doğru olsa bile). Meselâ,"Her insan hayvandır","Her nezaman güneş doğarsa mescit ışık olur." önermelerini,"Her hayvan insandır.", "Her nezaman mescit ışık olursa güneş doğmuş olur." şeklinde tümel olumlu olarak döndürmek doğru olmaz.Çünkü bu takdirde yüklemli önermede daha özel olanın ,daha genel olanın fertleri hakkında doğru olmasıç Şartlı önermede daha özel olanın tahakkukunun daha genel olanın tahakkukunu gerekli kılması lâzım gelirki,bu muhâldir. Bilâkis bu iki önermenin aksi (düz döndürmesi),sâdece tikel olumludur."Bâzı hayvanlar insandır, Bâzan mescit ışık olduğu zaman güneş doğar." önermeleri gibi.

---

(357) Bk:Çelenbevî,Burhan,S:29

2) Modal önermelerden olumlu olan Zaruriyye-i Mutlaka ile Dâime-i Mutlaka (Dâimeteyn) ve yine olumlu olan Meşrute-i Amme ile Örfiyye-i Amme (Ammeteyn)'nin akisleri Hiniyye-i Mutlaka'dır. Meselâ,Zaruriyye-i Mutlaka olmak üzere,"Her insan zorunlu olarak hayvandır","Bâzı insanlar zorunlu olarak hayvandır." önermeleri, Dâime-i Mutlaka olmak üzere,"Her insan zat-ı mevzu devam ettiği müddetçe devamlı olarak hayvandır","Bâzı insanlar zat-ı mevzu devam ettiği müddetçe devamlı olarak hayvandır." önermeleri, yahut Meşrute-i Amme olarak,"Her insan vasf-ı mevzu devam ettiği müddetçe zorunlu olarak hayvandır.","Bâzı insanlar vasf-ı mevzu devam ettiği müddetçe zorunlu olarak hayvandır." önermeleri, veyahut Örfiyye-i Amme olmak üzere,"Her insan dâima hayvandır","Bâzı insanlar dâima hayvandır." önermelerinin tümünün aksi,"Bâzı hayvanlar,hayvan oldukça bilfiil insandır." Hiniyye-i Mutlakasıdır. Gelenbevî'ye göre mantıkçılardan bazılarının Meşrute-i Amme'nin yine Meşrute-i Amme'ye aksettiğini iddiâ etmeleri doğru değildir.(358) Nitekim Razi de bu iddiânın bâtıl olduğunu söylemektedir.

3) Olumlu olan Meşrute-i Hasse ile Örfiyye-i Hasse (Hasseteyn)'nin aksi,Hiniyye-i Lâdâime olur.Meselâ,Meşrute-i Hasse olan "Her kâtip kâtip olduğu müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket edendir,ancak bu zorunlu değildir" önermesi ile,Örfiyye-i Hasse olan "Her kâtip kâtip olduğu müddetçe parmakları hareket edendir,ancak bu devamlı değildir" önermelerinin akisleri Hiniyye-i Lâdâime olan "Bâzı parmakları hareket eden parmaklarının hareketi devam ettikçe kâtiptir,ancak bu devamlı değildir." önermesidir.(359)

---

(358) Bk: Razi,Şarh metn al-Şemsiyye (Tasdikat),S:115

(359) Bk:Gelenbevî,Burhan,Abdunafi şerhi Fenn-i Mantık,C:2,S:151

4) Yine modal önermelerden olumlu olan Vaktiyye-i Mutlaka ile Müntəşire-i Mutlaka (Vaktiyyeteyn)'nin, Vücudiyye-i Lâdâime ile Vücudiyye-i Lâzaruriyye (Vücudiyyeteyn)'nin ve Mutlaka-i Amme-nin akisleri,Mutlaka-i Amme'dir.Meselâ,söz konusu modlardan biri ile kayıtlanmış olmak şartıyle,"Her insan bilfiil hayvandır" önermesinin aksi,"Bâzı hayvan bilfiil insandır" önermesidir.(360)

İbn Sina'ya göre, Mümkine-i Amme ile Mümkine-i Hasse (Mümkineteyn)'nin akisleri yoktur,Zira bu görüşte esas olan,Zat-ı Mevzu üzerine Unvan al-Mevzu'un sâdık olmasıdır.Yine İbn Sina'ya göre Zat-ı Mevzu,tek bir vakitte bile olsa,bilfiil Unvan al-Mevzu'a sâdık olan şeydir.(361) Gelenbevî'ye göre,bu hususta İbn Sina'ya muhalefet eden Farabi'nin söz konusu iki önermenin aksedilmesini uygun bulduğuna işaret vardır.Zira Farabi'ye göre Zat-ı Mevzu,Unvan al-Mevzu' üzerine bilimkân sâdık olan şeydir.Öyleyse Mümkine-i Amme, yine Mümkine-i Amme olarak akseder ve birinci şekil kıyasın suğrasında netice verir.(362) Rasi ise bu konuda üç ayrı görüşleri sürdüyor:1)Müteakddimin mantıkçılar Mümkineteyn'in Mümkine-i Amme'ye aksedeceği görüşündedirler.Ancak Rasi,bu konuda müteakddiminin delillerini yeterli bulmuyor. 2) İbn Sina'nın görüşü üzerine bilfiil mevzu'a itibar edersek,mümkinenin aksedilemiyeceği, (aksinin olmadığı) ortaya çıkar. 3) Farabi'nin görüşüne uygun olarak bilimkân mevzu'a itibar edersek,mümkine kendisi gibi yine bir mümkineye akseder.(363)

5) Modal önermelerden tümel olmasız olanlar,yine tümel olumsuz olarak aksedilirler.Şöyleki:

---

(360) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:29

(361) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:29

(362) Bk:Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:88

(363) Bk:Rasi,Şarh metn al-Şemsiyye (Tasdikat),S:121

a) Tümel olumsuz olan Zaruriyye-i Mutlaka ile Dâime-i Mutlaka tümel Dâime olarak aksedilirler.

b) Müntesire-i Âmme ile Örfiyye-i Amme'nin akisleri,tümel olan Örfiyye-i Amme olur.

c) Yine tümel olumsuz olan Mesrute-i Hasse ile Örfiyye-i Hasse, tümel olmakla birlikte "Bazı zamanlarda özün devamsızlığı" kaydıyla kayıtlanmış Örfiyye-i Amme'ye aksettirilir.Bu altı önermenin dışında tümel olumsuz modal önermelerin aksi yoktur.(364)

Gelenbevi'ye göre tikel olumsuz olan modal önermelerin aslâ akisleri yoktur.Nitekim birçok İslâm mantıkçısı gibi Taftazanî de aynı görüştedir.(365) Yalnız tikel olumsuz olan Mesrute-i Hasse ile Örfiyye-i Hasse,keyfiyette ve kemiyette kendilerine uygun olan Örfiyye-i Hasse'ye aksettirilirler.(366)

c) TERS DÖNDÜRME (AKS-İ NAKİZ):

Bu konuda mütekaddimin ile müteahhirin arasında görüş ayrılığı vardır.Gelenbevi,Taftazani ve Razi gibi(367) her iki görüşe de yer vermiş ve açıkca bir tercih yapmamıştır. Bununla beraber mütekaddimin mantıkçıların görüşünü önce zikretmesi bir tercih sebebi sayılabilir. Nitekim O,İsagucî şerhinde tercih edilen görüşün mütekaddiminin olduğuna işaret ederek "az da olsa ilimde kullanılanıdır" demektedir.(368)

Mütekaddimine göre ters döndürme,asıl önermenin keyfiyet ve doğruluğunun baki kalması ile beraber,mahkûm bih'in nakizini mahkûm aleyh ve mahkûm aleyhin nakizini de mahkûm bih yapmaktan ibarettir. Böylece mütekaddimine göre ters döndürmenin

---

(364) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:29.
(365) Bk:Taftazani Tehzip,S:5.
(366) Gelenbevi,Burhan,S:29. Abdumnafi Şerhi,Temel Mantık,Cilt:2 S:156.
(367) Bk:Razi,Lemaniu'l-Esrar fi şarh-i Metaliu'l-Envar,S:179, Taftazani,Tehzip,S:5-6.
(368) Bk:Gelenbevi,Şerhi İsagucî,S:49-50,1283 Bak,S:36,1275 Bak.

iki şartı ortaya çıkar: 1) Keyfiyet yönünden aslın aynı kalması, 2) Aksin de nakizinin de doğru olması.

Gelenbevi,bu görüşe bağlı olarak çeşitli önermelerin ters döndürülmeleri hakkında şu bilgileri veriyor:

1) İster yüklemli olsun,ister şartlı olsun olumlu önermelerin ters döndürülmelerindeki hükümleri,düz döndürmedeki olumsuzların hükmü gibidir.

2) Bunun aksine olumsuz olan önermelerin ters döndürmedeki hükümleri,düz döndürmedeki olumluların hükümleri gibidir. Öyleyse:

a) Tümel olumlu yine tümel olumlu olarak akseder.Nitekim düz döndürmede tümel olumsuz yine tümel olumsuz olarak aksediyordu. "Her insan hayvandır" önermesinin ters döndürmesi, "Her hayvan olmayan insan olmayandır" önermesidir.

b) Tikel olumlunun aslâ ters döndürmesi yoktur. Ancak, tikel olumlu olan örfiyye-i hasse ile meşrute-i hasse,tikel olan örfiyye-i amme ye aksedebilirler. Bilindiği üzre düz döndürmede de sadece tikel olumsuzdan hasseteyn aksettirilebiliyordu.

c) İster tümel olsun,ister tikel olsun olumsuz olan önermeler,ters döndürmede tikel olumsuza aksettirilirler. Hatırlanacağı gibi,düz döndürmede de tümel veya tikel olan olumsuzlar,tikel olumsuza aksettiriliyordu. "Hiç bir insan taş değildir ve Bazı insanlar taş değildir" önermelerinin ters döndürülmesi "Bazı taşlar insan değildir," tikel olum-

tikel olumsuzudur.(369)

Müteahhirine göre, ters döndürme,asıl kaziyyenin (önermenin) aksedilen önermede keyfiyetinin baki kalmaması ve her ikisinin birden doğruluğu ile beraber asıl önermenin mahkûm bihinin nakizini mahkûm aleyh ve mahkûm aleyhin aynını mahkûm bih yapmaktan ibarettir.

Bu tanıma göre, müteahhirinin,ters döndürme için şu iki şartı ortaya çıkar: 1) Her iki önermenin doğruluklarının baki olması, 2) Asıl önermenin keyfiyyetinin döndürmede baki kalmaması. Öyleyse, "Her insan hayvandır" önermesinin ters döndürmesi "Hayvan olmayan hiç bir şey insan değildir" önermesidir.(370)

Gelenbevî, müteahhirin mantıkçılarının görüşüne göre çeşitli önermelerin ters döndürmelerini şöyle anlatıyor:

1) Burada da olumlu olan önermelerin ters döndürme yoluyla aksettirilmelerinin hükümleri,düz döndürmedeki olumsuzların hükümleri gib idir. Nitekim,mütekaddimine göre de bu böyleydi. Ancak, mütekaddiminden farklı olarak bu kaidenin aksi, yani,olumsuz olan önermelerin ters döndürmedeki hükümlerinin düz döndürmedeki olumluların hükümleri gibi olması, doğru değildir. Öyleyse;

a) Olumlu olan önermeler düz döndürmede aksettirildikleri önermelere aksettirilirler.

b) Olumsuz olan önermelere gelince,ister tümel ister tikel olsun, tikel olumlu olarak aksederler. Şöyleki: 1) Hasse-

---

(369) Bk: Gelenbevî,Burhan,S:30.
(370) Gelenbevî,Burhan,S:30.

teynden olumsuz olan önermeler tikel olan Hiniyye-i lâdâimeye, 2) Vaktiyyeteyn ve vücudiyyeteynden olan olumsuz önermeler, tikel olan mutlâkat ammeye aksettirilirler.

c) Buna karşılık, şartlı olan tümel olumlu lüzumiyye, tümel olumsuza akseder.

Bunun dışında kalan önermelerin ters döndürmeleri yoktur.(371)

Gelenbevî'ye göre önermeleri, akisleri olan önermelere ters döndürme veya düz döndürme ile aksettirilmeleri, HULF ile sabittir. Hulf, bir önerme için aksitibar edilecek önermenin nakizini alıp asıl önerme ile birleştirerek, biri sûğra (küçük önerme), diğeri kübra (büyük önerme) olmak üzere bir kıyas düzenlemektir ki, bu kıyasın neticesi, doğruluğu farzedilen aslın zıddı olur. Bu suretle nakizin yanlış olduğu tahakkuk ederek aksin doğru olduğu ortaya çıkar.(372) Meselâ: "Her insan hayvandır" önermesinin aksi "Bazı insanlar hayvandır" önermesidir. Bu durumda birinci önermenin doğru olduğu durumlarda ikincisi de doğrudur. Eğer böyle olmaz ise, ikinci önermenin nakizi olan "Hiç bir hayvan insan değildir" önermesinin doğru olmaz gerekir. Halbuki bu nakizi asla ilâve ederek birinci şekilden bir kıyas yaparsak, netice muhal olur. Şöyleki: "Her insan hayvandır,

Hiç bir hayvan insan değildir, öncüllerinin neticesi,

Hiç bir insan insan değildir" önermesi olur ki, bu mümkün değildir. Halbuki, burada küçük önerme olumlu, büyük

---

(371) Gelenbevî, Burhan, 3:30.
(372) Gelenbevî, Burhan, 3:29.

önermenin de tümel olmasa ile kıyas şekil yönünden doğrudur. Öyleyse,noticenin muhal olması şekil yönünden değil,maddesi yönünden ortaya çıkan bir hususdur. Bu kıyasta küçük önerme olan önceliğin de doğruluğu farzedildiğinden, bu da ihtilâlin sebebi olamaz. Bu suretle büyük önerme olan önceli muhali zoreklı kılarak, yanlış olduğu tahakkuk eder ki, nakizi olan akisin doğru olduğu ispatlanmış olur. Zira iki nakizin bir arayı gelmesi muhaldir. (373)

(373) Golenbevi,Nurman,Abdunnafi Şerhi,Fenni Mantık,C:2,S:157.

IV- AKLÎ DELİLLER VE KIYAS ;

Gelenbevî, mantıkın büyük bir bölümünü,aklî delillerin yapısı ve tasnifi meselesine ayırıyor. O,bu bölüme Taftazanî, Kazvinî, Razî,..... gibi sadece "Kıyas" diye başlamıyor.(374) Çünkü, O'na göre,Delil,kıyastan daha geniş bir anlam taşımaktadır. Bu iki terim arasında tam girişimlik vardır.Zira,delil kıyasın bütün çeşitlerine şamil olduğu gibi,İstikra',Temsil ve diğerlerine de şamildir. Çünkü,bu ikisi kıyasın levâhıkındandır.(375)

Gelenbevî,aklî delili şöyle tanımlıyor: "Delil, iki veya daha ziyade önermeden oluşturulan ve kendisinin tasdikinden başka bir önermenin tasdiki gereken sözdür."(376) O'na göre anlamı veya şekil itibariyle bozuk olup da durumu bilinmeyen delîller de bu tanıma dahildir.(377)

Gelenbevî, tanımdaki "... daha ziyade..."ifadesini Risâletü'l-Âdâb'ında terketmektedir. Zira,gerçekte delil iki önermeden meydana gelir. Bundan bir netice elde edilir. Bu netice ile birlikte bir başka önerme ikinci bir netice verir ki, yine iki önerme demektir. Nitekim,kıyasın BASİT ve MÜREKKEP diye ikiye ayrılması da görünüşü itibariyledir.(378)

Delilde tasdiki gerektiren önermeye MATLUP, MÜDDEA ve NETİCE (Sonuç) adları verilir. Sonucun doğruluğu kendisinin doğruluğuna bağlı olan önermelere de, MUKADDEM (ÖNCÜL) denir.(379)

Gelenbevî'ye göre bazen öncüllerden bir kısmı açık olduk-

---

(374) Bk: Taftazanî,Tehzib,S:6,Kazvinî,Şemsiyye,S:28,Razî, Şerh Metn al-Şemsiyye (Tasdikat),S:131.
(375) Gelenbevî,Risaletü'l-Kıyas,S:3.
(376) Gelenbevî,Burhan,S:30.
(377) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:88-89.
(378) Bk: Gelenbevî,Risaletü'l-edâb,S:3.
(379) Gelenbevî,Burhan,S:30.

ları için ya hiç zikredilmezler, ya da tek bir sözle ama işaret edilir. Meselâ,Kur'an'ı Kerim'deki "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı,o ikisinin düzeni bozulurdu" delilinde "Fakat o ikisinin düzeni bozulmadı, öyleyse ilâh müteaddit değildir" mukaddimi terkolunmuştur. Zira,burada talilnin intifasına delalat eden "Eğer" lafzı zikrolunmayan öncülle işaret eden lafızlardandır. (390)

Gelenbevî,delilin doğruluğunun şartlarını şöyle izah ediyor: "Delilin sıhhati maddesinin ve şeklinin sıhhatiyle şartlanmıştır. Bunlar sıhhatli olmadıkça delil olamaz.Bu ikisinden şekle bağlı olanı kıyas bahsinde ele alınacaktır.Madde yönünden olanına gelince: 1) Delilin maddesinin sıhhati,onun bizzat doğru olması ve istenen neticeye uygun olmasına bağlıdır. Neticeye uygunluğu o şekilde olmalıdır ki,yapısının sıhhati ile birlikte bilinmesi istenen şeye bilgi götürmelidir. Öyleyse,netice ile hiç ilgisi olmayan meselâ, "Dünyanın sonradan yaratılmış olmasına nisbetle dört sayısının çift oluşu" gibi şeyler madde itibariyle doğru değildir. 2) Yine böylece istenen neticeye uygun olmakla beraber ilk ile bilinen olmaz mümkün olmayan şeylerde madde itibariyle sahih değildir.Meselâ, kesin delilde (Burhanda) zanni olan öncüller böyledir.Zira, kesin bilgi yine kesin olarak bilinen ile kazanılır. 3) İstenenden önce bilinmeyen de madde yönünden doğru değildir. Bu üç türlü olabilir: a) Ya istenenle aynı anda bilinir.Birbirine tezayüf olan iki şey gibi. Meselâ, "Ahmet Ali'nin babası ise

---

(390) Bk: Gelenbevî,Burhan,3:31,Haşiye-i Burhan,3:89.

Ali de Ahmet'in oğludur". b) Yahut istenenden sonra bilinir. Zira,bilinmeyen bir şey,ilim elde etmeğe vasıta olamaz.c) Yahut asla bilinmez. Kısır döngü olan yerlerde durum böyledir. Her üç durumda da delil, maddesi yönünden sıhhatli olamaz. Zira,kendisiyle bilgi kazanılacak olan şeyin sebep yönünden istenenden önce bilinmesi gereklidir.(381)

Celenbevi,Beydavi tarafından da açıkça ifade edildiği gibi(382) Kıyas,İstikra'ya Temsilden ibaret olan akli delilleri neticelerinin özellikleri açısından ayrıca şu dört kısma ayırıyor:(383)

1) Kıyas gibi sonucu bizzat gerekli kılan kısım,

2) Kıyas-ı musavvat da denilen istikra'da olduğu gibi, alınan önermelerden herhangi birisi için bütün maddelerde gerekli olmayan,delilden hariç ecnebi bir mukaddemin doğmasını vasıtasıyla neticeyi gerektiren kısım. Meselâ, "İnci çantadadır,Çanta evdedir,öyleyse inci evdedir." bu netice iki öncülden doğrudan doğruya çıkmış değildir.Ancak, "Bir şeyin zarfının onun zarfı olduğu şeyin de zarfı olacağının" doğruluğu vasıtasıyladır.

Diğer taraftan taraflardan istenene uygun olmayan neticeyi veren delliler de yine ikinci kısım delillerdendir. Meselâ, "Her insan cisimdir,çünkü o hayvandır.Her hayvan hassastır" burada istenen "Her insan cisimdir" önermesidir.Halbuki sonuç, "Her insan hassastır" önermesidir ki,bu istenene

---

(381) Bk: Celenbevi,Burhan,S:31.
(382) Bk: Kadi Abdullah Ömer al-Beydavi,Tevaliu'l-envar, İsfahani Şerhi,Metaliu'l-envar alâ Tavaliu'l-envar,S:37.
(383) Bk: Celenbevi,Risaletu'l-kıyas,S:16,Celenbevi,Burhan, S:31.

uygun değildir. Çünkü istenen neticede yüklem "Cisim", sonuçta ise "Hassastır." Özleyse, bu iki öncüllün iddia edileni neticelendirmesi gerekli olmayan "Her hassas cisimdir" şeklindeki harici bir öncüllün doğruluğu vasıtasıyladır.

3) Delilin üçüncü kısmı, garip öncül vasıtasıyla neticeyi gerektiren kısımdır. Garip öncül delilin dışında olan ve delilde öncül olarak alınan önermeler için her maddede gerekli olan ve aynı zamanda tarafların kendisine uygun olmadığı öncüldür. Bu da ters döndürme vasıtasıyla neticeyi gerekli kılan kısımdır. Meselâ, "Her insan cisimdir" matlubunun isbatı için, "Her insan cisimdir, çünkü o hayvandır, Her cisim olmayan hayvan olmayandır" denilirse, matlubun isbatı büyük önermenin ters döndürülmesi vasıtasıyla kıyasın birinci şekle irca edilmesi ile olur. Büyük önermenin ters döndürülmüşü "Her hayvan cisimdir" önermesi olup küçük önermeye ilâve edildiğinde, "Her insan hayvandır, her hayvan cisimdir" olup bu da birinci şekilde "Her insan cisimdir" sonucunu verir.

4) Delilin dördüncü kısmı, sadece zan ifade edip kesin bilgiyi neticelendirmeyen kısımdır. Zira bir şeyin diğer bir şey için zan husule getirmesi, hiç şüphesiz kesin bilgiyi gerektirmez. Meselâ, Siyah bir bulut görüldüğü zaman, gelecekte yağmur yağacağı zannedilir. Halbuki çok defa bir damla bile yağmur düşmeden hava açılır.

Nâkıs istikra'da dördüncü kısım delildendir. Nakıs istikra' tümel olan bir hükmün ekseri cüzlerini araştırmak suretiyle delil getirmektir. Meselâ, "Timsah hariç bütün hayvanlar bir

şey çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler. Çünkü etrafta gördüğümüz insan,at..... v.s. hayvanlar böyledir." (384) gibi. Diğer taraftan,İslâm hukukçuları tarafından kıyas diye adlandırılan Temsil de bu tür delillerdendir. Bu da aralarındaki müşterek illetden dolayı bir şeyin hükmünü diğeri için de ispat etmektir.Meselâ "Alem te'lifde ev gibidir,Ev sonradan yaratılmıştır,(385) öyleyse alem de sonradan yaratılmıştır" ve "Ekşimiş hurma suyu haramdır,Çünkü o sarhoş eder,Her sarhoş eden haramdır" (386) gibi.

Gelenbevi,bütün bu delillerde sonucun iki öncülden ilim, keyfiyet ve kemiyet yönünden daha özel olanına tabi olduğunu (387) da özellikle işaret ediyor.

Bütün bunların neticesinde,akli delillerde kıyasın esas olduğunu, diğerlerinin ise temelde kıyasa dayandığı ortaya çıkmaktadır.

KIYAS,hemen bütün İslâm mantıkçılarında olduğu gibi, Gelenbevi mantığının da belkemiğini teşkil eder. O'nun mantıkla ilgili telifatı arasında sadece kıyasa hasredilmiş bir risalesinin de bulunması,konuya verdiği önemi göstermeğe kâfidir.

Gelenbevi'ye göre hasan Hüccet adı da verilen kıyas,mantık ilminin ulaşmak istediği en son ve en yüce gayedir. (388)

---

(384) Bu misâl,Razi'de de vardır.Bk:Razi,Şerh metn el-şemsiyye (Tasdikat),S:170.
(385) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:31.
(386) Gelenbevi,Risaleti'l kıyas,S:16.
(387) Gelenbevi,Burhan,S:31.
(388) Gelenbevi,Şerhi Isaguci,S:50,1283 Bak,S:37,1275 Bak.

Nitekim, Razi de aynı şeyi söylemektedir.(389)

Gelenbevi'nin kıyası tanımı Ebheri'den farksızdır.(390) "Kıyas meşhur ifadesiyle sözlerden telif olunan bir sözdür ki,bu sözlerin doğruluğu kabul edildiği zaman başka bir sözü özü itibariyle gerekli kılar."(391) Bu tanım Kazvini,Razi ve Taftazani'de de aynen vardır. Şu farkla ki, onlar yukarıdaki tanımda kullanılan "Sözlerden telif olunan" ifadesi yerine önermelerden telif olunan ifadesini kullanmışlardır.(392) Gelenbevi'ye göre bu tanım basit ve mürekkep kıyasları içine aldığı gibi,mürekkep önermeleri dışarda bırakır. Zira,mürekkep önermeler mantıkçıların örfünde tek bir önermedir. Tanımdaki "Başka bir sözü gerekli kılar" ifadesi,"Her insan gülücüdür, Her gülücü gülücüdür, Her insan gülücüdür." şeklindeki kıyasları tanımın dışında bırakmak içindir. Burada netice,küçük önermenin aynıdır. Küçük önermenin doğruluğu kabul edilmekle beraber netice böyle değildir.(393)

Tanımdan da anlaşılacağı üzere,kıyas bizzat neticeyi gerektiren delildir. "Bizzat neticeyi gerektirir" olmasından kasdedilen,her ne kadar netice vermesi açık olmayan şekillerde düz döndürme gibi diğer bir vasıta ile netice verse bile, garip veya ecnebi mukaddem (önerti) vasıtasıyla neticeyi gerektirmemesi demektir.(394) O,garip önermeyi de şöyle tanıtıyor:

---

(389) Razi,Şerh metn el-şemsiyye (Tasdikat),S:131.
(390) Bk:Ebheri,Tenqueci,S:9.
(391) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:3.
(392) Bk:Taftazani,Tehzib,S:6,Kazvini,Şemsiyye,S:28,Razi,Şerh metn el-şemsiyye (Tasdikat),S:131.
(393) Gelenbevi,Risaletü'l kıyas,S:3.
(394) Gelenbevi,Burhan,s:32.

"Garip Öncülün terimleri,kıyasın öncüllerinin terimlerine muğayir olur.Böylece düz döndürme ile sonuç veren kıyas bu tanıma dahil olup,ters döndürme yoluyla sonuç veren kıyas tanımın dışında kalır.Bunun sebebi,mantıkçıların kıyasta orta terimin tekrarının gerekliliğine inanmalarıdır.Bu ise düz döndürme yoluyla sonuç veren kıyasta mevcuttur,ters döndürme yoluyla sonuç veren kıyasta ise orta terimin tekrarı yoktur."(395) Bununla beraber Gelenbevî'ye göre ters döndürme yoluyla sonuç veren kıyas,neticeye ulaşma yollarından dolayı hiç şüphesiz düz döndürme ile sonuç veren kıyas gibidir.O,bu iddiasını kuvvetlendirmek için,İbn Sina'nın da bunu güzel bulduğunu ve bundan memnun olduğunu ilâve ediyor.(396)

Gelenbevî,hey'et-i mecmuası itibariyle kıyası önce ikiye ayırıyor:(397)

1) "Eğer kıyasın neticesinin maddesi ve sureti veya suretinin nakizi öncüllerde mevcutsa bu kıyas İSTİSNALİ kıyastır.Gelenbevî'ye göre bu mevcudiyet bilfiil olmalıdır,bilkuvve mevcut olması yeterli değildir.(398) Nitekim Kazvinî ve Razî dahil hemen bütün İslâm mantıkçılarının bu konudaki görüşü aynıdır.Razî bu hususu şöyle izah ediyor:"Sonucun kendisi veya nakizinin öncüllerde mevcut olması, ya onun öncüllerden biri olmasını gerektirir ki,bu muhaldir. Çünkü bu takdirde bir şeyin kendisiyle veya nakiziyle ispatı gerekir.Yahut onun öncüllerden birinin bir bölümü olmasını gerektirir, onun bir bölümü bulunduğu öncül de önermedir.Öyleyse İstisnalî kıyas,birisi şartlı diğeri Vâdın veya Râfia olan iki öncülden mürekkep bir kıyastır."(399)

---

(395) Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:50,1283 Bsk,S:37,1275 Bsk.
(396) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:53,1283 Bsk,S:38,1275 Bsk.
(397) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:32,Risaletü'l-Kıyas,S:3
(398) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:38
(399) Bk:Razî,Şerh Metn al-Şemsiyye (Tasdikat),S:166

Güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Fakat güneş doğmuştur,

Öyleyse gündüz mevcuttur, gibi. Celenbevî bu misali Razi'den (400) almıştır.

Tanımdan da anlaşılacağı gibi,İstisnalı kıyas da ikiye ayrılır.Çünkü İstisnalı kıyasta öncüller ya sonucun aynına,ya da nakizine şâmil olur.Öyleyse; a) Sonucun bizzat kendisi öncüllerde bulunan kıyas, MÜSTAKİM adını alır. Burada istisnalı olan öncüle "واضحه" (vadıa) adı verilir.

Her ne zaman alem değişken olursa,o hâdistir,

Fakat o değişkendir,

Öğleyse o hâdistir, kıyasında olduğu gibi.

b) Neticenin nakizinin suretini ihtiva eden kıyas ise GAYR-I MÜSTAKİM adını alır. Celenbevî buna Hulf şeklinde olduğu için HULFÎ kıyas da diyor. (401) Burada istisnalı olan öncüle de " رافعه " (rafia) adı verilir.

Eğer âlem hâdis olmaz ise değişken de olmaz,

Fakat o değişkendir,

Öğleyse o hâdistir, kıyasında olduğu gibi.

Celenbevî'nin bu taksimine Ebheri'nin İsagucisinde, Taftazanî'nin Tehzibinde,Razî'nin Tasdikatında,Kazvinî'nin Şemsiyesinde rastlıyamıyoruz. Kazvinî, öncüllerden birinin şartlı önerme, diğerinin vadıa veya rafia olacağını belirtmekle yetinmiştir. (402)

---

(400) Bk: Razî,Şarh metn el-şemsiyye (Tasdikat),S:166.
(401) Bk: Celenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:14.
(402) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:49-50,Razî,Tasdikat,S:166 vd, Ebheri,İsaguci,S:11 vd.,Taftazanî,Tehzib,S:6.

2) Eğer kıyasın sonucunun sadece maddesi öncüllerinde var ise, bu kıyas da İKTİRANLI kıyastır.

Alem değişkendir,

Her değişken hâdistir,

Öyleyse alem hâdistir. Ve

Her cisim müelliftir,

Her müellef sonradan yaratılmıştır,

Öyleyse her cisim sonradan yaratılmıştır, kıyaslarında olduğu gibi.

1) İSTİSNALI KIYASLAR :

Gelenbevî,Burhan'da önce istisnalı kıyasları,Risaletü'l-kıyasında ise,Taftazanî,Kazvinî,Ebherî ve diğerleri gibi önce iktiranlı kıyasları zikretmektedir.(403) Bununla beraber O,istisnalı kıyasların iktiranlı kıyaslardan önce olması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü istisnalı kıyasların bütün kısımlarında sonuç apaçıktır. Halbuki,iktiranlı kıyasların birinci şekli hariç,diğerlerinde neticenin doğruluğu Hulf,Aks ve İftirat (الافتراض) ile ispata muhtaçtır.(404)

Gelenbevî,istisnalı kıyasların yapısı ve şartlara ile ilgili olarak görüşlerini ortaya koyarken, Kazvinî ve diğerlerinden(405) daha açıktır. O'na göre, kesinlikle istisnalı kıyaslar iki yüklemli öncülden meydana gelmez,ancak bir yüklemli -bir şartlı veya iki şartlı öncülden meydana gelir.

---

(403) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:38 vd.,Ebherî,İsagucî,S:10, Taftazanî,Tehzib,S:6.

(404) Bk: Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:91.

(405) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:49.

Onun netice vermesinin şartlarına gelince;

a) Şartlı olan Öncül, olumlu olmalıdır.

b) Bu Öncül, bitişik şartlı ise, Lüzumiyye; ayrık şartlı ise, İnadiyye olmalıdır.

c) İki Öncüllün vakit ve durumları yönünden hükümleri birleşmiyor ise, onlardan birinin tümel olması gerekir.

d) Eğer iki Öncüllün vakit ve durumlara itibariyle hükümleri birleşiyor ise, bir önceki şarta gerek kalmadan istisnalı kıyas yine netice verir.(406) Nitekim, Kazvînî'nin iddiası da bu yoldadır.(407)

Gelenbevî, müneccimlerin aşağıdaki sözlerini bu son şartın misâli olarak zikretmektedir: "Bu yılda aynı şekilde bir yıldızın doğuşuyla beraber Müşteri ve Zühre yıldızları birbirine yaklaşırsa, İslâm hükümdarı galip gelir, Fakat bu yıl yıldızın doğuşuyla beraber bu ikisi birbirine yaklaşmıştır.(408) Şöyleyse İslâm hükümdarı galip gelir."

Bununla beraber, Gelenbevî, İsaguci şerhinde birinci ve ikinci şartla birlikte "Şartlı Öncüllün tümel olması" şartını zikrederek, bu kadarla yetiniyor.(409) O, kıyas risalesinde ise, istisnalı kıyasın şartlarının iki olduğunu söylüyor: a) Şartlı olan Öncüllün Lüzumiyye ve olumlu olması, b) İki Öncülden birinin tümel olması.(410)

---

(406) Bk: Gelenbevî, Burhan, S:33.
(407) Bk: Kazvînî, Şemsiyye, S:49.
(408) Gelenbevî, Burhan, S:33.
(409) Bk: Gelenbevî, Şerhi İsaguci, S:60-61, 1283 Bsk, S:43-44, 1275 Bsk.
(410) Bk: Gelenbevî, Risaletü'l-kıyas, S:14.

Gelenbevî,bu şartlara sahip olmakla netice veren istisnalı kıyasları da şöyle sıralıyor:

1) İstisnalı kıyasda şartlı olan öncül,bitişik şartlı bir önerme olunca, bu önermenin mukaddeminin aynına istisna, talisinin aynını neticelendirir. Bunun aksine tâlinin aynına istisna,mukaddemin aynını neticelendirmez.

Her ne zaman âlem değişken olursa,o hâdistir,

Fakat o değişkendir,

Öğleyse o hâdistir, (411)

Eğer bir şey insan olursa,o hayvandır,

Fakat o insandır,

Öğleyse o hayvandır, (412)

Güneş doğarsa,gündüz mevcut olur,

Lâkin güneş doğmuştur,

Öğleyse gündüz mevcuttur, (413) kıyasları gibi. Bu kıyasların tümünde istisna edilen öncülün aynı,şartlı olan öncülde mevcut olduğundan, bunlar kıyas-ı müstakimdir. (414)

Gelenbevî'ye göre, burada bitişik şartlı önermenin mukaddeminin nakizini istisna,tâlinin aynına neticelendirmiyor. O,bunu açıklamak için şöyle diyor: "Meselâ,Bir şey her ne zaman insan olursa,o hayvandır,Lâkin o, insan değildir, öncüllerinden,öğleyse o hayvan değildir,sonucunun olması gerekmez. Zira,onun bilfarz At olma ihtimali vardır. Yine

---

(411) Gelenbevî,Burhan,S:33.
(412) Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:60,1283 Bsk.,S:43,1275 Bsk.
(413) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:14.
(414) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:14.

aynı şekilde, Fakat o hayvandır,dersek bundan da onun insan olması gerekmez. Öğleyse lazım olmaksızın onun gerektirdiği şeyin olması (melzumun olması) doğru değildir. Melzum olmaksızın lazımın varlığı ise,lazımın melzumdan daha genel olduğu yerlerde gerçekleşir."(415)

2) İstisnalı kıyasta şartlı olan öncül yine bitişik şartlı bir önerme olduğunda,önermenin tâlisinin nakizini istisna mukaddemin nakizini neticelendirir. Bunun aksine mukaddemin nakizini istisna tâlinin nakizini neticelendirmez.

Eğer âlem, hâdis olmazsa değişken de olmaz,
Lâkin o değişkendir,
Öğleyse o hâdistir,(416)

Bu şey,her ne zaman insan olursa o hayvandır,
Lâkin o insandır,
Öğleyse o hayvandır, kıyasında tâlinin nakizi olan"Fakat o hayvan değildir" önermesini istisna edersek, "Öğleyse o insan değildir" neticesini verir.(417)

Eğer güneş doğarsa,gündüz mevcut olur,
Lâkin gündüz mevcut değildir,
Öğleyse güneş doğmamıştır, kıyaslarında olduğu gibi.(418)

Bu kıyaslarda ise,istisna edilen öncülün nakizi diğer öncülde mevcut olduğundan bunlar Hulfî kıyas veya Kıyas-ı gayri

---

(415) Bk: Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:61,1283 Bsk,S:44,1275 Bsk.
(416) Gelenbevî,Burhan,S:33.
(417) Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:60,1283 Bsk,S:43,1275 Bsk.
(418) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:14 vd.

Daima bu sayı ya teklir,ya çifttir,

Lâkin o çift değildir,

Öyleyse o teklir, veya,

Lâkin o tek değildir,

Öyleyse o çifttir, kıyaslarında olduğu gibi. (424)

Şartlı olan öncülü,hakikiyye olan kıyasların hem kıyas-ı müstekim ve hem de gayr-ı müstekim için netice verdikleri böylece ortaya çıkıyor.

c) Maniatü'l-cem'den mukaddem ile tâlinin ikisinden birinin aynını istisna diğerinin nakizini neticelendirir.

Öyleyse bu sadece kıyas-ı müstakimde neticeler verir.

Bu sayı ya taştır,ya ağaçtır,

Lâkin o taştır,

Öyleyse o ağaç değildir,veya,

Lâkin o ağaçtır,

Öyleyse o taş değildir, kıyası gibi. (425)

d) Maniatü'l-hulû'dan ise mukaddem ile tâlinin ikisinden birinin nakizini istisna diğerinin aynını neticelendirir. Görüldüğü gibi bu da sadece gayr-ı müstekimde netice verir.

Bu şey ya ağaç olmayan,ya taş olmayandır,

Lâkin o ağaç olmayan değildir,

Öyleyse o taş olmayandır,veya,

Lâkin o taş olmayan değildir,

Öyleyse o ağaç olmayandır. Kıyaslarında olduğu gibi. (426)

---

(424) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:61,1283 Bak,S:44,1275 Bak. Risaletü'l-kıyas,S:15.
(425) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:15-16.
(426) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:15-16.

Böylece,Razi'nin de izâh ettiği gibi,[427] muhtemel 16 çeşit istisnalı kıyastan sadece 10 tanesinin netice verdiği ortaya çıkar. Bunlardan 2'si bitişik şartlıdan,4'ü hakikiyyeden,2'si maniatü'l-cem'den ve 2'si de maniatü'l-hulû'dandır. Netice vermeyen diğer 6 muhtemel kıyastan 4'sü bitişik şartlıdan,2'si de maniatü'l-cem' ve maniatü'l-hulû'dandır.[428]

2) İKTİRANLI KIYASLAR

İktiranlı kıyasta sonucun mahkûm aleyhine (yüklemine) HADD-İ AŞĞAR (küçük terim),mahkûm bih'ine (konusuna) da HADD-İ EKBER (büyük terim) adları verilir. İçinde küçük terim bulunan Öncülle SUĞRA (küçük Önerme), büyük terim bulunan Öncülle de KÜBRA (büyük Önerme) adı verilir. Büyük Önerme ile küçük Önermede tekrarlanan terim ise, HADD-İ EVSAT (orta terim) diye adlandırılır. Çünkü bu terim diğer bütün şekillere ilgili olan birinci şeklin sonucunda konu ile yüklem arasında veya akıl ile sonuç arasında aracılık eder.Bu nedenle sonuç alınırken bu terim atılarak,sonuçta tekrarlanmaz.[429]

Gelenbevî'ye göre bu istisnâlar iktiranlı kıyasların tümüne mahsustur. Halbuki Ebheri ve bazılarının bunları yüklemli olan iktiranlı kıyaslara hasretmişlerdir. Zira onlar küçük terimi yüklem ve büyük terimi de konu olarak tâyin ediyorlar.[430] Doğru olan konu ve yüklem yerine mahkûm bih ve mahkûm aleyh demektir. Ancak bu şekilde şartlı olan ikti-

---

(427) Bk: Razî,Şerhi metn-el gemsiyye,(Tasdikat),S:168.
(428) Gelenbevî,Şerhi İsaguci,S:61,1283 bak,S:44,1275 Bak,
(429) Bk: Gelenbevî,Burhan,S:32 vd.
(430) Bk: Ebheri,İsaguci,S:9-10,Kazvinî,Şemsiyye,S:28, Taftazanî,Tehzib,S:6.

ranlı kıyasa da şamil olur.(431) Bazan da her ne kadar küçük terim ve büyük terime şamil olmasalar bile,birinci öncülle küçük önerme,ondan sonra gelene de büyük önerme adı verilir.(432)

İktiranlı kıyasın öncülleri olan önermelerin yüklemli veya şartlı olusuna göre bu kıyaslar önce ikiye ayrılır:

1) Sadece yüklemli olan önermelerden meydana gelen kıyaslar,bunlara YÜKLEMLİ İKTİRANLI KIYAS adı verilir.

2) Öncüllerinden biri veya her ikisi şartlı olan kıyaslar, bunlara da ŞARTLI İKTİRANLI KIYAS adı verilir.(433)

Aynı şekilde, ister yüklemli ister şartlı olsun iktiranlı kıyaslar MÜTEARİF ve GAYR-I MÜTEARİF diye de ikiye ayrılır;

1) Yüklemli veya şartlı olan iktiranlı kıyasın her birinde orta terim, küçük önerme olan öncüllün mahkûm bihi veya mahkûm aleyhi veyahut küçük önermenin mukaddem veya tâlisinden herhangi birinin mahkûm bihi veya mahkûm aleyhi olursa, bu tür kıyaslara KIYAS-I MÜTEARİF denir.

2) Bu tür kıyaslarda eğer orta terim küçük önermede mahkûm bih veya mahkûm aleyh olmaz da,mahkûm bih ve mahkûm aleyhin müteallekâtından (o ikisi ile ilgili olan şeylerden) olursa,bu kıyaslara da Kıyas-ı Gayr-ı Müteâref adı verilir. Meselâ: "İnci sedeftedir,Her sedef cisimdir,Öyleyse inci cisimdedir" yüklemli iktiranlı kıyasında orta terim "Sedef" olup küçük önermede mahkûm bihin mutaallakatındandır.

---

(431) Bk: Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:54,1283 Bsk,S:39,1275 Bsk.
(432) Gelenbevi,Burhan,S:33.
(433) Gelenbevi,Burhan,S:33-34,Şerhi İsaguci,S:58,1283 Bsk, S:42,1275 Bsk.

Aynı şekilde, "Her ne zaman yer yüzü ağır olursa,mutlâka kâinatın merkezindedir,Kâinatın merkezi eflâkin ortasındadır, Öğleyse her ne zaman yer yüzü ağır olursa,mutlâka eflâkin ortasındadır" şartlı iktiranlı kıyasında da orta terim olan "Kâinatın merkezi" küçük önermede mahkûm bihin müteallakadandandır.(434) Bu ayırıma Ebherî'nin İsaguci'sinde,Taftazanî'nin Tehzibi'nde ve Kazvini'nin Şemsiyyesi ile onun şerhi Razî'nin Tasdikatı'nda da rastlıyamadık.(435)

Kıyasta orta terim sonucu gerekli kılan terimdir.(436) Bu itibarla,iktiranlı kıyaslar,orta terimin diğer iki terime konu veya yüklem olmasına göre,kıyaslar ŞEKİLLERE ayrılır. Yine bu kıyaslar öncülleri olan önermelerin kemiyet (tümel -tikel) ve keyfiyet (olumlu-olumsuz) lerine göre de DARPLARA (modlara) ayrılırlar.

Buna göre mütearef olan iktiranlı kıyasta orta terim kıyasın küçük önermesinde mahkûm bih (Yüklem veya tâli) ve büyük önermesinde mahkûm aleyh (Konu veya mukaddem) olursa bu BİRİNCİ ŞEKİL kıyastır. Bunun aksi yani orta terimin küçük önermede mahkûm aleyh ve büyük önermede mahkûm bih olmasıyla DÖRDÜNCÜ ŞEKİL kıyas olur. Eğer orta terim küçük önermede de büyük önermede de mahkûm bih olursa, bu kıyas İKİNCİ ŞEKİL kıyastır. Bunun aksi yani orta terimin küçük önermede de büyük önermede de mahkûm aleyh olmasıyla da kıyas ÜÇÜNCÜ ŞEKİL olur.(437)

---

(434) Celenbevî,Burhan,S:34,
(435) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:50 vd,Razî,Şarh metn-el şemsiyye, (Tasdikat),S:132 vd. Taftazanî,Tehzib,S:6-7. Ebherî, İsaguci,S:10 vd.
(436) Celenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:3.
(437) Bk: Celenbevî,Burhan,S:35.

Bu tanımlar, Ebherî'nin İsaguci'sindeki gibi sıralanmıştır. Halbuki, Taftazanî ve Kazvinî kıyasın şekillerini tanıtırken 1., 2., 3. ve 4. şeklinde tertibe riayet etmişlerdir.(438)

Gelenbevî, bu 4 şekil kıyasın neticeleri bakımından değerlerini şöyle izâh ediyor: " Bu 4 şekilden en mükemmeli 1. şekil olup en güzel tarzda tanzim ve aklın gerektirdiği şekilde tertib edildiğinden bunun sonucu apaçıktır. Öğleki zihin konudan vasıtaya ve vasıtadan yükleme kolaylıkla intikal ederek neticeyi kusursuz olarak elde eder. Her iki olumlu ve her iki olumsuz için netice verir.(439) Bu şeklin dışında kalanların tümünde netice apaçık olmayıp, hepsinde açıklanmağa ve isbata muhtaçtır. 2. şekil orta terimin küçük önermede yüklem olması, 3. şekil ise, orta terimin büyük önermede konu olması yönlerinden 1. şekli benzerler. 4. şeklin aslâ bir ortak yanı yoktur. Bu, gerçekten kıyasın tabiî yapısından uzaktır.(440) Onun neticesi çok kapalıdır. Hattâ bazıları onu itibar derecesinden düşürmüşlerdir, onu ölü addetmişlerdir."(441)

Gelenbevî'ye göre 2. şekil kıyası 1. şekle döndürmeğe ihtiyaç yoktur. Çünkü o, birinci şekle çok yakındır. Onu döndürülmeğe muhtaç olmadan, aklı selim onun neticesinden istifâde eder. 3. ve 4. şekil ise bunun gibi değildir. Bunların 1. şekle döndürülmeleri sonucun ortaya çıkması içindir.(442)

---

(438) Bk: Taftazanî, Tehzib, S:6, Kazvinî, Şemsiyye, S:39, Ebherî, İsaguci, S:10 vd.
(439) Gelenbevî, Burhan, S:35.
(440) Gelenbevî, Risaletü'l-kıyas, S:7-8.
(441) Gelenbevî, Şerhi İsaguci, S:55, 1283 Bsk, S:40, 1275 Bsk.
(442) Gelenbevî, Şerhi İsaguci, S:55, 1283 Bsk, S:40, 1275 Bsk.

Gelenbevi,sonucu isbata muhtaç olan şekillerin doğruluğunun ortaya çıkarılması için de iki yol göstermiştir: Bunlardan biri Hulf,diğeri de Aks yollarıdır.(443)

Bu 4 şekil kıyasın her birinin darpları ve sonuç vermeleri için de keyfiyet ve kemiyet yönünden ayrı ayrı şartları vardır.

Önce şu bilinmelidir ki,orta terimin tekrarı her 4 şeklin sonuç vermesi için ortak bir şarttır. Zira, o tekrarlanmazsa kıyasın diğer iki teriminden küçük terimden büyük terime hüküm geçmez. Böylece,netice de ortaya çıkmaz.(444) Buna ilâveten 1. şeklin 2 şartı vardır: 1) Keyfiyet yönünden küçük önermenin olumlu olması, 2) Kemiyet yönünden büyük önermenin tümel olması.(445)

Mühmele önermeler tikel hükmündedir. Dolayısıyla 1. şekil kıyasda kübra olamazlar. Olumlu oldukları takdirde sugra olabilirler. Mahsure önermeler ise,büyük önerme olması halinde sonuç vermesi yönünden tümel hükmündedirler: "Bu Zeyd'dir, Zeyd insandır,öyleyse bu insandır" kıyasında olduğu gibi. Tabiiyye olan önermelere gelince,muteber kıyaslarda sonuç vermediği için itibar edilmemiştir,yahut az kullanıldığı için muteber değildir.(446)

Bu iki şarta itibar edilince,1.şekil için muhtemel olan 16 darpdan sadece 4 darp sonuç verir.(447) Bu darplar şunlardır:

---

(443) Bk: Gelenbevi,Burhan,S:35.
(444) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:56,1283 Bak,S:40,1275 Bak.
(445) Gelenbevi,Burhan,S:35.
(446) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:56,1283 Bak,S:41,1275 Bak.
(447) Bk: Gelenbevi,Burhan,S:35-36,Risaletü'l-kıyas,S:3-4, Şerhi İsaguci,S:56-57,1283 Bak,S:41-42,1275 Bak.

a) Öncüllerinden her ikisi de tümel olumlu olan kıyas; sonuç yine tümel olumlu bir önermedir:

Alem hâdistir, çünkü o değişkendir,

Her değişken hâdistir,

Öyleyse âlem hâdistir, Ve

Her ne zaman âlem değişken olursa o Vacip Teâlâ'nın zatı için mümkündür,

Her ne zaman o bu şekilde mümkün olursa hâdistir.

Öyleyse her ne zaman âlem değişken olursa, o hâdistir. (448)

Her cisim mürekkeptir,

Her mürekkep sonradan yaratılmıştır,

Öyleyse her cisim sonradan yaratılmıştır. (449)

Her insan konuşandır,

Her konuşan gülendir,

Öyleyse her insan gülendir. (450) Kıyaslarında olduğu gibi.

b) 1. şeklin 2.darbı, küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç tümel olumsuzdur:

Her yaratık Vacib Teâlâ'dan kendi isteği ile sâdır olandır,

Kendi isteği ile sâdır olan hiç bir şey kadîm değildir,

Öyleyse hiç bir yaratık kadîm değildir, Ve

Her ne zaman bir şey kendi ihtiyârıyla sâdır olursa o, hâdistir,

Elbette bir şey hâdis olursa, o kadîm değildir,

Öyleyse şüphesiz kendi ihtiyarıyla bir şey sâdır olursa

---

(448) Celenbevî, Burhan, S:35,
(449) Celenbevî, Şerhi İsâgûcî, S:56, 1283 Bak, S:41, 1275 Bak.
(450) Celenbevî, Risaletü'l-kıyas, S:3.

o kadim değildir.(451)

Her cisim müelleftir,

Hiçbir müellef kadim değildir,

Öyleyse hiç bir cisim kadim değildir.(452)

Her insan konuşandır,

Hiç bir konuşan taş değildir,

Öyleyse hiç bir insan taş değildir.(453) Kıyasları gibi.

c) 1. şekil kıyaslarının 3. darbı küçük önermesi tikel olumlu,büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır.Sonuç tikel olumludur.

Bazı cisim müelleftir,

Her müellef sonradan yaratılmıştır,

Öyleyse bazı cisim sonradan yaratılmıştır.(454)

Bazı hayvan konuşandır,

Her konuşan insandır,

Öyleyse bazı hayvan insandır.(455) Kıyaslarında olduğu gibi.

d) 1.şekil kıyasların son darbı küçük önermesi tikel olumlu,büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonuç, tikel olumsuzdur.

Bazı cisim müelleftir,

Hiçbir müellef kadim değildir,

Öyleyse bazı cisim kadim değildir.(456)

Bazı hayvan konuşandır,

Hiç bir konuşan at değildir,

Öyleyse bazı hayvan at değildir.(457) Kıyasları gibi.

---

(451) Gelenbevi,Burhan,S:35 vd.
(452) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:36 vd.1283 Bsk.S:41,1275 Bsk.
(453) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:3 vd.
(454) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:37,1283 Bsk.S:42,1275 Bsk.
(455) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:4,
(456) Gelenbevi,Şerhi İsaguci,S:37,1283 Bsk,S:42,1275 Bsk.
(457) Gelenbevi,Risaletü'l-kıyas,S:4.

Yüklemli iktirânlı kıyasların 2.şeklinin netice vermesi de şu iki şarta bağlıdır: 1) Büyük önermenin tümel olması, 2) Büyük önerme ile küçük önermenin keyfiyet yönünden muhtelif olmaları, yani küçük önerme olumlu ise büyük önerme olumsuz, küçük önerme olumsuz ise büyük önerme olumlu olmalıdır. Bu şartlarla beraber 2.şeklin muhtemel darplarından sadece 4'ü netice verir. Bu darplar şunlardır:

a) Küçük önermesi tümel olumlu,büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyas, bu şeklin 1.darbıdır. Sonuç,tümel olumsuzdur.

Her insan konuşandır,
Hiç bir at konuşan değildir,
Öyleyse hiç bir insan at değildir.(458)

Her cisim müelleftir,
Kadîm olan hiç bir şey müellef değildir,
Öyleyse hiç bir cisim kadîm değildir.(459) Kıyaslarında olduğu gibi.

b) 2.şeklin 2.darbı küçük önermesi tümel olumsuz,büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonucu,yine tümel olumsuzdur.

Hiç bir insan at değildir,
Her kişneyen attır,
Öyleyse hiç bir insan kişneyen değildir.(460)

Hiç bir cisim basit değildir,
Her kadîm basittir,
Öyleyse hiç bir cisim kadîm değildir.(461) Kıyasları gibi.

---

(458) Celenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:4.
(459) Celenbevî,Burhan,S:36.
(460) Celenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:4 vd.
(461) Celenbevî,Burhan,S:36.

c) Bu şeklin 3.darbı küçük önermesi tikel olumlu büyük önermesi tümel olumsuz olan kıyastır. Sonucu,tikel olumsuzdur.

Bazı hayvan konuşandır,

Hiç bir at konuşan değildir,

Bazı hayvan at değildir, (462)

Bazı cisim müelleftir,

Hiç bir kadîm müellef değildir,

Öğleyse bazı cisim müellef değildir, (463) Kıyaslarında olduğu gibi.

d) 2.şeklin sonuç veren 4.darbı,küçük önermesi tikel olumsuz,büyük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Sonucu, tikel olumsuzdur.

Bazı hayvan kişneyen değildir,

Her at kişneyendir,

Öğleyse bazı hayvan at değildir, (464)

Bazı cisim basit değildir,

Her kadîm basittir,

Öğleyse bazı cisim kadîm değildir, (465) kıyaslarında olduğu gibi.

Yüklemli iktiranlı kıyasların 3.şeklinin sonuç vermesi için de şu iki şart gereklidir: 1) Küçük önermenin olumlu olması, 2) İki öncülden birinin tümel olması. Bu iki şart gözönüne alınınca, bu şeklin muhtemel darplarından sadece 6'sı sonuç verir. Bu darplar şunlardır:

---

(462) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:5.
(463) Gelenbevî,Burhan,S:36.
(464) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:5.
(465) Gelenbevî,Burhan,S:36.

a) Öncüllerinden her ikisi de tümel olumlu olan kıyas ki,burada sonuç tikel olumludur.

Her insan hayvandır,

Her insan konuşandır,

Öğleyse bazı hayvan konuşandır. (466)

Her müellef cisimdir,

Her müellef hâdistir,

Öğleyse bazı cisim hâdistir, kıyasları gibi.

Gelenbevî'ye göre 3.şeklin bu darbında küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması caiz görüldüğünden sonuç, tikeldir,tümel değildir. (467)

b) Bu şeklin sonuç veren 2.darbı,büyük önermesi tümel olumsuz,küçük önermesi tümel olumlu olan kıyastır. Bu kıyasın sonucu,yine küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması nedeniyle,tikel olumsuzdur. Bunun içindir ki, "Her insan cevherdir, Hiç bir insan at değildir,öncüllerinden sonra Hiç bir cevher at değildir" demek doğru olmayıp, bilakis "Bazı cevher at değildir" sonucu doğru olur. (468) Nitekim,"Her müellef cisimdir,Hiç bir müellef kadîm değildir,öğleyse bazı cisim kadîm değildir." (469) ve "Her insan hayvandır,Hiç bir insan at değildir, öğleyse bazı hayvan at değildir." (470) Kıyaslarında da durum böyledir.

c) 3. şekil kıyasın 3.darbı,küçük önermesi tikel olumlu

---

(466) Gelenbevî,Risaletü'l-kıyas,S:5.
(467) Gelenbevî,Burhan,S:36,Haşiye-i Burhan,S:93.
(468) Bk: Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:93-94.
(469) Gelenbevî,Burhan,S:36.
(470) Gelenbevî,Risaletü'l kıyas,S:6.

darplarını ilk beş darpla sınırlamış ve son 3 darbın sonuçsuz olduğuna kail olmuşlardır. Bunu isbat için de bu son üç darpda neticenin muhtelif oluşunu öne sürmüşlerdir. Mütekaddiminin bu iddiasının çakış noktası örfiyye-i hasse ile meşrute-i hassede tikel olumsuz olan bir önermenin yine tikel olumsuz olan diğer bir önermeye aksini unutmalarıdır. Zira,söz konusu bu darplarda sonuç,kendilerine has yollarla ispatlanırken,bunların tümünün neticesi olan tikel olumsuza aksedebilen yine tikel olumsuz bir önerme elde edilir. Fakat şartlı iktiranla kıyaslarda 4.şeklin sadece ilk beş darba inhisar ettirilmiş olması mutlâktır."(482) Nitekim,Kazvinî ve Razî bu şeklin sonuç veren darplarının 8 olduğunu söylerken,Şemsüddin el-isfahanî,bunların sadece 5 olduğunu iddia etmektedir.

Gelenbevî,4.şeklin sonuç veren 8 darbını şöyle sıralıyor:

a) Küllî olumludan meydana gelen kıyas; bu kıyasın sonucu tikel olumludur. Küçük önermenin büyük önermeden daha genel olması nedeniyle netice,tümel bir önerme değildir.

Her müellef hâdistir,

Her cisim müellefdir,

Öyleyse bazı hâdis cisimdir,(484) zira hâdislerden bazısı arazdır,cisim değildir.(485)

---

(482) Bk: Gelenbevî,Burhan,S:37.
(483) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:39. Razî,Şerhi metn-el şemsiyye,(Tasdikat),S:146,Ebû el-sena Şemsü'd-Din b.Mahmut b. Abdurrahman el-isfehanî,Metaliü'l-enzar,alâ Tavâliu'l-Envar,S:54.
(484) Gelenbevî,Burhan,S:37.
(485) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:94.

e) Bu şeklin netice veren 5.darbı büyük önermesi tümel olumsuz,küçük önermesi tikel olumlu olan kıyastır. Netice tikel olumsuzdur.

Bazı hayvan insandır,

Hiçbir cansız hayvan değildir,

Öğleyse bazı cansız hayvan değildir. (493) Kıyası gibi.

f) 4.şekil kıyasın sonuç veren 6.darbı,küçük önermesi tikel olumsuz olmak şartıyla keyfiyet ve kemiyet yönünden iki muhtelif öncülden yapılan kıyastır.Sonucu tikel olumsuzdur.

Bazı insan kara değildir,

Her gülen insandır,

Öğleyse bazı kara gülen değildir, (494) kıyası gibi.

g) Bu şeklin 7.darbı küçük önermesi tümel olumlu olmak şartıyla kemiyet ve keyfiyet yönünden iki muhtelif önermeden yapılan kıyastır. Sonucu yine tikel olumsuzdur.

Her arap konuşandır,

Bazı beyaz arap değildir,

Öğleyse bazı konuşan beyaz değildir, (495) kıyası gibi.

h) 4.şekil kıyasın sonuç veren 8.darbı,küçük önermesi tümel olumlu olmak şartıyla kemiyet ve keyfiyet yönünden muhtelif iki önermeden meydana gelen kıyastır. Sonucu tikel olumsuzdur.

Hiç bir insan eşek değildir.

Bazı gülen insandır.

Öğleyse bazı eşek gülen değildir. (496)

---

(493) Gelenbevî,Risalotü'l-kıyas,S:7,
(494) Gelenbevî,Burhan,S:37.
(495) Gelenbevî,Burhan,S:37.
(496) Gelenbevî,Burhan,S:37.

İnsanın kölesi hayvandır,

Her Anadolulu insandır,

Öyleyse bazı Anadolulu'nun kölesi hayvandır. (498) Kıyaslarında olduğu gibi.

Gelenbevî'nin yükleml iktiranlı kıyaslarla ilgili izahları,bunların netice veren darpları ve sayılara hakkındaki görüşü diğer bir çok İslâm mantıkçısından farksızdır. Şu varki,Ebherî,hacmi küçük kitabında bunlardan birinci şeklin dışındakilerine hiç yer vermemiştir. Kazvinî'de harflerle rumuzlandırılan misâller, Gelenbevî'de değişiktir.Nitekim, Gelenbevî'den aldığımız yukarıdaki önreklerde bu açıkça görülüyor. (499)

ŞARTLI İKTİRANLI Kıyaslara gelince; bunlar öncüllerinde yer alan önermelerin çeşidine göre,aşağıdaki beş bölüme ayrılırlar; Böylece İslâm mantıkçılarında olduğu gibi Gelenbevî'de de netice veren kıyaslar on istisnâlı,yirmi iki de iktiranlı olmak üzere otuz iki kıyastır. Halbuki,Tavâliu'l-envar sahibi Ömer Beydavî,sonuç veren kıyasların yirmi üç olduğunu,bunlardan dördünün istisnalı,on dokuzunun da iktiranlı kıyas olduğunu ifade ederken,çoğunluğun (500) görüşünden ayrılmaktadır. Gelenbevî'nin söz konusu ettiği beş istisnalı kıyas göyledir:

I- Öncüllerinden her ikisi de bitişik şartlı olan kıyas. Gelenbevî'ye göre şartlı iktiranlı kıyasın bu bölümü üç kısma ayrılır:

a) Orta terim,ya tümüyle bitişik şartlı önermenin mukad-

---

(498) Bk: Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:92-93.
(499) Bk: Taftazanî,Tehzib,S:6-7,Ebherî,İsaguci,S:10 vd., Kazvinî,Şemsiyye,S:38 vd.,Razî,Şerh metn el-şemsiyye, (Taʿdikat) S:132 vd. Fenarî,Risale-i Esiriyye S:55 vd.
(500) Kadı Abdullah Ömer el-beydavi,Tavaliu'l-envar,(İsfahânî Şerhi),S:54.

demi,veya tümüyle tâlisi olur,yâni kıyasa teşkil eden iki bitişik şartlı önermenin her birinde cüz'-i tam olur.Gelenbevî bu kısmın mantıkçılar tarafından ençok itibar görenî olduğunu beyanla,yüklemli iktiranlı kıyaslardan farksız olarak oradaki şartlarla birlikte dört şeklin bütün darplarında bitişik şartlı bir önermeyi sonuçlandırdığını,sâdece dördüncü şeklin son üç darbında sonuç vermediğini söylüyor.O'na göre,bu üç darbın sonuç vermesi,olumsuz önermenin döndürülmesine dayanmakta olup,şartlı önermelerde tikel olumsuzun döndürülmesi mümkün değildir.(501) Rami'nin görüşü de bu yoldadır.(502) Ancak Kazvinî,farksız olarak yüklemli iktiranlı kıyasların şartlarıyla onların darplara sayısının bu kıyas bütün şekil ve darplarda sonuç verir,derken yukarıdaki görüşe muhalefet eder.Bununla beraber Kazvinî,bunlara misal vermemektedir.(503)

Bu tür kıyaslarda orta terim,büyük önermede mukaddem,küçük önermede tâlî olursa,bu birinci şekilden bir kıyas olur.Bu kıyasın dört darbı için Gelenbevî'nin verdiği misâller şunlardır:

Her nezaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Her nezaman gündüz mevcut olursa âlem aydınlık olur,

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa âlem aydınlık olur.

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Her ne zaman gündüz mevcut olursa gece karanlık olmı değildi

Öyleyse her nezaman güneş doğarsa gece karanlık olmı değildi

---

(501) Gelenbevî,Burhan,S:39

(502) Bk:Rami,Şarh Metn al-Şemsiyye (Tasdikat),S:162

(503) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:42

Bazan güneş doğarsa hava soğuk olur,

Her ne zaman hava soğuk olursa havadan korkulur,

Öyleyse bazan güneş doğarsa havadan korkulur.

Bazan güneş doğarsa hava soğuk olmaz,

Her nezaman hava böyle olursa kendisinden korkulan değildir,

Öyleyse bazan güneş doğarsa havadan korkulmaz. (504)

Bu kıyaslarda orta terim,Küçük önermede de Büyük önermede de tâlî olursa iki şekilden bir kıyas olur.Celenbevî, bunun dört darbı için de şu misâlleri veriyor:

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Gece karanlık olduğu zaman gündüz mevcut değildir,

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa gece karanlık değildir.

Gece karanlık olduğu zaman gündüz mevcut değildir,

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Öyleyse her ne zaman gece karanlık olursa güneş doğmuş değildir.

Bazan güneş doğduğu zaman hava soğuk olur,

Halbuki yaz sıcak olduğu zaman hava soğuk değildir,

Öyleyse bazan güneş doğduğu zaman yaz sıcak değildir.

Bazan güneş doğduğu zaman hava soğuk değildir,

Her nezaman kış şiddetli olduğunda hava soğuktur,

Öyleyse bazan güneş doğduğu zaman kış şiddetli değildir. (505)

---

(504) Bk:Celenbevî,Risaletü'l-Kıyas,S:8

(505) Bk:Celenbevî,Risaletü'l-Kıyas,S:8

Eğer bu kıyaslarda orta terim Küçük önermede de Büyük önermede de mukaddem olursa bu,üçüncü şekilden bir kıyas olur.Bu kıyasın sonuç veren bâzı darplara için Celenbevî'nin verdiği misaller şöyledir:

Her ne zaman güneş doğarsa yer yüzü aydınlık olur,

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Öyleyse her ne zaman yer yüzü aydınlık olursa gündüz mevcut olur.

Her ne zaman güneş doğarsa yer yüzü aydınlık olur,

Halbuki her ne zaman güneş doğarsa gece mevcut değildir,

Öyleyse bâzan yer yüzü aydınlık olduğu zaman gece mevcut değildir.

Bâzan güneş doğduğu zaman hava soğuk olur,

Halbuki her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur,

Öyleyse bâzan hava soğuk olduğu zaman gündüz mevcut olur.

Bâzan güneş doğduğu zaman hava soğuk olur,

Halbuki her ne zaman güneş doğarsa yer yüzü karanlık değildir,

Öyleyse bâzan hava soğuk olduğu zaman yer yüzü karanlık değildir.(506)

İki bitişik şartlı önermeden meydana gelen şartlı iktiranlı kıyasların bu birinci kısmında,orta terim küçük önermede mukaddem, büyük önermede tâli olursa bu dördüncü şekilden bir kıyastır.

Her ne zaman gündüz mevcut olursa güneş doğar,

Her ne zaman yer yüzü aydınlık olursa gündüz mevcut olur,

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa yer yüzü aydınlık olur, kıyası gibi.(507)

---

(506) Bk:Celenbevî,Risaletü'l-Kıyas,S:8-9

(507) Celenbevî , Risaletü'l-Kıyas,S:9

Gelenbevî'ye göre bu kıyaslarda da yükümlü iktiranlı kıyaslardan farksız olarak sonuç,öncüllerden daha özel (ehass) olanına tâbidir.(508)

Gelenbevî,bu konuda,iki ittifakıyyeden veya ittifakıyye ile lûzumiyyeden meydana gelen kıyaslara bâzı mantıkçıların,"Yalnız ittifakıyye önermelerden veya ittifakıyye ile lûzumiyyeden meydana gelen kıyas,kıyasın tertibinin aslî makamdı olan netice itibariyle ilim ifade etmez.Zîra bu kıyaslarda netice,tertipten önce bilinmektedir, öyleyse bu kıyas olmaz." şeklindeki itirazlarını ele alarak şöyle diyor:"Doğru olan iki lûzumiyyeden meydana gelen kıyasın dışında,sonuç veren sâdece iki ittifakıyye-i hassadan meydana gelen ve olmazsa bir önermeyi sonuçlandıran kıyastır. Çünkü o,dört şekilde de ilim ifade eder.Bununla beraber iki ittifakıyye-i amme den,ikinci şekilden kıyas elde edilmemiş olduğu gibi,dördüncü şekilde de bu kıyas sonuç vermez."(509)

b) İki bitişik şartlı önermeden meydana gelen şartlı iktiranlı kıyasların ikinci kısmında orta terim,kıyası oluşturan iki bitişik şartlı önermede cüz'-i nâkıs olur.Yâni,orta terim bu bitişik şartlı önermelerin mukaddem veya tâlîlerinde mahkûm bih veya mahkûm aleyh olur.Bu kıyaslarda netice,tikel olan bir bitişik şartlı önermedir.Bu bitişik şartlı önerme de,iki bitişik şartlı önermeden meydana gelir:

Her ne zaman her insan hayvan olursa,her Anadolulu insan olur,

Her ne zaman her insan değişken olursa,bâzı varlıklar hâdis olur,

Öyleyse bâzan,"Her ne zaman her insan hayvan olursa her Anadolulu değişken olur" sözümüz doğru olursa,"Her Anadolulu değiş-

---

(508) Gelenbevî,Burhan,S:39
(509) Gelenbevî,Burhan,S:39-40

kon olursa bâzı varlıklar hâdis olur" şeklindeki sözümüzde doğ-
ru olur(510), kıyasında olduğu gibi.

c) Bu bölümdeki kıyasların üçüncü kısmında orta terim kıyası teşkil eden iki bitişik şartlı önermenin birinde cüz'-i tam,diğerinde cüz'-i nâkıs (yâni,birinde mukaddem veya tâli,diğerinde mukaddem veya tâlîden birinde mahkûm bih veya mahkûm aleyh)olur. Bu takdirde öncül olan iki bitişik şartlı önermeden birinin mukaddem veya tâlîsinden biri,ya bitişik şartlı veya ayrık şartlı bir önerme olur.

Gelenbevî'ye göre bu tür kıyaslar sekiz sınıf olup,bu sekiz sınıftan her birinin ortak cüzleri arasında darpları ile beraber dört şekil kıyas da yapılabilir.Bu şekillerin tümünde de sonuç, bitişik şartlı bir önermedir.Bu bitişik şartlının iki tarafından biri,yine ya bitişik şartlı veya ayrık şartlı olan bir önermedir.(511)

II- Öncüllerinden her ikisi de ayrık şartlı olan kıyas,şartlı iktiranlı kıyasın ikinci bölümünü teşkil eder.Bu da birinci bölümde olduğu gibi üç kısma ayrılır:(512)

a) Kıyasın iki öncüllünün ortak tarafları,her iki öncülde de cüz'-i tamdır.Bu tür kıyaslar öncüllerinde yer alan önermelerin durumuna göre altı sınıfa ayrılır.(513) Bunların tümünün sonuç vermesi için ise şu üç şartın varlığı gerekir: 1) İki öncülden birinin olumlu olması, 2) Yine iki öncülden birinin tümel olması, 3) Bu tür kıyaslarda kullanılan olumsuz önermelerin olumluya nâkıt olmaları da şarttır.Şöyleki,bu olumsuzun türü,adı geçen olumlunun

---

(510) Gelenbevî,Burhan,S:40
(511) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:41
(512) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:42 vd,Şerh-i İsağucı,S:39,1283 Bak, S:43,1275 Bak.
(513) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:42

maddesinde doğru olmaması gerekir.Bu şarttan dolayı ayrık şartlı türlerinden her birinin olumsuzu,o türün olumluluğuyla sonuç verir, diğer türün olumluluğuyla sonuç vermez.Ancak sadece olumsuz olan Mâniatü'l-Cem' ile Mâniatü'l-Hulû, olumlu olan Hakikiyye ile sonuç verir.(514)

"Dâimâ ya Vâcip Tealâ içinde muhtardır,ya da âlem kadimdir,

Elbette âlem ya kadimdir,ya da hâdistir,

Öyleyse her ne zaman Vâcip Tealâ içinde muhtar olursa, âlem hâdis olur." kıyası gibi.(515)

b) Bu bölümün ikinci kısmı,orta terimin ayrık şartlı önermelerde cüz'-i nâkıs olduğu kıyaslardır.Gelenbevî'ye göre bu tür kıyaslar bu bölümün üç kısmı arasında uygun olanıdır.Zira bunlar dört şeklin bütün darplarında oluşturulurlar.Bu kıyaslar sadece beş sınıftır.Yetice vermesi için her iki öncülün de olumlu olması,iki öncülden birinin tümel olması,ayrık şartlı önermenin iki tarafının zıt olması gerekir.Sonuçları genel olarak olumlu Mâniatü'l-Hulû bir önermedir:

Her cisim ya değişkendir,ya değişken değildir,

Her değişken ya hâdistir,ya da bâzı mümkin kadimdir,

Öyleyse ya her cisim hâdistir,ya değişken değildir, ya da bâzı mümkin kadimdir, kıyası gibi.(516)

c) Öncülleri iki ayrık şartlı olan şartlı iktiranlı kıyasların üçüncü kısmı,orta terimin öncüllerin birinde cüz'-i tam,diğerinde cüz'-i nâkıs olduğu kıyastır.Bu da iki öncülden birinin bir tarafının bitişik şartlı veya ayrık şartlı bir önerme olmamay-

---

(514) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:42,Risaletü'l-Kıyas,S:10
(515) Gelenbevî,Burhan,S:43
(516) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:43

la gerçekleşir.Bu kıyasların netice vermeleri için de şu iki şart gereklidir: 1) İki ortak cüz'ün dört şekilden biriyle sonuç verecek bir kıyas te'lifine müsait olmaları, 2) Öncüllerden birinin cüz'ü olan ayrık şartlı önermenin geniş anlamıyla olumlu Mani'atü'l-Hulû olmaması.

Bu kıyasların neticesi genel olarak olumlu olan Mani'atü'l-Hulû bir önermedir.

"Dâima ya her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur, ya da güneş karanlık olur,

Dâima ya gündüz mevcut olur, ya da gece mevcut olur,

Öyleyse ya güneş doğmuş olur,ya gece mevcut olur,ya da güneş karanlık olur, (517) kıyası gibi.

III- Şartlı iktiranlı kıyasların üçüncü bölümü,yüklemli bir önerme ile bitişik şartlı önermeden meydana gelen kıyastır. Bunlar arasında ortak cüz', yalnız yüklemli önermede tamdır, şartlı önermede ise nâkıstır.

Gelenbevî, bu tür kıyasların da dört sınıf olduğunu söylüyor:

a) Yüklemli olan öncül,küçük önerme olur,

b) Yüklemli olan öncül,büyük önerme olur, (bu iki durum üzerine değil,

c) Ortaklık bitişik şartlı önermenin mukaddeminde olur,

d) Ortaklık bitişik şartlı önermenin tâlisinde olur.

Gelenbevî'ye göre bu son kıyas, yani,yüklemli olan öncülün büyük önerme olmasıyla beraber orta terimin bitişik şartlının mukaddeminde yer aldığı (518) kıyas,makbul olanıdır.

---

(517) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:43-44

(518) Bk:Gelenbevî,Şerh-i Tenkîhat,S:59,1283 Bak,S:43,1275 Bak, Risaletü'l-Kıyas,S:10-11;Burhan,S:44

Bu kıyasların tümünde sonuç,keyfiyet yönünden kıyasın öncüllerindeki bitişik şartlıya tâbi olan yine bitişik şartlı bir önermedir;Meselâ;

Her ne zaman âlem yer kaplayan olursa o, değişkendir,

Her değişken hâdistir,

Öyleyse her ne zaman âlem yer kaplayan olursa o hâdistir, (519)
kıyası gibi.

IV- Öncüllerinden birisi yüklemli,diğeri ayrık şartlı olan iki önermeden meydana gelen kıyas,şartlı iktiranlı kıyasın dördüncü bölümüdür.Gelenbevî,"Bu bölümde makbul olan,ayrık şartlı önermenin küçük önerme,yüklemli önermenin büyük önerme olduğu kıyastır" (520) diyor ve bu bölümden olan kıyasların iki sınıfta toplandığını ilâve ediyor:

a) Sâdece tek bir yüklemli önermeyi sonuçlandıran kıyas.Bu kıyasa KIYAS-I MUKASSİM adı verilir.Bu kıyas bir ayrık şartlı önerme ile, ayrık şartlıdaki cüzlerin sayısınca yüklemli önermeden meydana gelir.Bu yüklemli önermelerden her biri,ayrık şartlı önermenin cüzlerinden birine,yâni her cüz'ü diğer bir cüz'üne, ortaktır:

Âlem ya cevherdir,ya arâzdır,

Her cevher hâdistir ve her arâz hâdistir,

Öyleyse âlem hâdistir, (521) kıyasında olduğu gibi.

Gelenbevî,Kıyas-ı Mukassim ile gerçekte onun bir benzeri olan Mefsulü'n-Netâic'den olan kıyasları,mürekkep kıyaslardan sayar. (522)

---

(519) Gelenbevî,Burhan,S:44 vd.
(520) Gelenbevî,Risaletü'l-Kıyas,S:11
(521) Gelenbevî,Burhan,S:45
(522) Gelenbevî,Burhan,S:45

b) Tek bir şartlı önermeyi veya müteaddit şartlı önermeleri neticelendiren kıyaslar.Bunlar KIYAS-I GAYR-İ MUKASSİM olup,bir ayrık şartlı ile bir yüklemli önermeden meydana gelebildiği gibi, bir ayrık şartlı ile müteaddit yüklemli önermelerden de meydana gelir.Bu yüklemli önermeler de ayrık şartlı önermenin cüzlerinden birine veya müteaddit cüzlerine ortak olurlar:

Bu sayı ya tektir,ya da iki eşit parçaya bölünür,

İki eşit parçaya bölünen her sayı çifttir,

Öyleyse bu sayı ya tektir,ya da çifttir, kıyası gibi. (523)

Kazvini de bu tür kıyasları ikiye ayırmakla beraber Mukassim ve Gayr-ı Mukassim tâbirlerini kullanmamıştır.Buna karşılık O'nun şârihi Razi'de bu terimlere rastlıyoruz. (524)

V- Şartlı iktiranlı kıyasların beşinci ve son bölümü,bir ayrık şartlı önerme ile,bir bitişik şartlı önermeden meydana gelen kıyaslardır. Bu kıyasların da, orta terimin öncüllerde cüz'-i tam veya cüz'i-nâkıs oluşuna göre üç çeşidi vardır.Ancak, bunlardan muteber olan bitişik şartlı önermenin küçük önerme, olumlu olan ayrık şartlının da büyük önerme olduğu kıyastır. Bu kıyasta orta terim öncüllerde cüz'-i tam veya cüz'-i nakıs olması müsavidir. (525)

Razi bu konuda Celenbevi'den daha açıktır. O'na göre bu tür kıyaslar başta üç kısım olmakla beraber,bunlar da kendi aralarında ayrıca iki kısma ayrılırlar. (526) Kazvini ise,sadece birinci kısmın iki sınıfına zikretmekle yetinmiştir. (527)

---

(523) Celenbevi,Burhan,S:46,Risaletü'l-kıyas,S:12-13,Şerhi İsaguci,S:60,1283 Bsk,S:43,1275 Bsk.
(524) Bk: Kazvini,Şemsiyye,S:48.
(525) Bk: Celenbevi,Burhan,S:48-49,Risaletü'l-kıyas,S:14, Şerhi İsaguci,S:60,1283 Bsk,S:43,1275 Bsk.
(526) Bk: Razi,Şerh metn el-şemsiyye (Tasdikat),S:165.
(527) Kazvini,Şemsiyye,S:48 vd.

3) BASİT ve MÜREKKEP KIYASLAR:

Kıyas, iki önermil ve bir sonuçtan meydana geliyorsa, bu kıyaslara BASİT KIYAS adı verilir. Eğer kıyas, ikiden çok önermilden meydana geliyorsa, buna da MÜREKKEP KIYAS denir.(528)

Gelenbevi'ye göre mürekkep kıyaslar, ya iki veya daha çok iktiranlı kıyastan, ya iki veya daha çok istisnalı kıyastan, yahut da bir iktiranlı, bir de istisnalı kıyastan mürekkep olabilirler.(529)

Gelenbevi, kıyasın tanımının tüm basit kıyaslar için doğru olduğu gibi, iki veya daha çok kıyasın toplamı için de doğru olacağını beyanla şöyle diyor: "Nitekim -insan- terimi, tek başına -Zeyd- için doğru olduğu gibi -Zeyd ve Amr- ın toplamı için de doğrudur. Zira, teklik ve çokluk önün ilintilerindendir, onun mahiyetine dahil değildir. Bu taktirde, biz deriz ki, istisnalı kıyaslardan meydana gelen mürekkep kıyas, kıyas türünün gerçek ferdidir..... Kıyasın tanımı, bu kıyas için de doğrudur. Bu durumda iki istisnalı kıyasın toplamının kıyasın kısımlarından olması kaçınılmazdır. Aksi halde kıyasın tanımı -ağyarını mani- olmamasıyla yanlış olur. Bu açıdan mantıkçıların iki veya daha ziyade istisnalı kıyastan meydana gelen mürekkebi, mürekkep kıyastan saymamaları bu meyanda açıklamayıp, ihmal etmiş olmalarındandır ve bu, bu tür kıyasların mürekkep kıyasların kısımlarından olmamasını gerektirmez."(530)

---

(528) Gelenbevi, Şerhi İsaguci, S:62 vd, 1283 Bak, S:45 vd. 1275 Bak, Burhan, S:49.
(529) Gelenbevi, S:49 vd.
(530) Pk: Gelenbevi, Haşiye-i Burhan, S:98.

Gelenbevî,mükekkep kıyasların,ister istisnalı,ister iktiranlı ve isterse muhtelif kıyaslardan oluşmuş olsun, her üç durumda da ya MEVSUL'UN-NETAİC, ya MEFSUL'UN-NETAİC, ya da HULFİ KIYAS olarak üçe ayrıldığını söylüyor,(531) Bu ayırım Kazvinî'de(532) de aynen vardır.

1) Mevsul'un-netaic, istenen netice elde edilinceye kadar,her basit kıyas sonuca ulaşınca,bu sonuca diğer bir basit kıyas elde edilsin diye başka bir öncülün ilâve edilmesi..... suretiyle meydana getirilen kıyastır:

O cisimdir, çünkü o her ne zaman insan olursa hayvandır,

Fakat o insandır,

Öyleyse o hayvandır,

Her ne zaman o hayvan olursa cisimdir,

Fakat o hayvandır,

Öyleyse o cisimdir, kıyasında olduğu gibi.(533)

2) Mefsul'un-netaic,kendisinde basit kıyaslardan birinin sonucu fesh olunan,yani basit kıyaslardan birinin sonucunun kıyasın lafzından atıldığı kıyastır:

O cisimdir,çünkü o her ne zaman insan olursa hayvandır,

Lâkin o insandır,

Her ne zaman o hayvan olursa, cisimdir,

Lâkin o hayvandır,

Öyleyse o cisimdir, kıyasında olduğu gibi.(534) Çünkü burada

---

(531) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:49 vd.
(532) Bk: Kazvinî,Şemsiyye,S:50-51.
(533) Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:98.
(534) Bk: Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:98.

birinci basit kıyasın sonucu olan "Öyleyse o hayvandır" önermesi,mürekkep kıyasın lafzından çıkarılmıştır.

3) Mürekkep bir kıyas,gayr-i müstekim istisnalı ve iktiranlı kıyaslardan oluşuyorsa, buna da HULFI KIYAS adı verilir. Meselâ: Mantıkçıların şu sözü bir hulfî kıyastır: "İkinci şeklin yahut üçüncü şeklin sonuçları doğru olmıyarak doğrulukları mümkün olamaz. Eğer sonucun doğru olmamasiyla beraber doğru olması mümkün olsa,öncüllerden her birinin doğruluklarıyla beraber,sonucun zıddının da diğer öncülle zıd olan şeyi,iki öncülden biriyle beraber düzenlenerek neticelendireceği bilinen şeklin heyeti üzerine doğru olur. Her ne zaman ki, zıd bu yönüyle doğru olursa,diğer öncülün hem doğru olması ve hem de yanlış olması gerekir ki, bu hulf'dür,bâtıldır."(535)

Kazvinî ve Razî'nin hulfî kıyası tanımlara da şöyledir: "Sonucun doğruluğu nakizinin iptali ile ispat edilen kıyastır. Bu kıyasa HULF-BATIL adının verilmesi kendi yapısında batıl olduğu için değil,neticenin doğru olmadığının takdiri üzerine,yani batılı neticelendirdiği içindir."(536)

Gelenbevî, "Hulfî kıyasın yapısındaki iktiranlı kıyasın iki bitişik şartlı önermeden meydana geldiğini,bunlardan birinde bitişik şartının, -Eğer sonuç doğru olmazsa onun zıddı doğru olur- kaydını,ikinci bitişik şartının da, -Her ne zaman onun zıddı doğru olursa, muhal gerekir- cümlesini ifade ettiklerini,aynı şekilde istisnalı kıyasın ise bir

---

(535) Gelenbevî,Burhan,S:50.
(536) Bk:Kazvinî,Şemsiyye,S:61,Razî,Tasdikat,S:169.

bitişik şartlı önerme ile bir yüklemli önermeden oluştuğunu, bunlardan bitişik şartlının söz konusu iktiranlı kıyasın sonucu olduğunu,yüklemli önermenin de -Tâlinin batıl olmasının mukaddemin de batıl olmasını gerektireceğini- ifade ettiğini" söyleyen Metali' Şarihi Razî'nin görüşünü,bu konudaki büyük ihtilaflara rağmen,daha doğru bulmaktadır.(537)

Gelenbevî'ye göre,müstakim olan istisnalı ve iktiranlı kıyaslardan oluşan mürekkep kıyasa her ne kadar bir ad vermemişlerse de buna HAKKI KIYAS demek gerekir.(538)

4) MUHTALİDAT (Kıyasların modalitesi): Bu kıyaslar modal önermelerden meydana gelen kıyaslardır. Böylece kıyasların öncülleri modlarla kayıtlandığı zaman,şekillerin netice vermesi için diğer şartlarına ilâveten bir takım şartlar daha aranmıştır. Bu duruma göre, birinci ve üçüncü şekil için aranan şart "Küçük önermenin fiiliyyeti"dir. Küçük önermenin fiiliyyeti,onun mümkine-i amme veya mümkine-i hasse olmayıp,mutlâkay-ı amme veya ondan daha özel (ehass) bir önerme olması demektir.(539)

Bu şartın da eklenmesiyle birinci ve üçüncü şekilden modal kıyasların,öncüllerindeki önermelerin modlarına göre sonuçlarının özelliğini Gelenbevî şöyle sıralıyor:

1) İki meşrute-i ammeden yapılan kıyasın sonucu,birinci şekilde yine meşrute-i amme, üçüncü şekilde ise hiniyye-i mutlâkadır:

---

(537) Bk:Gelenbevî,Haşiye-i Burhan,S:98-99.
(538) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:50.
(539) Gelenbevî,Burhan,S:37.

Her insan insan olarak devam ettiği müddetçe,büyüyen bir cisimdir,

Her büyüyen cisim büyüyen cisim olarak devam ettiği müddetçe zorunlu olarak cisimdir,

Öyleyse her insan insan olarak devam ettiği müddetçe zorunlu olarak cisimdir, kıyası birinci şekilden ve,

Her insan insan olarak devam ettiği müddetçe zorunlu olarak büyüyen cisimdir,

Her insan insan olduğu müddetçe cisimdir,

Öyleyse bazı büyüyen cisim, büyüyen cisim olduğu müddetçe bilfiil cisimdir.(540) Kıyası da üçüncü şekilden iki meşruta-i ammeden oluşan kıyaslardır.

2) Küçük önermesi meşruta-i amme,büyük önermesi örfiyye-i amme olan kıyasın sonucu, birinci şekilde örfiyye-i amme, üçüncü şekilde yine hiniyye-i mutlâkadır.

3) Küçük önermesi mutlâka-i amme,büyük önermesi meşruta-i hasse olan kıyasın sonucu, birinci şekil için de,üçüncü şekil için de vücudiyye-i lâdâime olur.

4) Her birinci ve üçüncü şekilden olan modal kıyaslarda büyük önerme vasfiyye-i erbaa denen,meşruta-i amme,meşruta-i hasse,örfiyye-i amme ve örfiyye-i hasse'den birisi ise,sağradan (küçük önermeden) "Lâdevam,lâzaruret" kayıtlarının kaldırılmasından sonra geriye kalan kısım,kıyasın sonucu olduğu açıktır.(541) Ancak,küçük önermede kaldırılan mod,ösün zoruniuluğu

---

(540) Bk: Gelenbevî,Burhan,Musulî Şerhi,Tenvir el-burhan,S:228.
(541) Bunların misalleri için bk:Gelenbevî,Burhan,Abdünnafi Şerhi, Ferni Mantık,C:2,S:210 vd.,Musulî Şerhi,Tenvir el-burhan,S:228 vd.

ise geriye kalan ğatin devamı,ve kaldırılan cihet (mod) zaruret-i vasfiyye ise, arta kalan devam-ı vasfidir. Aynı şekilde kaldırılan mod zaruret-i vaktiyye ise geriye kalan ıtlak-ı vaktiyye ve kaldırılan mod zaruret-i müntəşire ise,geriye kalan ıtlak-ı müntəşire olur.(542)

Modalite yönünden ikinci şeklin sonucunun doğruluğu da kendine has şartları ile beraber şu iki şartın varlığına bağlıdır:

1) Ya küçük önermenin daime-i mutlaka veya zaruriyye-i mutlaka olması ile,küçük önerme üzerine devam-ı zatinin doğruluğu,ya da büyük önermenin olumsuzları aksedebilen zaruriyye-i mutlaka,daime-i mutlaka,örfiyye-i amme,müntəşire-i amme,örfiyye-i hasse ve müntəşire-i hasseden biri olması gereklidir.

2) Bu tür modal kıyasta mümkine-i amme,zaruriyye-i mutlaka kullanılır, yahut büyük önermesi müntəşire-i amme veya müntəşire-i hasse olan bir kıyasda mümkine-i amme bulunabilir.(543)

Bu şartlarla beraber ikinci şekil modal kıyaslarda sonuçların durumu şöyledir:

1) Eğer iki öncülden biri üzerine devam-ı zati doğru olursa,sonuç daime-i mutlakdır. Devam-ı zatinin doğru olması küçük veya büyük önermeden birinin zaruriyye,yahut daime olması ile gerçekleşir.

2) İki öncülden birisi üzerine eğer, devam-ı zati doğru olmaz ise,sonuç,kıyasın küçük önermesi gibidir. Şu farkla ki,

---

(542) Gelenbevi,Burhan,S:37-38.
(543) Gelenbevi,Burhan,S:38.

o,küçük önermeden ıtdevam ve ıtzaruret,öncüllerden de mutlak olarak zaruret kayıtlarının kaldırılmalarını gerekir.(544)

Modal kıyaslardan dördüncü şeklin doğru bir sonuç vermesi için de kendine has şartlarla birlikte şu beş şartın da bulunması gerekir:

1) Öncüllerden her ikisi de fiiliyye olmalıdır. Yani mümkine-i amme ile mümkine-i hassedan birisi olmamalıdır.

2) Öncüllerde kullanılan olumsuz önermeler aksedebilen önermeler olmalıdır,ki bunlar iki dâime,iki meşrute ve iki örfiyyelerdir.

3) Sadece üçüncü darp için,küçük önerme üzerine devam-ı zatinin doğru olması,yani küçük önermenin zaruriyye veya dâime olması,büyük önermenin ise,olumsuzlara aksedebilen yukardaki altı önermeden biri olması gerekir.

4) Sadece altıncı darp için,büyük önermenin olumsuzlara aksedebilen söz konusu altı önermeden birisi olması,

5) Yine sadece sekizinci darp için küçük önermenin meşrute-i hasse ve örfiyye-i hassedan birisi,büyük önermenin ise olumsuzlara aksedebilen altı önermeden birisi olması gereklidir.(545)

Bu şartlarla beraber,dördüncü şekilden modal kıyasların sonuçlarını da Celenbevi şöyle ifâde ediyor:

1) Birinci ve ikinci darplarda,eğer küçük önermeleri üzerine devam-ı zati doğru olursa veya kıyas olumsuzlara aksedebilen altı modal önermeden meydana geliyorsa,netice küçük önermenin aksi gibidir. Eğer böyle olmaz ise netice,

---

(544) Bk:Celenbevi,Burhan,S:38.
(545) Bk:Celenbevi,Burhan,S:38.

mutlâka-i ammedir.

2) Üçüncü darpda önceliklerden biri üzerine devam-ı zati doğru olursa,sonuç,dâime-i mutlâka; olmaz ise,küçük önermenin aksi gibidir.

3) Dördüncü ve beşinci darplarda,büyük önermeleri üzerine devam-ı zati doğru olursa, yani büyük önermeleri zaruriyye ve dâimeden biri olursa,sonuç,dâime olur,eğer böyle olmaz ise sonuç,ilâdevam kaydının kaldırılması ile küçük önermenin aksi gibidir.

4) Altıncı darpta sonuç,küçük önermenin aksinden sonra, meydana gelen ikinci şeklin neticesi gibidir. Zira, bu darp küçük önermenin aksedilmesi ile ikinci şekle döner.

5) Yedinci darp büyük önermenin aksinden sonra elde edilen üçüncü şeklin neticesi gibidir.

6) Sekizinci darbın sonucu ise aks-i tertipten sonra elde edilen birinci şeklin neticesinin aksi gibidir.(546)

---

(546) Bk: Gelenbevi,Burhan,S:38-39,Bu sonuçların keyfiyet yönünden durumları için bk:Gelenbevi,Burhan,Musulî Şerhi,Tenvir el-burhan,S:231 vd.

V- AKLÎ DELİLLERİN YAPISI VE BEŞ SANAT:

Gelenbevî,şekil yönünden aklî delillerin doğruluğunun şartlarını açıkladıktan sonra,maddeleri açısından onların durumlarının açıklanmasını da gerekli görmüştür.Zira bazan hata,delillerin maddelerinde bulunabilir,aklı hatadan korumak ise mantığın başlıca görevlerindendir.Dolayısiyle,bu konunun da mantığın esas bölümlerinden sayılması gerekir.

Gelenbevî'ye göre bir önermede konunun yükleme nisbetinin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi açısından akıl aslâ bir tercih yapamıyor ise,bu nisbetin olumlu veya olumsuz yönlerinin her birine dayanan bilgiye ŞEKK (Şüphe) adı verilir.Eğer akıl bu nisbetin olumlu veya olumsuz yönlerinden birini tercih ediyorsa,tercih edilen tarafa dayanan bilgiye TASTİK ve İ'TİKAT denir.

İ'TİKAT,diğer tarafın ihtimalini kesinlikle ve tamamen kaldırır,aynı zamanda gerçeğe de uygun olursa buna da YAKİN adı verilir.İ'tikat,diğer tarafın ihtimalini ortadan kaldırmakla beraber gerçeğe uygun olmaz ise bu da CEHL-İ MÜREKKEP adını alır.

Söz konusu İ'tikat,kesin olmakla beraber şüpheye düşmeği kabullenebildiği için sabit olmaz ise buna da TAKLİT denir.Aynı şekilde bazan İtikat diğer tarafın ihtimalini tamamen kaldırmıyorsa buna da ZAN adı verilir.

Tastik ve İ'tikat'da zan olmayan tarafın karşıtına bağlı olan bilgi ise VEHM adını alır.Zannedilen dışında kesin olan nisbetin karşıtına da TAHAYYÜL denir.

Bu kısa izahtan, Zan,Tahayyül ve Vehm'in tastik olmayıp,

sadece tasavvur olduklara ortaya çıkar.Öyleyse önerme olanlar, ya YAKİNİYYE,ya TAKLİDİYYE,ya MAZNUNE,yahut da Cehl-i Mürekkep olarak MECHULE'den başka birşey olamaz.(547)

Gelenbevi,bunlardan birincisi olan Yakiniyye önermeleri de BEDİHİYYAT ve NAZARİYYAT olarak ikiye ayırmaktadır.O,Bedihiyyatın altı olduğunu söylerken,Ebheri,Kazvini ve Taftazani ile aynı görüşü paylaşmaktadır.Şu farkleki bu mantıkçılar,aşağıda sıralıyacağımız bu altıyı,kayıtsız olarak Yakiniyye'nin kısımları sayarken(548) Gelenbevi,Bedihiyyatla kayıtlayarak,yakiniyyenin Nazariyyat olan tarafını tasnifin dışında bırakmıştır.(549) Öyleyse Gelenbevi'ye göre Bedihiyyatın altı kısmı şunlardır:

1)EVVELİYYAT:Her bir akl-ı selim ve düzgün zihnin,hiçbir vasıtaya muhtaç olmadan,bu önermelerin taraflarını aralarındaki nisbetle beraber tasavvur ve mulahaza ederek kesin hükme varır. Meselâ,"İki nakizin ictimaı veya irtifaı mümkin değildir","Bir, ikinin yarısıdır.","Bütün,parçadan daha büyüktür." ve "Tek bir cisim,aynı anda iki ayrı mekânda bulunamaz."önermeleri gibi.(550)

2)MÜŞAHEDAT:Aklın duyular vasıtasiyle kendisinde kesinlikle hükmettiği önermelerdir.Bu hükümler,ya görünen kuvvetler olan beş duyu vasıtasiyle verilen hükümlerdir; "Bütün ateşlerin sıcak olması" ve "Güneşin aydınlatıcı olması" gibi ki,bunlara HİSSİYYAT denir.Ya da gizli kuvvetler vasıtasiyle verilen hükümlerdir;"Açlığa,susuzluğa,asabiliğe...hükmetmek" gibi ki,bunlara da VİCDANİYYAT adı verilir.Bunların bizzat hükmedenin vicdanında

---

(547) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:50-51
(548) Bk:Ebheri,İsağuci,S:12-13,Taftazani,Tehzib,S:7,Kazvini, Şemsiyye,S:52-53
(549) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:51
(550) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:51,Şerh-i İsağuci,S:66 vd.(1283 Bsk)

bulunması ve hissedilmesi gerekir,böyle olmayan kişiler için yakıniyyeden sayılmazlar.

3)FITRİYYAT: Buna "Kıyası kendileriyle beraber olan önermeler" de denir.Bu önermeler,aklın, taraflarını tasavvur için kıyas-ı hafi (gizli kıyas) vasıtasiyle kesinlikle hükmettiği şeylerdir; "İki eşit parçaya bölündüğü için dört sayısının çift olduğuna hükmetmek" gibi.

4)MÜTEVATİRAT:Yalan söylemek üzere birleşmeleri mümkün olmayacak şekilde müşahitlerin haberleri işitildiğinde bir anda (def'aten) hâsıl olan gizli kıyas vasıtasiyle aklın kesinliğine hükmettiği şeylerdir.Meselâ,Bağdat'ı hiç görmeyen birisinin O'nun varlığına hükmetmesi, gibi.Bu nedenle,beş duyudan birisiyle hükmedilmeyen haberlerin mütevatir olması doğru değildir.Aynı şekilde tek bir kişinin veya iki kişinin haberi de mütevatir sayılmaz.Nitekim, bu sayıyı 5-12-40-70... ile sınırlayanlar vardır.(551)

5)MÜCERREBAT:Hissiyyatın tekerrürü vasıtasiyle aklın,kesinliğine hükmettiği önermelerdir.Bu, tecrübe edenin dışında kalana göre yakiniyyeden değildir.Tevatür yoluyla yakiniyyeden olur.Meselâ,"Kim sekmunyayı (xx) içerse safrası kolay olur." önermesi gibi.

6)HADSİYYAT:Başlangıçtan sonuca kadar zihnin süreç-i intikali ile tanımlanan Hads vasıtasiyle aklın hükmettiği önermelerdir.Gelenbevi'ye göre bu meleke bazılarında fıtraten vardır,bazılarında da alışkanlık vasıtasiyle olur.Meselâ,"Ayın,ışığını güneşten aldığının hükmü" gibi.Bu hükmü,ayın,güneşe yaklaştığı ve ondan uzaklaştığı zamanlarda,onun aydınlanmasında görülen çeşitliliğin tekerrürü müşahedesinden doğan bir gizli kıyas vasıtasiyle varılmıştır.(552)

---

(551) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:51,Şerh-i İsağuci,S:66 vd.(1283 Bak)
(xx) Aslı Yunanca olan bir kelime olup,bir cins dara anlamınadır.
(552) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:51-52,Şerh-i İsağuci,S:65-68 (1283 Ba)

Gelenbevî,nazariyyatın bedihiyyat vasıtasiyle elde edildiğini söyledikten sonra şöyle diyor:"Bunlar o tür önermelerdir ki,onlarda akıl deliller vasıtasiyle ve tedricen öncülleri tertip ederek kesin hükme varır."(553)

Taklidiyye önermeler ise,aklın sadece başkasını taklit ve başkasından işittiği tevatür derecesine ulaşmayan haberle kat'i olarak hükmettiği önermelerdir.Meselâ,"Dağın başında yaşayan bir kişinin,Allah'ın yarıtıklarıyla istidlâl etmiyerek,sadece bir veya iki kişiden işittiğine dayanarak Allah'ın varlığına hükmetmesi, taklittir." Gelenbevî'ye göre,sadece taklit ve işitmeğe dayanan bu önerme,muhakkikin iddiâ ve inancında Bedihiyyedir.(554)

Maznune önermelere gelince,belirti ve işaretlerden alınan önerme olup akıl orada zıddını câiz görmekle beraber tercihen hükmü verir.Meselâ-"Geceleyin dolaşan birinin hırsız olduğuna hükmetmek" gibi.Bütün zannî önermeler,Nazariyyattandır.(555)

Cehl-i Mürekkeb'i de Gelenbevî şöyle tanımlamaktadır:"Bu yanlış bir önermedir ki,vehm ile karışık olan aklın,ya bedihî olmasına iddiâ etmesiyle veya madde ve şekil yönünden bozuk olan delili burhan iddiâ etmek sureti yle kesi n olarak hükmettiği şeydir. Filozofların,âlemin kadim olduğuna hükmetmesi,gibi.(556)

Gelenbevî,delilleri oluşturmaları yönünden,bu konuda önermeleri yedi kısma ayırıyor:

1) YAKİNİYYAT (Az önce ,ahsi geçti.)

2) MEŞHUDAT:Bu, ya bütün insanlarca meşhur olur,"Zulmun

---

(553)Gelenbevî,Burhan,S:52
(554)Gelenbevî,Burhan,S:52
(555)Gelenbevî,Burhan,S:52
(556)Gelenbevî,Burhan,S:52

çirkin olmasına hükmetmek,gibi." Ya da bir grup insanca meşhur olur, "Kelâmcılara göre teselsülün bâtıl olduğuna hükmetmek,gibi."

3) MÜSELLEMAT: İddiâsına ispat için delil getirme durumunda olan kimse ile hasmı arasında kabullenilmiş olarak,hasmına reddetmek için sözünü dayandırdığı önermedir; veya ilim ehli arasında kabullenilmiş olur.Meselâ,"Usul ilminin problemlerini fakihlerin kabulü" gibi.

4) MAKBULÂT: Hakkında güzel inanç ve itimat hâsıl olan kişilerin güzel sıfatlarından alınan önermelerdir:"Peygamberlerden ve âlimlerden alınan deliller" gibi.

5) MAZNUNAT: Yukarıda geçen zannî önermelerdir.

6) MUHAYYELÂT: Doğru olmadıkları kesin iken sırf dinleyene neşe vermek veya nefret uyandırmak için hayal edilerek verilen hükümlerdir.Meselâ,"İçkinin akıcı bir yakut,balın iğrenç bir kusuntu olduğuna hükmetmek" gibi.

7) MEVHUMAT (veya VEHMİYYAT): Hissedilenlere kıyasla,hissedilmeyenler hakkında kesin olarak vehm ile hükmolunan önermelerdir.Bâzılarının,cisimlerden müşahede ettikleri şeyler üzerine, "Bütün varlıkların bir mekânı ve bir cihetî olduğuna hükmetmeleri" gibi.Bu tanımıyla Vehmiyyat Celenbevî'ye göre,bilinmeyeni bilinene kıyastan ibaret olan bir vehme âit hüküm olmakla Cehliyyattandır.(557)

İşte bu yedi çeşit önermeden mürekkep aklî delillerin uygulama yeri olarak Celenbevî,diğer İslâm mantıkçıları gibi BEŞ SANAT'a göstermektedir.Buna göre:

---

(557) Celenbevî,Burhan,S:52-53

1) Delilin sıhhati,kendilerinin sıhhatine bağlı olan önermeler,geniş anlamıyla delildeki öncüller,Yakıniyye olan önermeler olursa buna BURHAN adı verilir."Alem değişkendir, Her değişken hâdistir, Öyleyse âlem hâdistir." delili gibi.Gelenbevî'ye göre Burhan'dan amaç,bilgilerin en mükemmeli olan YAKİN'i elde etmektir.Yakîn,gerçeğe uygun olan kesin tasdiktir.(558)

2) Bunun aksine delildeki öncüllerin tümü yakîniyye olmaz da bâzıları Meşhurattan veya Müsellemattan olursa,bu da CEDEL adını alır.Meselâ, "Bu iş çirkindir,Çünkü o, zülümdür, Her zülüm çirkindir." delilinde olduğu gibi.

Cedel'den gâye,itiraz yerinde hasmı ilzam etmek ve iddiâlarına reddetmekte delil getirmektir.Diğer bir gâye de,delili anlamaktan âciz kalan kimseyi ikna etmektir.Gelenbevî'ye göre bu ikinci amaç için söylenen Cedel'e DELİL-İ İKNAÎ adı verilir.

3)Diğer taraftan delilin öncüllerinden bâzısa Makbulât veya Maznunattan olursa buna da HİTABET adı verilir."Geceleyin dolaşan bu adamdan sakınmak gerekir, Çünkü o hırsızdır,Hırsızdan kaçınmak gerekir." delili gibi.

Hitabetten gâye,insanları faydalarına olan şeylere yöneltmek, rağbetlerini artırmak,onların zararlarına olan şeylerden uzaklaştırmak ve nefret ettirmektir.Nitekim,hatipler ve vâizler aynı şeyi yaparlar.İsmail Gelenbevî'ye göre naklî deliller de hitabetin kısımlarındandırlar.(559)

4) Eğer delilin öncüllerinden tümü veya bâzısı Muhayyelattan olursa buna da ŞİİR adı verilir.Gelenbevî'ye göre Şiir,kendi

---

(558) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:53.
(559) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:53.

kendi dışında kalanların ifade ettiği şeyi ifade eder.O ister doğru olsun ister olmasın insanı üzen veya sevindiren öncüllerden müellef bir kıyastır."Şarap akıcı bir yakut,bal ilğrenç bir küsun-
tudur." (560) gibi.

5) Aynı şekilde delilin öncüllerinin tümü veya bâzısı Mevhumattan olursa buna da SAFSATA adı verilir.Meselâ, dalâlet yolunda olan fırkanın şu sözleri gibi:" Allah Teâla'nın bir mekân ve bir cihêti vardır, Çünkü O, mevcuttur,Her mevcudun bir mekân ve bir cihêti vardır."

Gelenbevî'ye göre gerek madde ve gerekse şekil yönünden bozuk olan her delil Safsatadır.Safsatayı bilmenin en büyük faydası ise ondan sakınmak ve korunmaktır. (561) Nitekim şerri de şerr olduğu için değil,ondan korunmak için öğrenmek gerekir.Hayrı şerdem ayırt etmesini bilmeyen,birgün kendini kötülüğün içinde bulur. (562)

Safsata delil getirilerek bozuk delil ile elde edilen bilgiye de MUGALATA denir.Meselâ,boyanmış,süslü bir at resmi için söyle denildiği gibi:"Bu attır,Her at kişner,Öyleyse bu da kişner." (563)

Gelenbevî,beş sanattan en şereflisinin ve beş sanatın direğinin BURHAN,beş sanattan en değersiz olanının da SAFSATA olduğunda ihtilaf olmadığını belirterek,Cehlin mi,yoksa Hitabetin mi daha üstün olduğu? hususunda mütekaddimin ile müteahhirin arasında anlaşmazlık olduğunu söylüyor.Mütekaddiminin Hitabeti daha üstün saydıklarını da ilâve ediyor. (564)

---

(560) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:70-71(1283 Bsk),S:51(1275 Bsk)
(561) Gelenbevî,Burhan,S:53,Şerh-i İsağuci,S:71 (1283 Bsk),S:51 (1275 Bsk)
(562) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:71 (1283 Bsk),S:51 (1275 Bsk)
(563) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:72 (1283 Bsk),S:52 (1275 Bsk)
(564) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:69-72(1283 Bsk),S:50-52(1275 Bsk.)

Gelenbevî, Kazvini ve Taftazanî'nin sâdece Burhan'a tahsis ettikleri LİMMÎ ve İNNÎ ayırmanı (565) bütün delile teşmil ederek şöyle diyor:"Delilin sonuca varmak için vasıta olan ve delilde zorunlu olarak bulunan orta terimi,zihinde ve hariçte akıl ile sonuç arasında illet olursa,yâni aklın sonuca varmasını gerekli kılarsa buna LİMMÎ adı verilir.Meselâ,"Her ne zaman geceleyin ateş bulunursa orada dumanda bulunur." şeklinde, ateşin varlığı ile dumana delil getirmek,gibi.

Yahut orta terim sonuç için yalnız zihinde illet olur.Bu da orta terimi bilmenin sonucu bilmeye illet olmasıyla olur.Bu suretle de delile İNNÎ adı verilir."Duman ile ateş üzerine delil getirmek" gibi.

Gelenbevî'ye göre delil,ister istisnalı,ister iktiranlı, isterse bunların dışında bir şey ile söylenmiş olsun,Limmî veya İnnî olmakta müsavidir. (566)

Delil,başka birinin sözünü hikâyeye dayanıyorsa bu da NAKLÎ DELİL adını alır. (567)

---

(565) BK:Kazvini,Şemsiyye,S:53,Taftazanî,Tehzib,S:7.
(566) Gelenbevî,Burhan,S:54.
(567) Gelenbevî,Burhan,S:54.

S O N U Ç :

Bu incelememiz sonunda Celenbevî Mantığının ortaya çıkan belli başlı özellikleri şunlardır:Önce şunu belirtelim ki,İslâm Mantığının tam kemâle erdikten sonra,gerilemeğe yüz tuttuğu bir devirde yetişen Celenbevî,ortaya koyduğu eserleriyle,Aristo Mantığına dayalı,Farabî ve İbn Sina geleneğine bağlı,Türk-İslâm mantıkçılara silsilesinin en son halkalarından biri ve asrının en büyük Türk mantıkçısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

O'nun mantığa âit eserleri,özellikle daha önce yazılan birtakım kitaplar gibi pedagojik amaçla te'lif ettiği BURHAN'a ile İMKÂN RİSALESİ,benzerlerinin birer kopyaları olmaktan uzak nev'-i şahsına münhasır eserlerdir.Bununla beraber Celenbevî'nin mantık te'lifatına,Esîrü'd-Din Ebherî,Ş.Kâtip Kazvinî,Taftazanî,Razî,Ebû al-Feth Mirî,hattâ Farabi ve İbn Sina'nın kaynak teşkil ettiğini söyliyebiliriz.Bunlardan Ebherî ve Taftazanî'nin eserlerine şarh yapmış olması,Farabi,Kazvini ve diğerlerine yer yer atıfta bulunması,(1) bu iddiâmıza isbatlar mahiyettedir.Buna ilâveten şunu söyliyelim ki,Celenbevî'nin eserleri tertip ve üslûp yönünden daha öncekilerden farklıdır.Hattâ aynı görüşü paylaştığı yerler de bile, anlatım farkları açıkça görülmektedir.

Celenbevî,mantığı beş ana bölümde mütâlaa ederken,"Lafızların araştırılması" ile "Delâlet" bahislerini,mantığa bir mukaddime olarak görmüştür.Kavramların (Mefhumların) araştırılıp incelenmesi ise,başlı başına bir bölüm olarak bunlardan ayrılmıştır. O "Bab"

---

(1) Bk: Burhan,S:15,16,18,40,55,Hâşiye-i Burhan,S:72,79,82, 89,90,99... vb.

adını verdiği bu bölümleri "Fasıllara", fasıllara da daha küçük bölümler olan "Sınıflara" ayırmaktadır.Birinci bölüm,kendi ifadesiyle tasavvurların mebde'leri olan KAVRAMLARA,ikinci bölüm tasavvurların maksatları olan TANIMA ayrılmıştır.Üçüncü bölüm,tasdiklerin mebde'leri olan ÖNERMELERE, dördüncü bölüm ise tasdiklerin maksadı olan AKLÎ DELİLLERİN YAPISINA tahsis edilmiştir.Beşinci bölüme gelince, bu da kendi arasında yine beş bölüm olan BEŞ SANATA bırakılmıştır.Böylece Klâsik Mantığın "dokuz" bölümü tamamlanmaktadır.Bundan açıkça anlaşılıyor ki,Celenbevî'nin Burhanında,özellikle On dördüncü asırda başlıyan ve mantığa Tasavvurât ve Tasdikat diye ikiye ayırıp meydana getirilen kopya eserlerle bir benzerlik yine yoktur.Bununla beraber O, temelde Aristocu olan Farabî'nin ilk defa ortaya koyduğu Tasavvurat ve Tasdikat ayırımına sâdece İsağuci Şerhinde yer vermiştir.(2)

Buna mukabil Celenbevî,Aristo Mantığının temel ilkelerinden biri olan ve İslâm mantığını temellendiren Farabi'de de bâzı farklarla da olsa önemini koruyan(3) Kategorilere, hiç bir mantık kitabında yer vermemiştir.Aynı zamanda bir Kelâmcı olan Celenbevî'nin Kategorilere yer vermemesi,mantığın bu bölümüne yapılan şiddetli çıkışlara bağlanabilir.Şu var ki,bu durum,ilk defa Celenbevî'de karşılaştığımız bir husus değildir.Farabi'den sonra gelen İslâm Mantıkçıları,daha önceden de mantık kitaplarından Kategoriler bahsini çıkarmışlardır.Nitekim İbn Haldun'un beyanı da bu yoldadır.(4)

---

(2) Bk:Celenbevi,Şerh-i İsağuci,S:9 (1283 Bsk),S:7 (1275 Bsk)

(3) Bk:Keklik Nihat (prof.Dr.),İslâm Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı,C:2,S:19 vd.

(4) Bk:İbn Haldun,Mukaddime (Z.K.Ugan Terc.),C:2,S:677; ÖNER Necati (Prof.Dr.),Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı,S:9

Diğer taraftan İslâm Mantık tarihinde Taftazânî'den sonra ortaya çıkan, Müteakkidimin ve Müteahhirin ekollerinden herhangi birine Celenbevî'yi mal etmek de doğru olmaz,kanaatindeyim.Çünkü O,bir konuda müteakkidinini tercih ederken,başka bir konuda müteahhirinin görüşünü tam bir görebilmekte ve bazan da her iki ekolün görüşünü bir arada zikredebilmektedir.Buna rağmen O'nu bir ekole sokmak gerekirse,müteahhirin mantıkçılara daha yakın olduğunu söyliyebiliriz.

İmdi bu iddialarımızı delil teşkil etmek üzere diyorum ki:

A.-Celenbevî, "Sözlerin araştırılması (Lafızların incelenmesi)"inde daha öncekileri,esas prensipleriyle kabul etmiş görünmektedir. O,lafzı, Müfret ve Mürekkep (Tekil ve Bileşik) diye ikiye ayırırken,Farabi'deki üçlü tasnifteki "Mürekkep olup tek olan şeyleri gösteren sözler"i[5] ayrıca zikretmemektedir.Bununla beraber Celenbevî'nin bunu Müfred'in içinde mütâlâa ettiğini görmekteyiz.Nitekim O,İsaguci Şerhinde Müfred'in türlerini açıklarken buna işaret etmektedir.[6]

İsmail Celenbevî'nin Müfred'i, Kelime (Fiil),İsim ve Edat olarak üçe ayırması,Farabi'den itibaren çok klâsikleşen bir tasnifden ibarettir.Buna karşılık Farabi ve sonrakilerin,Müfred'in bölümlerinden sadece İsm'e has kıldıkları Müşterek,Menkûl ve Muhtass...[7] ayırımını,Celenbevî, "Müfret Söz" için yapmaktadır.Ne varki O,bunlarla ilgili örnekleri hep isimlerden vermiştir.[8]

---

(5) Bk:Farabi,Peri Hermeneias Muhtasarı,Küyel Mubahat (Prof.Dr.) Neşri,DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,C:4,S:11.

(6) Bk:Celenbevî,Şerh-i İsaguci,S:12 (1287 Bak),S:10 (1275 Bak)

(7) Bk:Farabi,ayn.eser; Kazvini,Şemsiyye,S:5,6; Rami,Tasavvurat (Şerh Metn al-Şemsiyye),S:26,27.

(8) Bk:Celenbevî,Burhan,S:5

Gelenbevî'nin Mürekkep sözleri, Tam ve Nâkıs (eksik) diye ayırımı,alışılagelenden farksız olmakla beraber,bu ikisini kendi aralarındaki tasnifte diğerlerinden farklıdır.O,Tam olan Mürekkep sözün bölümlerini Önce, Haberiyye ve İnşaiyye olarak ayırırken,Farabi'nin "Cezimli Söz" ifadesi yerine "Haberiyye" terimini kullanmış, Nâkıs Mürekkep için"Takyidî ve İzafet" ayırımını yaparken de,Razî,Kazvinî ve Taftazânî'den ayrılmıştır.Zira Onların"Gayr-i Takyidî" dediklerine Gelenbevî,"İzafet" demektedir.(9)

B.- Gelenbevî,mantığın esas iki terimi olan Zatî (Özsel) ve Arazî (İlintisel) meselesi üzerinde de önemle durmaktadır.O,Kavramların önce lafızlar gibi Müfret ve Mürekkep diye ikiye ayrıldığını söylerken,Kavram için yapılan Küllî (Tümel) ve Cüz'î (Tikel) ayırımının lafız için geçerli olmadığını savunur.(10) Kazvinîde olduğu gibi Gelenbevî,Farabi'nin "Şahsî" dediği Kavram için Cüz'iyy-i Hakikî demektedir.(11)

Gelenbevî,Küllî (Tümel) Kavramları, 1. ve 2. Mâkuller diye ikiye ayırırken,mantıkta kendisinden bahsedilen 2. Mâkulleri, Külliyy-i Mantıkî,Külliyy-i Tabiî ve Külliyy-i Akli diye tasnif etmektedir.Ancak bu ayırıma daha önce Kazvinî,Razi ve Taftazanî gibi mantıkçılarda da rastlıyoruz.(12)

Gelenbevî,Küllîlerin kesinlikle hâriçte mevcut olmadığı görüşünü ileri sürerken, Külliyy-i Tabiî'nin hâriçte varlığını iddiâ eden Kazvinî'den ayrılmaktadır.(13)

---

(9) Bk:Taftazanî,Tehzib,S:5; Kazvinî,Şemsiyye,S:5;Razi,Tasavvurât,S:26 vd.; Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:13 (1283 Bak.)
(10)Bk:Gelenbevî,Burhan,S:5
(11)Bk:Gelenbevî,Burhan,S:5;Kazvinî,Şemsiyye,S:7; Keklik Nihat (Prof.Dr.),ayn.eser,S:2,S:9.
(12)Bk:Gelenbevî,Burhan,S:5; Taftazanî,Tehzib,S:4
(13)Bk:Gelenbevî,Burhan,S:6; Kazvinî,Şemsiyye,S:10,11.

Gelenbevî İslâm Mantık geleneğine uygun olarak Zatî (Özsel) kavramları CİNS-TÜR ve AYIRIM'a; Arazî (İlintisel) kavramlara da HASSA ve ARAZ-I AMM'a ayırarken,Ebheri ve Kazvinî'nin bu konuda en güzel tasnifi yaptıklarını iddiâ etmekte ve kendisi de Kazvinî gibi önce Tür'ü,daha sonra Cins'i tanımlamaktadır.Halbuki Taftazanî ve diğerlerinde Tür,Beş Tümel'in ikincisi olarak ele alınmıştır.(14)

Gelenbevî,öncekiler gibi Tür'ü,Gerçek Tür ve Göreli Tür olarak ikiye ayırırken, bu ikisi arasında Eksik Girişimlik (Umum ve Husus Min Vech) olduğunu kabul ediyor.O'nun bu görüşü,"Mahiyetlerin Basit ve Mürekkep olabileceğini" söyliyen Müteahhirin mantıkçıların görüşüdür.Taftazanî ile aynı olan bu iddiâ,İbn Sina ve Mütakaddimin mantıkçıların görüşüne aykırıdır.(15) Ayrıca Gelenbevî,"İnsana nisbetle Rumî ve Zenci gibi kendi hakikatinden ehass (daha özel) olan Tümele NEV'-İ İTİBARÎ diyor.(16)

İsmail Gelenbevî,İnsana nisbetle "Konuşan" ve Hayvana nisbetle "Hassas"ın,bu ikisinin ayırımı olduğunu söylerken," Konuşan ile Hassas,her nekadar İnsan ve Hayvanın bilkuvve ilintilerinden olsa da,bunların o ikisine nisbetle en yakın ilintiler olduğu ortadadır.Zira Konuşan, İnsan hakkında kullanıldığı zaman onu bütün hayvanlardan temyiz eder; Hassas,Hayvan hakkında kullanıldığında,bu da diğer büyüyen cisimlerden Hayvanı temyiz eder.Araştırmacılar,bunların aslına vâkıf olmadıkları için,bu

---

(14) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:24 (1283 Bsk);Taftazanî, Tehzib,S:3; Gelenbevî,Burhan,S:5 vd.
(15) Bk:Gelenbevî,Şerh-i İsağuci,S:29 (1283 Bsk); Devvanî,Şerh-i Tehzib,S:26; H.Hüsnü Musulî,Tenvir el-Burhan,S:79.
(16) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:10.

ikisinin yerine yakın ilintileri koymuşlardır,bunlara Ayırım'a misâl vermeyi de uygun bulmamışlardır." demektedir.(17) Kazvini ise,"İnsan için Konuşan"ı,Yakın Ayırıma; "Hassas"ı da Uzak Ayırıma misâl vermektedir.(18)

Gelenbevi,Arazı-ı Amm'ı, BEYYİN ve GAYR-İ BEYYİN diye ikiye ayırıyor ki,bu ayırıma Kazvini,Taftazani,Razi ve Ebheri'de rastlamıyoruz.(19)

C.- Tanım bahsi,diğer İslâm mantıkçılarında olduğu gibi "al-Kavl al-Şârih" adını taşımaktadır.Gelenbevi,bu sözün tanımın bütün kısımlarını içerdiğini söylerken,müteahhirin mantıkçıların görüşünü tercih etmektedir.O, Tanımı önce Hadd-i Tam,Hadd-i Nâkıs,Rasm-i Tam ve Rasm-i Nâkıs kısımlarına ayırarak,tanımın dört çeşidinden bahseder.Daha sonra O'nun mutlak tanımı HAKIKIYYE,TENBİHİYYE ve HAKIKIYYE ve İSMİYYE diye ayırmasıyla,tanım on altı kısma çıkmış oluyor.Gelenbevi'deki bu tasnife Ebheri'nin küçük çaplı İsağucisinde rastlamadığımız gibi,Taftazani,Fenâri, Kazvini ve O'nun şârihi Razi'de de rastlıyamıyoruz.(20)

Gelenbevi, Zâtîlerin (Özsellerin) tümü ile Hassa'dan meydana gelen Rasm-i Tamm'ı,Hadd-i Tamm'dan daha mükemmel görmektedir.Zira burada,Hassa'nın ilâvesi,tavzihten başka bir şey değildir.(21) Arazı-ı Amm ile tanımı men'eden müteahhirin mantıkçıların görüşüne karşılık,sâdece Hassa veya Hassa ile İlinti'den meydana gelen tanımın Rasm-i Nâkıs olmcağını kabul eder.Mitekim Taftâ-

---

(17) Bk:Gelenbevi,Hâşiye-i Burhan,S:64.
(18) Bk:Kazvini,Şemsiyye,S:9.
(19) Bk:Gelenbevi,Şerh-i İsağuci,S:22,23 (1283 Bak).
(20) Bk:Bk:Ebheri,İsağuci,S:5; Taftazani,Tehzib,S:4; Fenari, Misâle-i Fâsiriyye,S:26;Kazvini,Şemsiyye,S:14; Razi,Tasavvurat (Şemsiyye Şerhi),S:35 vd.
(21) Bk:Gelenbevi,Burhan,S:13.

zanî de Resm-i Nâkıs'ta Araz-ı Amm'ın kullanılmasına uygun bulmaktadır.(22)

Celenbevî,Mütekaddimin mantıkçıların görüşüne uyarak,basit mahiyetlerin Resm-i Nâkıs ile tanımlanabileceği görüşündedir.(23) O,Cüz'îlerin (Tikellerin) tanımlanamayacağı hususunda da müteahhirinin görüşünü tercih etmiştir.(24)

D.- Celenbevî, Önermenin cüzlerinin dört olduğunu söylerken müteahhirin mantıkçıların görüşünü tercih etmekte ve Önermenin tanım ve tasnifine yeni bir şey getirmemektedir.Bununla beraber O,Tabiiyye olan Önermeye tasnifte yer vermekle mütekaddimin mantıkçılara karşı çıkmıştır.Celenbevî,Önermeler arasındaki nisbeti izah ederken de öncekilerden daha açık ve tafsilatlıdır.

Modal Önermeler,Celenbevî mantığında önemli bir yer tutmaktadır.O,mantığın en zor konusu kabul ettiği bu bahsin anlaşılması için başlı başına bir kıymet olan İmkân Risâlesini yazmıştır.O,bu risâlesinde,ZARURET,DEVAM,FİİL ve İMKÂN'a olumsuzlarıyla birlikte hiçbir kapalı yön bırakmamak suretiyle izah edip, altı çeşit Zaruret ve on çeşit İmkân'dan bahsederken,bu anlamlar arasındaki nisbetleri de açıklamaktadır.Her ne kadar O,Farabi ve İbn Sina'dan farklı olarak Modları (Cihetleri) dört kabul etmekle,müteahhirin mantıkçıların görüşünü tercih etmekte ise de, konuya getirdiği izah yönünden diğerlerinden farklıdır.

Celenbevî,on dört basit ve sekiz mürekkep modal Önermeyi söz konusu ederken,mantıkçıların muteber saymadığı daha birçok modal Önermenin de mümkin olduğunu savunmaktadır.(25)

---

(22) Bk:Taftazani,Tehzib,S:4
(23) Bk:Celenbevî,Burhan,S:14
(24) Bk:Celenbevî,Haşiye-i Burhan,S:70
(25) Bk:Celenbevî,Burhan,S:23.

Önermelerin Dile Döndürülmesinde,sâdece Yüklemli Önermeler ile,Lâzımiyye olan Bitişik Şartlı Önermelerin mutebar ve faydalı olduğuna kanidir.(26)Modal Önermelerden Müntəşire-i Âmme'nin yine Müntəşire-i Âmme olarak aksettirilmesini ise Razi ile aynı görüşü paylaşarak bâtıl görmektedir.(27)

E.- Gelenbevî,Mantığının büyük bir kısmını Aklî Delillere ayırmaktadır.Özellikle "Mantığın ulaştığı en son gâye" olarak nitelendirdiği KIYAS,bütün teferruatiyle incelenmektedir.

Gelenbevî,sonuçları çok açık olmaları bakımından İstisnalı Kıyasların,İktiranlı Kıyaslardan önce mükâlemesi gerektiği görüşünü savunur. O,İstisnalı Kıyasları MÜSTAKİM ve GAYR-İ MÜSTAKİM olarak ikiye ayırıyor.Bu tasnife esas itibariyle daha önce rastlanmakla beraber,Müstakim ve Gayr-i Müstakim, terimlerine Ebherî'nin İsâgucisinde,Tahtanevî'nin Tehzibinde,Kazvinî'nin Şemsiyyesi ve Razi'nin Tasdikat'ında rastlıyamadık.(28)

Gelenbevî'nin İktiranlı Kıyasları MÜTEARİF ve GAYR-İ MÜTEARİF diye ikiye ayırıp,Gayr-i Mütearef kıyasın dört şekilden ibarâtını yapmasına gelince,bu kendine has bir açıklama olarak kalmaktadır.

Gelenbevî,Müstakim olan İstisnalı ve İktiranlı Kıyaslardan meydana gelen Mürekkep Kıyas'a HAKKI KIYAS adını vermekle de klâsik mantığa yeni bir terim kazandırmış oluyor.(29)

O, kıyasların modalitesi hususunda ise yeni bir şey getirmemektedir.

---

(26) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:29
(27) Bk:Razi,Tasdikat,S:115
(28) Bk:Ebherî,İsâgucî,S:11;Tahtanevî,Tehzib,S:6;Kazvini,Şemsiyye,S:49,50;Razi,Tasdikat,S:116.
(29) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:30.

İsmail Gelenbevî, bu konuda değişik misâller vermiştir. Hattâ O, aynı bir konuda kendi iki ayrı eserinde dahi başka başka misâller zikretmektedir. Kıyas konusunda verdiği misâllerin bir çoğu,Kelâm konularını ilgilendiren ve özellikle filozoflarla Kelâmcılar arasında önemli bir ihtilaf konusu olan "âlemin hâdis olduğu" fikirleri etrafında toplanmaktadır.

F.- Gelenbevî,mantığın son bölümünü BEŞ SANAT'a ayırmıştır. O,bu konuda da tasnif ve izah yönünden farklıdır.Beş Sanat'a bir giriş olmak üzere, kesin veya zannî bilgiyi elde etmek için te'lîf olunan delillerin öncüllerinde yer alan önermelerin yapılara üzerinde durduktan sonra,bu önermelerin öncül olarak yer aldığı delilleri, Beş Sanat adını verdiği BURHAN,CEDEL,HİTABET,ŞİİR ve SAFSATA'nın tanımına geçmektedir.O,Burhan'ın öncülleri olan YAKİNİYYAT'ı, BEDİHİYYAT ve NZARİYYAT diye ikiye ayırıp,bunlardan Bedihiyyat'ın kısımlarının Evveliyyat,Müşâhedât,Fatriyyât, Mütevâtirât,Mücerrebât,Hadsiyyât olmak üzere altı olduğunu söylüyor.Halbuki Ebherî,Kazvinî,Taftazanî ve diğerlerinde söz konusu bu altı,mutlak olarak Yakıniyyat'ın kısımları olarak sayılmıştır.(30)

Diğer taraftan Gelenbevî,mutlak olarak delili LİMMİ ve İNNİ diye ikiye ayırırken,söz konusu müellifler bu tasnifi sadece Burhan'a hasretmişlerdir.(31)Nitekim Farabî de Burhan kitabında,"Kendilerinden kesin bilginin hâsıl olduğu öncüllerden

---

(30) Bk: Ebherî,İsağuci,S:12,13;Taftazanî,Tehzib,S:7;Kazvinî, Şemsiyye,S:52,53.

(31) Bk:Gelenbevî,Burhan,S:54; Kazvinî,Şemsiyye,S:53; Taftazanî,Tehzib,S:7.

yapılan ve üç sınıftan birini veren Kayas"a, Burhan adına vererek,bu üç sınıftan ikisini "Burhan İnne'ş-Şey" ve "Burhan Lime'ş-Şey" olarak adlandırmaktadır.(32)

İşte ana hatlarıyla izahına çalıştığımız bu özellikleriyle, Celenbevî'nin mantıkla ilgili incelediğimiz eserlerinde, her ne kadar O'nun bu konuda önemli yenilikler getirmediğini söyliyebiliyorsak da,meselelere bakış açısı ve bunlara getirdiği tertip ve izah yönünden öncekilerin bir kopyası,bir taklitçi nakilcisi olmaktan da uzaktır.Bununla beraber İslâm mantıkçılarının son halkalarından biri olarak,kendisinden hemen yarım asır sonra başlıyan Tanzimat Devrinde,eskiye bağlılığa savunan anlayışta müessir olması,eserlerinin müteaddit defalar basılmış olması,eserlerinin bir çoğuna şarh ve hâşiyeler yapılmış olmasıyla, CELENBEVÎ, İslâm Mantık Tarihi'nde haklı olarak işgâl ettiği değerli yerini koruyacaktır.

---

(32) Bk: Farabî,Kitab al-Burhan,(Küyel Mübahat Neşr.),DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,C:I,S:228,Ank.1963.

B İ B L İ Y O G R A F Y A :

Abdullah b Ömer al-Beydâvî; Tavâliü' l-Envâr, Mahmut b Abdurrahman al-İsfahânî şerhi, İst.1305 H.

Abdumnâfî; Fenn-i Mantık, Gelenbevî Burhan'ına şerh, C:I-II, İst.1297H

Adıvar, Abdulhak Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, İst.1943.

Ahmet Cevdet; Mi'yâr-ı Sedât, İst.1303 (II.Baskı).

Ahmet Hıfzî; Hülâset'ül-Mizân, İst.1309.

Ahmet Sıtkı (Pursalı); Zeriatü' l-İmtihan, İst.1305.

Ali Sedat; Mizanü' l-Ukûl Fi' l-Mantık ve' l-Usûl, İst.1303.

Aristo; Organon, Hamdi Bagıp Atademir Tercümesi, I Kategoriler, Ank.1947, II Önermeler, Ank.1947, III Birinci Analitikler, IV İkinci Analitikler, İst.1950, V Topikler, İst,1925.

Atademir, Hamdi Bagıp; Porphyrios ve Ebheri'nin İsagucileri, A.Ü.DTCF Dergisi, C:VI, Sayı:5, Aralık-1948.

Aynî, Mehmet Ali; Türk Mantıkçıları, Dârü' l-Fünûn İlâhiyyaât Fakültesi Mecmuası, Sene:3, Sayı:10, İst.1928.

Bolay, Naci; Fârâbî ve İbn Sina'da Kavram Anlayışı (Basılmamış Doktora tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, Erzurum-1976.

Brockelmann C.; Gal ve Gal Suppl.-II, Brille-1938.

Cevdet Paşa; Tarih-i Cevdet, İst.1309 (II.Baskı)

Cürcânî, Seyyit Serif Ali b Muhammet; Hâşiye-i Suğra (Kazvinî'nin Şemsiyyesine Razi'nin yaptığı şarha hâşiye) İst.1307.

Cürcânî, Seyyit Serif Ali b Muhammet; Târifât, İst.1318.

Cürcânî, Seyyit Serif Ali b Muhammet, Hâşiye-i Kübrâ alâ Şarh al-Metâli' al-Envâr, İst.1303. (Siracü' d-Din Mahmut İbn Ebi Bekr al-Urmevî'nin Metâliu' l-Envâr adlı eserine Râzi'nin yaptığı Levâmiu' l-Esrar adlı şarha hâşiye)

Cürcânî, Seyyit Serif Ali b Muhammet, Şarh-i Mevâkıf, İst.1292. (Abdurrahman al-İcî'nin Mevâkıf adlı eserine Şarh).

Devvânî, Celâleddin Muhammet b Es'ad; Hâşiye alâ al-Tehzib.

Ebherî, Esirü' d-Din Mufaddal b Ömer; İsagucî, İst.1312.

Ehvânî,Ahmet Fuat;İsaguci Li Ferferyus al-Surî Nakl Abi Osman al-Dımaşkî maâ hayatı Ferferyus ve Felâsifetuh, Kahire-1952.

Fenârî,Muhammet b Hamza;Risâle-i Esiriyye (Ebherî'nin İsagucisine şarh),İst.1304 (II.Baskı).

Gelenbevî; Burhan,İst.1306.

Gelenbevî; Hâşiyetü'l-Burhan,İst.1306.

Gelenbevî; Risâletü'l-İmkân,İst.1309.

Gelenbevî; Risâle Fi'l-Kıyas,İst.1278.

Gelenbevî; Şarh-i İsâguci (Ebherî'nin İsagucisine şarh), İst.1275-1283.

Gelenbevî; Hâşiye alâ Mir al-Tehzib (Taftazânî'nin Tehzibine Abû al-Feth Mirî'nin yaptığı hâşiye üzerine hâşiye) İst.1288.

Gelenbevî; Hâşiye alâ'l-Celâl,(Abdurrahman al-İcî'nin te'lif ettiği Akaidi Adudiyye adlı esere Devvânî tarafından yapılan şarha hâşiye) İst.1317.

Gelenbevî; Risâletü'l-Âdâb,İst.1281.

Gelenbevî; Risâletü'l-Kıble (Dekaik al-Beyân fî Kıble al-Buldân),İst.1337.

Gelenbevî; Resâil-i İmtihân (İbrahim Kureddin tarafından tahrir edilen Gelenbevî'nin birkaç risâlesi),İst.1276.

Hasan Hüsnu (Musullu); Tenvir al-Burhan (Gelenbevî'nin Burhan'ına şarh),İst.1307.

İsfahânî,İbrahim b Muhammet b Arap Şah;Hâşiyetü'l-Isâm alâ al-Tasdikat,İst.1307.

İsmâil Bağdâdî; Hediyyetü'l-Ârifîn (Asmâ al-Müellifîn ve Asâr al-Musannifîn),I.Cilt,İst.1951.

İzmirli,İsmâil Hakkı; Miyâr al-Ulûm,İst.1315.

İzmirli,İsmâil Hakkı; Felsefe-i İslâmiyye Tarihi,İst.1338.

Kâtip Çelebî; Keşf al-Zunûn,C:I-II,İst.1975

Kazvinî,Necmü'd-Dîn Ömar b Alî; Şemsiyye,İst.1325.

Keklik,Nihat (prof.Dr.); İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, C:I,2,İst.1969-1970.

Küye,(Türker) Mubahat (Prof.Dr.); Fârâbî'nin Bâzı Mantık Eserleri,DTCF Dergisi,C:XVI, S:3-4, Eylul-Aralık,1958.

Küyel,(Türker) Mübahat (Prof.Dr.); Fârâbî'nin Şerâitü'l-Yakani ve Burhan Kitabı,DTCF Fel.Arş.Enst. Dergisi,C:I,Yıl:1963.

Küyel,(Türker) Mübahat (prof.Dr.); Fârâbî'nin Perî Hermenias Muhtasarı,DTCF Fel.Arş.Enst.Dergisi,C:IV,1966 dan ayrı basım, Ank.1968.

Küyel,(Türker) Mübahat (Prof.Dr.); Aristotales ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ank.1969.

Madcour,İbrahim; L'Organon d'Aristote Dans Le Mond Arabe, Paris,1934.

Mahmut b Hasan (Manisalı); Muğni't-Tullâb (Ebherî'nin İsagucisine şarh),İst.1299.

Mehmet Tâhir (Bursalı); Osmanlı Müellifleri,İst.1342.

Mehmet Tâhir (Bursalı); Aydın Vilâyetine mensup Meşâyih,Ulemâ, Şuarâ,Muvarrihin ve Etibbanın Terceme-i ahvâli,İzmir,1324.

Muhammet Fevzi (Edirneli); Seyfu'l-Ğullâb (Muğni't-Tullâb Şerhi), İst.1284.

Muhammet Fevzi (Edirneli); Hulâsetü'l-Mizân (Fenari'nin Risâle-i Esiriyyesine şarh),İst.1301.

Muhammet Rahmi; İşâre al-Pînân,İst.1330.

Mustafa al-Kutup (Rizeli); Şarh-i Dibâce-i Burhan (Gelenbevî Burhan'ına şarh).

Öner,Necati (Prof.Dr.); Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı,Ank.1967.

Öner,Necati (Prof.Dr.); Klasik Mantık,Ank.1970 (I.Baskı)

Öner,Necati (Prdf.Dr.); Klasik Mantıkta Modalite,A.Ü.İlâhiyyat Fakültesi Dergisi,C:XV,Yıl:1967,Ank.1968.

Râşit (Harbiye Muallimi Pyd.Ünş.);Mizan al-Mekal,İst.1315.

Râzî,Kutbuddin Muhammet b Muhammet;Levâmiu'l-Esrâr fi Şarh Metâliu'l-Envâr,İst.1303.

Râzi,Kutbuddin Muhammet b Muhammet;Tahrir al-Kavâid al-Mantıkıyye Fi Şarh al-Şemsiyye,(Tasavvurat ve Tasdikat),İst.1323.

Salih Zeki; Âsâr-ı Bâkiye,İst.1329.

Salih Zeki; Kamus-u Riyaziyât,İst.1315.

Seyyit Ömer İbn Sâlih (Tokatlı);Dürrünnâci,İsaguci şarhi,İst.1287

Semsettin Sâmi; Kamusu'l-Âlâm,İst.1306.

Taftazâni,Sâdü'd-Din Mes'ûd İbn Ömer; Tehzib al-Mantık ve'l-Kelâm.

Taneri,Kemâl Zülfü; Türk Matematikçileri,İst.1938.

Tricot; İsagoge (Hemdi Bagıp Atademir tercümesi),Sorbon,1947.

Uluçay,M.Cağatay; Manisa Ünlüleri,Manisa,1946.

Yusuf Şükrü (Harputlu); Namus al-İkan,(Gelenbevi Burhan'ına şerh),İst.1274.